

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

Відповідальний за випуск – А. С. Нанавов, канд. екон. наук, доц.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Микола Дорошко, д-р іст. наук, проф. (м. Київ, Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Антон Нанавов, канд. екон. наук, доц. (заст. відп. ред.) (м. Київ, Україна); Юлія Цирфа, канд. політ. наук, доц. (заст. відп. ред.) (м. Київ, Україна); Ганна Хлестун, канд. політ. наук, наук. співроб. (заст. відп. ред.) (м. Київ, Україна); Сергій Білоцький, д-р юрид. наук, проф. (м. Київ, Україна); Сергій Даниленко, д-р політ. наук, доц. (м. Київ, Україна); Лукаш Донай, д-р політ. наук, проф. (м. Познань, Польща); Гастон Еспіноза, д-р іст. наук, проф. (м. Клермонт, США); Павло Ігнат'єв, д-р політ. наук, проф. (м. Київ, Україна); Валерій Копійка, д-р політ. наук, проф. (м. Київ, Україна); Марина Медведєва, д-р юрид. наук, проф. (м. Київ, Україна); Наталія Піпченко, д-р політ. наук, проф. (м. Київ, Україна); Олена Приятельчук, д-р екон. наук, доц. (м. Київ, Україна); Наталія Резнікова, д-р екон. наук, проф. (м. Київ, Україна); Микола Рижков, д-р політ. наук, проф. (м. Київ, Україна); Ксенія Смирнова, д-р юрид. наук, проф. (м. Київ, Україна); Антон Філіпенко, д-р екон. наук, проф. (м. Київ, Україна); Ліу Хонг, д-р політ. наук, проф. (м. Наньянг, Сінгапур); Сергій Циганов, д-р екон. наук, проф. (м. Київ, Україна); Олександр Шнирков, д-р екон. наук, проф. (м. Київ, Україна); Міндаугас Юркінас, д-р політ. наук, проф. (м. Каунас, Литва)
Адреса редколегії	Інститут міжнародних відносин, вул. Ілленка, 36/1, Київ-119, 04119, Україна ☎ (38044) 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 22.02.22 (протокол № 7)
Атестовано	Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) у галузі юридичних наук (спеціальність 293), Наказ Міністерства освіти та науки України № 1290 від 30.11.2021 р.; (категорія В) у галузі політичних і економічних наук (спеціальності – 051, 052, 072, 073, 081, 291, 292)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію Серія КВ. № 24888-14828Р від 30.06.21
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Скороход Ю. Формування тимчасових сил ООН у Лівані-II: переговорний аспект.....	4
Пик С. Вплив особистісного чинника на ухвалення зовнішньополітичних рішень в адміністрації президента США В. Клінтона.....	9
Кіяниця В. Арабський Близький Схід у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран	15
Мамішова Н. Туреччина – посол НАТО в Нагірному Карабасі?.....	21
Райков А. Загострення російсько-українського конфлікту у 2021 році: ризик повномасштабної війни.....	26
Тезбір Р. Зовнішньополітична стратегія Республіки Сінгапур в африканському напрямі	30
Шустенко С. Основні виклики і пріоритети інформаційної політики Ради Європи у сфері інформаційної безпеки та свободи вираження поглядів	35

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Сіденко С. Фінансування науки і досліджень за кордоном: досвід для України	40
Литвин О., Романенко В. Особливості інфраструктурного середовища МЕД в умовах глобалізації	47
Бех К. Трактування терміна глокалізація в дослідженнях світового господарства та міжнародних економічних відносин	55
Хмара М., Демидчук К. Становлення та розвиток офшорної діяльності на Багамських островах	59
Пономаренко Т. Формування парадигми ризик-орієнтованих маркетингових стратегій на ринку споживчих товарів	63
Рушковський М. Кліматичні зміни як новітня детермінанта корпоративних стратегій ризик-менеджменту багатонаціональних підприємств.....	67

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Кучерявенко М., Серьогін О. Характеристика принципу стабільності та значення його сталості у податкових відносинах	71
Мицик В., Горovenko С. Участь України у створенні нової архітектури регіональної безпеки у сфері захисту прав людини.....	77

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Skorokhod Yu. Formation of United Nations interim force in Lebanon-II: negotiating aspect	4
Pyk S. "Personal Factor" Influence on the Foreign Policy Decision-Making in the President W. Clinton Administrations.....	9
Kiianytsia V. Iran's foreign policy towards Arab Middle-East.....	15
Mamishova N. Turkey – NATO's ambassador in Nagorno Karabakh?.....	21
Raikov A. The next exacerbation of the Russian-Ukrainian conflict: the risk of a full-scale war	26
Tezbir R. Foreign policy strategy of the Republic of Singapore in the African Region	30
Shustenko S. Main challenges and priorities of the Council of Europe information policy in the field of information security and freedom of expression.....	35

FEATURES OF THE WORLD ECONOMY

Sidenko S. Funding for science and research abroad: experience for Ukraine	40
Lytvyn O., Romanenko V. Features of the infrastructural environment of the international economic activity in the conditions of globalization.....	47
Bekh K. Interpretation of the term "glocalization" in researches of the world economy and international economic relations	55
Khmara M., Demydchuk K. Formation and development of offshore activities in the Bahamas Islands	59
Ponomarenko T. Development of the paradigm of risk-based marketing strategies at the consumer goods market.....	63
Rushkovskyi M. Climate change as the newest determinant of corporate risk management strategies of multinational enterprises	67

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

Kucheryavenko M., Seryogin O. Characteristics of the principle of stability and the importance of its sustainability in tax relations	71
Mitsik V., Horovenko S. Ukraine's engagement in the establishment of a new regional security framework in human rights	77

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК: 327.56 (569.3)

Ю. Скороход, д-р політ. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ ТИМЧАСОВИХ СИЛ ООН У ЛІВАНІ-II: ПЕРЕГОВОРНИЙ АСПЕКТ

Присвячено дослідженню переговорного процесу в багатосторонньому (у межах Ради Безпеки ООН, Європейського Союзу) та двосторонньому (безпосередні учасники конфлікту та зацікавлені сторони, ООН і країни – постачальниці контингентів у миротворчих операціях ООН) форматах щодо формування 2006 р. Тимчасових сил ООН у Лівані-II (ТСООНЛ-II). Особливу увагу сфокусовано на аналізі двох підходів до врегулювання конфлікту, спричиненого військовою операцією Ізраїлю 2006 р. проти "Хезболли", і, відповідно, підходу до формування миротворчих сил (щодо їхнього складу, мандату, оперативного командування), що були репрезентовані Ізраїлем, США, Великою Британією, з одного боку, та Ліваном і Францією, з іншого. Доведено, що формування ТСООНЛ-II стало наслідком досягнення компромісу у процесі переговорів.

Ключові слова: операція з підтримання миру, ООН, Ліван, переговори.

Постановка проблеми. Тимчасові сили ООН в Лівані (ТСООНЛ) були створені 1978 р. на основі резолюції Ради Безпеки ООН № 425 (1978). За час їхнього функціонування неодноразово порушували питання щодо необхідності підвищення їхньої ефективності, відбувалися зміни чисельного складу сил тощо. Проте лише в умовах масштабної ізраїльської воєнної акції 2006 р. проти "Хезболли" відбувалася досить суттєва трансформація сил ООН з підтримання миру, розгорнутих на ліванській території, що дало підстави стверджувати про формування, по суті, нових за основними параметрами миротворчих сил ООН. Як зазначила у своєму виступі в Раді Безпеки ООН тогочасний держсекретар США К. Райс, стабілізація ситуації на Півдні Лівану "буде досягнута шляхом створення нових міжнародних сил, основу яких становитимуть нинішні сили ООН у Лівані – Тимчасові сили ООН у Лівані (ТСООНЛ). Хоча назва залишиться колишньою, нові сили будуть іншими..." [1, с. 6]. У наукових колах ці сили отримали назву ТСООНЛ-II. Створенню ТСООНЛ-II передували переговори, аналіз яких дозволить оцінити складність процесу визначення їх мандату та композиційної складової.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переговорний процес, що передував створенню 2006 р. ТСООНЛ-II, не знайшов ґрунтовного висвітлення в науковій літературі. У наукових розвідках розглядали лише окремі аспекти цієї проблеми. Серед небагатьох робіт, присвячених функціонуванню ТСООНЛ-II як миротворчої операції, можна виокремити праці К. Макдісі [2], Т. Гюкселя, Г. Б. Хаука, С. Рейгелута [3], Р. Мерфі [4, 5], Р. Хатто [6]. Дотично проблему розглянуто в дослідженнях Є. Гросс [7] та А. Маттлаера [8], що присвячені різним аспектам зовнішньої та безпекової політики держав – членів ЄС.

Метою статті є дослідження особливостей переговорного процесу в багатосторонньому та двосторонньому форматах щодо формування 2006 р. ТСООНЛ-II.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переговорний процес щодо формування ТСООНЛ-II, що розгортався як у багатосторонньому, так й у двосторонньому форматах, мав складний і багатомірний характер. Багатосторонні зусилля, спрямовані на врегулювання ізраїльсько-ліванського конфлікту 2006 р., застосовували одночасно на кількох платформах: у межах ООН, що вважали природним, оскільки миротворчі сили ООН уже тривалий час (із березня 1978 р.) були присутні в Лівані; у межах багатосторонніх міжнародних конференцій, зокрема й на міжнародній конфе-

ренції щодо Лівану (Рим, 26 липня 2006 р.), у якій узяли участь міністри закордонних справ 15 держав і представники трьох міжнародних міждержавних організацій – ООН, ЄС та Світового банку); у межах Групи восьми (G-8) (саміт у Санкт-Петербурзі, 14–17 липня 2006 р.); у межах ЄС тощо. Двосторонній формат передбачав низку зустрічей зацікавлених сторін із представниками Лівану й Ізраїлю, а також відповідальними посадовими особами ООН. Ці зустрічі проводили з початком на Півдні Лівану широкомасштабної воєнної акції Ізраїлю проти "Хезболли" 12 липня 2006 р., безпосереднім приводом для якої стали запуск кількох ракет із ліванської території через "блакитну лінію" у бік ізраїльських сил самооборони й атака ізраїльського патруля бойовиками "Хезболли" на ізраїльській території, внаслідок якої три ізраїльських військових загинули, а ще двоє були захоплені в полон.

Водночас умовно можна виокремити й певні етапи в переговорному процесі залежно від питань, які розглядали на тій чи іншій стадії розв'язання конфлікту 2006 р. на Півдні Лівану:

- вироблення загальної моделі урегулювання конфлікту;
- досягнення згоди стосовно до міжнародних механізмів урегулювання, що передбачало визначення того, які міжнародні миротворчі сили будуть розгорнуті в Лівані;
- визначення мандату міжнародних миротворчих сил;
- формування власне самих сил (контингенти яких держав візьмуть участь у місії, оперативно-тактичне управління, фінансування тощо).

Вибір загальної моделі урегулювання конфлікту 2006 р. мав суттєве значення для подальшого формування миротворчих сил, визначення їхнього мандату та силового потенціалу. У ході дискусій окреслили дві принципові позиції:

- негайне припинення вогню між сторонами конфлікту, що стало б відправною точкою для початку процесу вироблення політичних рамок урегулювання конфлікту. Такий підхід передбачав у ролі одного з елементів моделі урегулювання використання миротворчих сил, на які були б покладені функції, зазвичай притаманні традиційним операціям з підтримання миру: роз'єднання сторін конфлікту та моніторинг за дотриманням режиму припинення вогню. Прихильниками такого підходу до урегулювання конфлікту на Півдні Лівану були, насамперед, Ліван, арабські країни, Франція.

- Другий підхід, що був репрезентований, насамперед, Ізраїлем, США та Великою Британією, полягав у необхідності вироблення насамперед, базових

принципів і рамок політичного урегулювання конфлікту, що мали забезпечити довгостроковий режим припинення вогню. Зазначений підхід передбачав першочергове розв'язання проблем безпеки Півдня Лівану, роззброєння всіх військових формувань, що перебували на ліванській території (насамперед "Хезболла") та формування міжнародних механізмів, здатних забезпечити виконання досягнутих домовленостей. Це не відкидало можливості формування миротворчих сил, що володіли б значним силовим потенціалом, і були наділені розширеним мандатом, який дозволяв застосування сили з метою примушення до миру.

Імовірно вважали такі варіанти використання міжнародних миротворчих сил:

- багатонаціональні сили, що були б сформовані поза ООН, але метою яких було б виконання відповідних рішень Ради Безпеки ООН;

- сили міжнародних регіональних організацій, насамперед ЄС чи НАТО (формування сил Ліги арабських держав не стояло на порядку денному);

- миротворчі сили ООН нового покоління, зі значним військовим компонентом у своїй структурі, на які мали бути покладені комплексні завдання, зокрема й функції на основі розд. VII Статуту ООН.

Позиція Генерального секретаря ООН Кофі Аннана полягала в такому:

- "продовження присутності ТСООНЛ у їхньому нинішньому форматі і з їхнім нинішнім мандатом, нерозумно" (тобто, по суті, було визнано неефективність діяльності наявних ТСООНЛ);

- Рада Безпеки ООН має вирішити, чи ТСООНЛ необхідно вивести з Лівану, чи вони мають бути "зміцнені", чи їх "узагалі необхідно замінити якимись іншими силами" [9, р. 5].

Цим Генеральний секретар закликав до початку широких дискусій та переговорів із цього питання.

Базові політичні принципи врегулювання конфлікту на Півдні Лівану були зафіксовані ще в резолюції 425 (1978) Ради Безпеки ООН, а згодом були підтверджені та доповнені в положеннях Таїфської угоди (1989), резолюціях 1559 (2004) та 1680 (2006) Ради Безпеки ООН. Вони полягали в такому: жодних іноземних сил на ліванській території, ніякої зброї та жодної влади в Лівані, окрім незалежного ліванського уряду, що повинен мати повний суверенітет над територією всієї країни.

Водночас у контексті формування міжнародних миротворчих сил відкритими залишалися такі принципові питання: "Чи буде на майбутні миротворчі сили покладено розв'язання проблем "Хезболли" та незаконного постачання зброї в Ліван?".

Вибір моделі миротворчих сил значною мірою залежав від згоди сторін конфлікту. Ключовий вплив на визначення позиції Ізраїлю мали безпекові питання. Офіційний Тель-Авів активно виступав за створення та розміщення на Півдні Лівану міжнародних миротворчих сил з метою запобігання виникненню вакууму безпеки після виведення ізраїльських військ із ліванської території. Попередній історичний досвід засвідчив, що підстави для занепокоєння ізраїльської сторони проблемами безпеки є. Виведення ізраїльських військ з ліванської території і в межах урегулювання конфліктів, спричинених воєнними акціями Ізраїлю на Півдні Лівану в 1978, 1982–1984 рр., і внаслідок одностороннього рішення уряду Е. Барака у 2000 р. супроводжувалися процесом перетворення Півдня Лівану на базу палес-

тинської військової присутності (період холодної війни) або ж "Хезболли" (після 2000 р.).

Ураховуючи той факт, що основною метою ізраїльської воєнної операції 2006 р. було знищення або ж, принаймні, суттєве ослаблення військового потенціалу "Хезболли", що, зі свого боку, априорі мало звузити можливості впливу Сирії та Ірану у близькосхідному регіоні, офіційний Тель-Авів наполягав на формуванні значних за своєю чисельністю міжнародних сил (не менше 15 тис. осіб), які будуть здатні роззброїти "Хезболлу". Зазначену позицію було озвучено під час виступу в Раді Безпеки ООН представника Ізраїлю в ООН Д. Гілльмана, який наголосив на тому, що для врегулювання проблеми безпеки на Півдні Лівану "... потрібні сильні, міцні й ефективні міжнародні сили, що забезпечать ліквідацію та роззброєння всіх терористичних груп і виконання резолюції 1559 (2004) у всіх її аспектах" [10, с. 6]. Водночас ізраїльське керівництво наголосувало, що основу будь-яких майбутніх миротворчих сил мають сформувати військові контингенти європейських держав, оскільки, як наголосив ізраїльський прем'єр-міністр Е. Ольмерт, такі сили мають складатися "зі справжніх солдатів, а не пенсіонерів" [8, р. 10]. Отже, позиція Ізраїлю передбачала формування миротворчих сил із розширеним мандатом, що мали б необхідний силовий потенціал для виконання таких завдань, як роззброєння "Хезболли" і запобігання нелегальному постачанню зброї на територію Лівану.

Позиція Лівану формувалася з огляду на ту політичну ситуацію, що склалася в країні на момент воєнної акції Ізраїлю на Півдні Лівану в 2006 р. У період ізраїльської масштабної воєнної операції 2006 р. головним завданням ліванського прем'єр-міністра Ф. Синьйори на внутрішньо ліванській арені було запобігання поляризації ліванського суспільства й уникнення політичної кризи. На міжнародній арені зусилля ліванської дипломатії були спрямовані на запобігання прийняттю такого варіанту врегулювання конфлікту, який би потенційно поставив під загрозу крихку політичну стабільність Лівану (наприклад, містив би силовий варіант роззброєння міліції "Хезболли"). На час початку конфлікту "Хезболла" вже була інтегрована в ліванську політичну систему; мала представництво в ліванському парламенті, який був сформований унаслідок виборів 2005 р., та дві міністерські посади в кабінеті міністрів Лівану. За таких умов будь-які дії ліванського уряду на міжнародній арені априорі передбачали необхідність попереднього досягнення згоди з боку політичних сил, представлених у кабінеті міністрів, щодо моделі урегулювання конфлікту на Півдні Лівану. У цьому сенсі для Бейрута не вважали прийнятними варіанти із формуванням та розміщенням на ліванській території ані сил НАТО (що негативно сприймали арабські маси, оскільки безпосередньо це асоціювали з політикою США у близькосхідному регіоні), ані міжнародних багатонаціональних сил, ураховуючи негативний досвід їхнього використання в Лівані в 1982–1984 рр., ані сил, які були б сформовані державами – членами ЄС.

Позиція Лівану знайшла своє відображення у сенсі припинення воєнних дій, що склався із семи пунктів, і був репрезентований на міжнародній конференції щодо Лівану в Римі. Цей план, зокрема, передбачав поширення ліванського суверенітету на всю територію держави за допомогою ліванських збройних сил, як це було передбачено Таїфською угодою (тобто розміщення контингентів ліванської армії на Півдні Лівану), збільшення кількості наявних на Півдні Лівану миротвор-

чих сил ООН та зміна їхнього мандату [11, с. 3–4]. Зауважимо, що як ліванський план урегулювання конфлікту, запропонований прем'єр-міністром Лівану Ф. Сіньюрою, так і рішення ліванського уряду 7 серпня 2006 р. щодо розміщення 15-тисячного контингенту ліванської армії на Півдні Лівану у разі досягнення припинення вогню та виведення ізраїльських військ, були підтримані (хоч і з певними застереженнями) "Хезболла". Отже, Ліван сконцентрував свої зусилля в ході переговорів у багатосторонньому та двосторонньому форматах на ухваленні та реалізації варіанту, який передбачав трансформацію вже функціонуючих на Півдні Лівану миротворчих сил ООН.

Найактивнішу роль у пошуку шляхів урегулювання ізраїльського конфлікту 2006 р. відігравали Франція та США, які з моменту його початку мали розбіжності з багатьох принципових питань.

Активне залучення до переговорного процесу офіційний Париж обґрунтував тим, що, як зазначив у своєму виступі в Раді Безпеки ООН міністр Європи і закордонних справ Франції Ф. Дуст-Блазі, Франція "пов'язана з Ліваном історичними й культурними узами, а з іншими країнами регіону – міцними відносинами, що розвиваються" [10, с. 8]. Визнаючи право Ізраїлю на самооборону, Франція неодноразово наголошувала на "непропорційній відповіді" Ізраїлю на дії "Хезболли", та закликала до негайного припинення вогню як передумови для започаткування політичного процесу врегулювання конфлікту. Офіційний Париж також чітко окреслив свою позицію з питання щодо застосування сили у близькосхідному регіоні загалом, й у процесі урегулювання конфлікту на Півдні Лівану зокрема. Президент Франції Ж. Ширак заявив із цього приводу: "Ми не можемо змінити регіон силою" [7, р. 115]. Така позиція Франції контрастувала із курсом адміністрації Дж. Буша-мол. на радикальну трансформацію Близького Сходу шляхом реалізації в регіоні "жорсткої" та "м'якої" моделі демократизації. Окрім того, на противагу позиції офіційного Вашингтона щодо необхідності покласти на майбутні миротворчі сили в Лівані функції роззброєння "Хезболли", французький президент не вірив, що миротворчі сили будуть здатні роззброїти військові формування "Хезболли" і був переконаний, що це "має зробити уряд Лівану" [7, р. 114].

Дипломатичні зусилля офіційного Парижа в багатосторонньому форматі були зосереджені на формуванні спільної позиції держав – членів ЄС щодо урегулювання лівансько-ізраїльського конфлікту на основі французького бачення. Франція зіштовхнулася з опозицією з боку Великої Британії та, до певної міри, Німеччини, що в більшій мірі підтримували американський підхід до врегулювання проблеми. Офіційний Лондон був переконаний, що залагодження конфлікту на Півдні Лівану неможливе без участі США. Позиція ж Німеччини формувалася з огляду на її історичну відповідальність перед Ізраїлем і єврейським народом.

Під час зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів ЄС 17 липня 2006 р. саме Велика Британія та Німеччина наполягли на тому, щоб у спільній заяві запропоноване Францією формулювання щодо негайного припинення вогню було змінено на заклик до Ізраїлю та "Хезболли" припинити воєнні дії. Тим самим було закладено основу для подальшого зближення позицій США і Франції у процесі спільного пошуку шляхів урегулювання конфлікту. Окрім того, на цій зустрічі було підтримано ідею розміщення міжнародних миротворчих сил у Лівані.

Позиція Франції, яку формували з урахуванням інтересів Лівану, передбачала необхідність розміщення на ліванській території саме миротворчих сил ООН, які були б суттєво збільшені чисельно та мали б більш розширений мандат, однак останній не повинен був базуватися на розд. VII Статуту ООН. Тобто французьке бачення миротворчої операції в Лівані за більшістю параметрів вписувалося у формат традиційних операцій ООН із підтримання миру. У цьому контексті є всі підстави стверджувати, що дипломатичні зусилля Франції в ЄС були спрямовані не на реалізацію ідеї створення та розміщення на Півдні Лівану сил ЄС, а на підтримку з боку держав-членів ідеї посилення європейської компоненти у складі миротворчих сил ООН. Іншими словами, політика Франції була спрямована на заохочення європейських партнерів до дипломатичної, фінансової й організаційної підтримки майбутніх сил ООН.

Важливою платформою для пошуку шляхів урегулювання конфлікту стала Рада Безпеки ООН, у якій Франція як її постійний член мала значні важелі впливу на формування прийняттого для неї рішення проблеми. Саме в РБ ООН було досягнуто американсько-французької взаємодії та знайдено компромісний варіант урегулювання конфлікту на Півдні Лівану.

11 серпня 2006 р. Рада Безпеки ООН ухвалила внесену США та Францією резолюцію щодо врегулювання конфлікту 2006 р. Резолюцією № 1701(2006) Рада Безпеки ООН закликала до встановлення між "блакитною лінією" та р. Літані зони, вільної від "будь-якого збройного персоналу, сил і засобів та озброєнь, за винятком тих, що належать до сил уряду Лівану та ТСООНЛ"; виконання положення Таїфської угоди й резолюцій РБ ООН 1559 (2004) та 1680 (2006) стосовно до "роззброєння всіх збройних груп у Лівані"; уведення ембарго на "продаж та поставки Лівану зброї і пов'язаних з нею матеріалів, за винятком випадків, коли це санкціоновано його урядом" та підкреслювала неприпустимість перебування іноземних сил у Лівані без згоди його уряду [12].

Передбачалося, що виведення ізраїльських військ із ліванської території буде відбуватися паралельно зміцненню миротворчої операції ООН в Лівані. Рада Безпеки ООН, визнаючи потребу в розширенні мандату та масштабу операції, санкціонувала збільшення чисельного складу ТСООНЛ до 15 тис. осіб і поклала на ці сили на доповнення до їхнього мандату згідно із резолюціями Ради Безпеки ООН 425 (1978) та 426 (1978) такі функції:

- здійснювати нагляд за припиненням бойових дій;
- супроводжувати ліванські збройні сили та надавати їм підтримку в ході їхнього розгортання у всіх південних районах країни, зокрема й уздовж "блакитної лінії", відповідно до виведення Ізраїлем своїх збройних сил із Лівану;
- координувати свою діяльність з урядами Лівану та Ізраїлю;
- надавати допомогу для сприяння забезпечення гуманітарного доступу до цивільного населення й добровільного повернення переміщених осіб в умовах безпеки;
- сприяти ліванським збройним силам у вживання заходів зі створення району, вільного від будь-якого збройного персоналу, сил і засобів й озброєнь, за винятком тих, що належать до сил уряду Лівану та ТСООНЛ;
- надавати на прохання уряду Лівану допомогу в підтримці всебічного дотримання режиму "блакитної лінії" [12].

Окрім того, у контексті гарантування безпеки на Півдні Лівану і, відповідно, у районах уздовж "блакитної лінії" на ТСООНЛ поклали завдання "уживати всі необхідні і, на їхню думку, такі, що відповідають їхнім можливостям, заходи в районах розгортання їхніх сил для забезпечення того, щоб район їхніх операцій не використовували в цілях здійснення будь-якої ворожої діяльності, для протидії спробам перешкоджати їм насильницькими засобами виконувати свої обов'язки згідно з мандатом Ради Безпеки..." [12].

12 серпня 2006 р. уряд Лівану офіційно повідомив про свою згоду з резолюцією 1701 (2006) Ради Безпеки ООН та про свій намір виконувати її положення. Зі свого боку, 13 серпня 2006 р. уряд Ізраїлю заявив, що діятиме відповідно до своїх зобов'язань, що визначені в зазначеній резолюції. Отже, одностайне ухвалення Радою Безпеки ООН резолюції 1701 (2006) та її визнання сторонами конфлікту свідчило про наявність згоди на діяльність ТСООНЛ-II як на глобальному, так і на регіонально-локальному рівнях.

Прийняття резолюції № 1701 (2006) Ради Безпеки ООН та запровадження 14 серпня 2006 р. за сприяння ООН режиму припинення вогню на Півдні Лівану започаткували процес оперативного планування зазначеної миротворчої операції та проведення інтенсивних консультацій між представниками ООН і країнами – постачальниками військ. Принциповими вважали питання про композиційний склад миротворчих сил, їхнє командування та фінансування.

17 серпня 2006 р. відбулася спеціальна зустріч з потенційними країнами-постачальниками контингентів військ, у якій взяли участь представники 70 держав. На цій зустрічі заступник Генерального секретаря ООН з питань миротворчих операцій Ж.-М. Геенно окреслив концепцію миротворчої операції в Лівані, потреби сил, а також переглянуті та скореговані (з урахуванням додаткових передбачених мандатом обов'язків і масштабів діяльності) правила застосування воєнної сили для ТСООНЛ-II. Ця зустріч мала на меті стимулювати забезпечення швидкого збільшення чисельності ТСООНЛ-II, оскільки повне виведення ізраїльських військ було поставлено в залежність від спроможності термінового розширення ТСООНЛ та ефективних дій ліванського уряду з цього питання.

Ізраїль і надалі наполягав на розширеній участі військових контингентів європейських держав. Водночас США та Велика Британія заявили, що вони не будуть направляти свої контингенти до складу ТСООНЛ-II. Очікували, що Франція надасть значний (якщо не найбільший) контингент та очолить командування цих сил. Керуючись проблемами захисту безпеки своїх миротворців і негативним досвідом управління окремими миротворчими операціями з боку ООН, офіційний Париж наполягав на тому, щоб оперативне керування на місцях здійснювали офіцери європейських держав, висловлюючи тим самим певну недовіру Департаменту миротворчих операцій Секретаріату ООН. Цю позицію поділяли Італія та Іспанія, які вимагали, щоб європейський чотиризірковий генерал керував операцією у кризових ситуаціях [8, р. 11]. Під час двосторонніх переговорів у Парижі між Францією та заступником Генерального секретаря ООН з питань миротворчих операцій Ж.-М. Геенно було досягнуто домовленості про створення спеціального військового командування ТСООНЛ-II у Нью-Йорку, яку, однак, не було підтримано в Секретаріаті ООН [8, р. 11]. З метою тиску на Секретаріат ООН Франція заявила, що за таких умов

вона готова направити додатково лише 200 військових до складу ТСООНЛ-II, що ставило під загрозу формування цих сил європейськими контингентами як домінуючою складовою.

Після продовження переговорного процесу було знайдено компроміс: з огляду на особливий характер місії пропонували створення Воєнно-стратегічного підрозділу (ВСП; Strategic Military Cell – SMC), до якого увійшло 33 особи, із яких 27 офіцерів [13], що мав опікуватися винятково питаннями функціонування ТСООНЛ-II. Окрім того, на відміну від інших миротворчих операцій ООН, ТСООНЛ-II мав очолювати командувач силами, а не спеціальний представник Генерального секретаря ООН. Також уперше за всю історію миротворчої діяльності ООН було створено Оперативне морське з'єднання, на яке поклали функції проведення морських операцій з метою перехоплення порушників у зоні відповідальності та підготовки особистого складу воєнно-морських сил Лівану.

25 серпня 2006 р. відбулося позачергове засідання Ради міністрів закордонних справ ЄС, присвячене можливій участі контингентів держав – членів ЄС у ТСООНЛ-II. Про важливість цього засідання свідчив той факт, що на ньому був присутній Генеральний секретар ООН К. Аннан [8, р.12]. Напередодні, після звернень з боку прем'єр-міністра Ізраїлю Е. Ольмерта, Італія та Німеччина погодилися направити свої контингенти до складу миротворчих сил. Офіційний Рим заявив, що готовий за необхідності взяти на себе командування миротворчими силами ООН.

Німеччина, що від самого початку полягала, що німецька участь у місії ООН в Лівані не на часі, змінила свою позицію після відповідного звернення Ізраїлю, розглядаючи його як своєрідний сигнал довіри з боку офіційного Тель-Авіву, і вирішила виділити військові кадри до Оперативного морського з'єднання. Іспанія також зголосилася надати контингент чисельністю 1000–1200 осіб. Зі свого боку, 24 серпня 2006 р. президент Франції Ж. Ширак повідомив, що його країна готова додатково направити 1600 військовослужбовців до складу ТСООНЛ-II [8, р. 12].

На 28 листопада 2006 р. загальна чисельність контингентів європейських країн (держав ЄС) у складі ТСООНЛ-II досягла 7775 осіб, що становило понад 74 % від загальної кількості миротворців, задіяних на той момент в операції ООН в Лівані (10 490 осіб). Ба більше, сумарна чисельність контингентів таких чотирьох європейських держав, як Італія (2068 осіб), Франція (1608), Іспанія (1290) та Німеччина (1113 осіб) досягла 6079 осіб або ж 57,95 % від загальної чисельності ТСООНЛ-II [підраховано за: 14, р. 8]. Отже, тривалий переговорний процес формування ТСООНЛ-II завершився.

Слід зауважити, що створення Воєнно-стратегічного підрозділу (ВСП), який мав опікуватися лише питаннями функціонування ТСООНЛ-II, викликало неоднозначну реакцію як серед деяких політичних лідерів держав, так і серед науковців. Уведення ВСП до складу миротворчих операцій ООН було сприйнято окремим державами – контриб'юторами контингентів як невивірвана поступка європейським державам з боку ООН. Стверджували, що завдяки появі ВСП ТСООНЛ-II більшою мірою почали нагадувати багатонаціональні сили ЄС під парасолькою ООН [5, р. 396].

Критики створення ВСП наголошували на тому, що європейські країни – постачальниці контингентів отримали преференційний режим у Лівані, оскільки ТСООНЛ-II за більшістю критеріїв не є комплексною миротворчою операцією, але водночас до її оперативного командування залучено непропорційно велику

кількість офіцерів порівняно із близько 50 офіцерами Департаменту миротворчих операцій Секретаріату ООН, які відповідають за всі інші миротворчі операції ООН [6, р. 191]. Це надало підстави таким країнам, як Бангладеш, Індія та Пакистан (що є одними з найбільших контриб'юторів контингентів у миротворчі операції ООН, і до того були задіяні в небезпечних місіях в Африці), виступити із заявами про порушення принципу універсальності й рівності держав – членів ООН, існування "режиму" подвійних стандартів" [6, р. 191].

Було звернено увагу на започаткування процесу створення "дворівневої системи миротворчих операцій": "місії найвищого рівня", у яких беруть участь добре навчені та відповідно оснащені військові контингенти західних країн і які перебувають під оперативним командуванням Заходу, й операції "нижчого рівня", які є недофінансованими, мають обмежений вплив на хід конфлікту та репрезентовані погано навченим й оснащеним контингентом [6, р. 192]. У підсумку критики дійшли до висновку, що створення ВСП матиме негативний вплив на функціонування всієї системи миротворчої діяльності ООН.

Висновки. Створення ТСООНЛ-II стало наслідком компромісу як на глобальному, так і на регіонально-локальному рівні, який був досягнутий у ході дискусій і переговорів у багатосторонньому та двосторонньому форматах. Позиція уряду Лівану, яка полягала в тому, що не буде надано дозволу на розміщення на ліванській території будь-яких міжнародних миротворчих сил, окрім сил ООН, стала визначальною у процесі формування ТСООНЛ-II.

Створення ВСП, зі свого боку, стало результатом компромісу, досягнутого між Секретаріатом ООН та європейськими державами, який був доцільним у тій безпековій ситуації, що склалася на Півдні Лівану внаслідок воєнної акції Ізраїлю проти "Хезболли". Цей крок забезпечив залучення контингентів значної кількості держав – членів ЄС до складу ТСООНЛ-II та швидке розміщення зазначених сил у Лівані, що створювало необхідні передумови для виведення ізраїльських військ із ліванської території. З іншого боку, подальший досвід функціонування ВСП засвідчив значну складність його інтеграції до

існуючої структури управління миротворчими операціями ООН та викликав неоднозначну реакцію низки інших країн – постачальниць контингентів.

Окрім того, обмежений мандат ТСООНЛ-II, що був визначений у ході тривалих дискусій, також був наслідком багатьох компромісів, і його виконання за відсутності сприятливого безпекового середовища на Півдні Лівану, крихкої політичної стабільності в Лівані та суттєвого впливу зовнішніх чинників в умовах динамічних змін у близькосхідній системі міжнародних відносин, априорі було малоімовірним у повному обсязі.

Список використаних джерел

1. Совет Безопасности ООН. Официальные отчеты. 5511-е заседание. 2006. 11 августа. S/PV.5511. 26 с.
2. Makdisi K. Reconsidering the Struggle over UNIFIL in Southern Lebanon. *Journal of Palestine Studies*. Winter 2014. Vol. 43, № 2. P. 24–41.
3. Makdisi K., Göksel T., Hauck H.B., Reigeluth S. UNIFIL II: Emerging and Evolving European Engagement in Lebanon and the Middle East. January 2009, EuroMeSCo Paper 76. 40 p.
4. Murphy R. UN Peacekeeping in Lebanon, Somalia and Kosovo. *Operational and Legal Issues in Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 375 p.
5. Murphy R. Peacekeeping in Lebanon and Civilian Protection. *Journal of Conflict and Security Law*. 2012. Vol. 17, № 3. P. 373–402.
6. Hatto R. UN Command and Control Capabilities: Lessons from UNIFIL's Strategic Military Cell. *International Peacekeeping*. April 2009. Vol. 16, № 2. P. 186–198.
7. Gross E. The Europeanization of National Foreign Policy. *Continuity and Change in European Crisis Management*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 194 p.
8. Mattelaer A. Europe Rediscovered Peacekeeping? Political and Military Logics in the 2006 UNIFIL Enhancement. Gent: Academia Press, 2009. 32 p.
9. Совет Безопасности ООН. 5492-е заседание. 20 июля 2006 года. Doc. S/PV.5492. 6 p.
10. Совет Безопасности ООН. Официальные отчеты. 5508-е заседание. 2006. 8 августа. S/PV.5508. 9 p.
11. Совет Безопасности ООН. 5503-е заседание. 31 июля 2006 года. Doc. S/PV.5503. 6 с.
12. Совет Безопасности ООН. Резолюция 1701 (2006), принятая Советом Безопасности на его 5511-м заседании. 2006. 11 августа. S/RES/1701 (2006).
13. Comprehensive review of the Strategic Military Cell. Report of the Secretary-General. 2007. 26 April. Doc. A/61/883.
14. United Nations Security Council. Letter dated 1 December 2006 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council. 2006. 1 December. Doc. S/2006/933.

Надійшла до редколегії 10.11.21

Yu. Skorokhod, Dr of Science (Political), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF UNITED NATIONS INTERIM FORCE IN LEBANON-II: NEGOTIATING ASPECT

The article is devoted to the study of the specifics of the negotiation process in the multilateral (within the framework of the UN Security Council, the European Union) and bilateral (direct parties to the conflict and related parties, the UN and countries that supply contingents to UN peacekeeping operations) formats regarding the formation of the United Nations Interim Force in Lebanon -II (UNIFIL-II) in 2006. Particular attention is paid to the analysis of two approaches to resolving the conflict that arose in connection with the Israeli military operation in 2006 against Hezbollah and accordingly the approach to the formation of peacekeeping forces (regarding their composition, mandate, operational command), which were represented by Israel, the United States, Britain on the one hand, and Lebanon and France on the other. It has been proven that the formation of UNIFIL-II was the result of reaching compromise in the negotiation process.

Keywords: peacekeeping; UN, Lebanon, negotiations.

УДК [327:328.1:159.947.2-05](73)

С. Пик, канд. політ. наук, доц.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНОГО ЧИННИКА НА УХВАЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА США В. КЛІНТОНА

Присвячено дослідженню впливу особистісного чинника у процесі ухвалення зовнішньополітичних рішень в адміністрації президента В. Клінтона. Характеристика особистісного чинника стала можливою завдяки застосуванню п'ятифакторної моделі особистості, запровадженій в науковий обіг американськими психологами Р. МакКреєм та П. Костою-мол., а також залученню результатів досліджень психобіографічного портрету президента, його лідерських та особистісних якостей, управлінського стилю, виконаних американськими політичними психологами та психологами Дж. Гартнером, Дж. Постом, С. Реншоном, М. Херманн, У. Вайнтраубом, Д. Вінтером та ін. З'ясовано, що переважаючий вимір особистості В. Клінтона – відкритість новому досвіду (openness to experience) у поєднанні з високим рівнем екстраверсії (extraversion) безпосередньо відображався на характері зовнішньополітичних рішень його адміністрації. Яскраві приклади – урегулювання "північно-ірландського" питання, дипломатія з позиції сили щодо конфліктів на Балканах, спроби налагодження ізраїльсько-палестинського діалогу. Ці складні проблеми міжнародних відносин вимагали виваженого специфічного підходу і президент У. Клінтон, залучаючи до процесу ухвалення рішень якомога більше інформації, вивчаючи ідеї та пропозиції свого оточення, уникаючи в деталі, аналізуючи перспективи й можливі наслідки своїх зовнішньополітичних кроків, намагався відшукати оптимальний варіант поведінки для США. Він міг швидко змінити думку з огляду на поточний розвиток ситуації або під впливом оточення, а також був схильний ризикувати задля досягнення бажаного результату. У відносинах на найвищому рівні покладався на свій дипломатичний хист, усербну обізнаність, здатність переконувати, впевненість у собі і прагнення отримати максимум від докладених зусиль.

Сукупно такі особистісні риси дали змогу президенту В. Клінтону стати першим іноземним лідером, якому вдалося досягти компромісу між британською, ірландською сторонами та представниками Північної Ірландії (Угода Страстної п'ятниці 1998 р.). Він утвердив США в ролі арбітра в міжнародних конфліктах (домігшись припинення кровопролиття на Балканах) і здійснив вагомий крок на шляху до порозуміння між Ізраїлем і Палестиною (меморандум Вай Рівер 1998 р.).

Ключові слова: особистісний чинник, п'ятифакторна модель особистості, відкритість новому досвіду, екстраверсія, адміністрація президента У. Клінтона, зовнішньополітичне рішення.

Вступ. Вільям Джефферсон Блайт IV Клінтон був обраний президентом США у 1992 р. Молодий та енергійний (став третім наймолодшим президентом США після Т. Рузвельта і Дж. Кеннеді), "новий демократ" В. Клінтон переміг чинного президента Дж. Буша з результатом 43 % проти 38 %. "Ніколи не думав, що виберуть його", – зізнавався Дж. Буш [19, с. 493]. В. Клінтон побудував свою кампанію на критиці опонента, насамперед за нехтування внутрішньополітичними справами, пропонуючи натомість оновлений варіант класичної платформи Демократичної партії із залученням прогресивних ідей від республіканців, а також з наголосом на розвиток технологій, підвищення якості освіти, набуття нових професійних навичок для ефективного пристосування до потреб глобалізованої економіки. Він мав великий досвід місцевого адміністрування – у 32 роки був обраний губернатором штату Арканзас, а 1991 р. – визнаний найкращим губернатором у США, – що давало підстави виборцям сподіватися на продуктивність його внутрішньої політики і на загальнодержавному рівні. Ба більше, високоосвічений юрист (навчався у Джорджтаунському, Оксфордському, Йельському університетах, викладав право в Університеті Арканзасу, у 1977–1979 рр. – генеральний прокурор цього штату) В. Клінтон був умілим оратором, з легкістю привертая увагу і здобував симпатію аудиторії, а своєю завзятістю і харизмою нагадував Дж. Кеннеді. Він активно й наполегливо вів кампанію, виснажуючи себе і свою команду, як робив це раніше, змагаючись за губернаторське крісло, послуговуючись девізом з Біблії (До Галатів 6:9): "Ніколи не стомлюймося, роблячи добро" [11, с. 152]. Цей заклик звучав і в його президентській інавгураційній промові.

Якщо у веденні внутрішньої політики В. Клінтон почувався більш-менш упевнено, то зовнішній політиці доводилося вчитися буквально щодня. У цьому контексті важливо **виявити і простежити вплив особис-**

тості президента на процес ухвалення зовнішньополітичних рішень. У спадок від Дж. Буша В. Клінтону дістався далеко не стабільний "новий світовий порядок" з нерегульованими старими проблемами й осередками нових, породжених трансформацією міжнародної системи. За вісім років перебування на президентській посаді йому довелося 84 рази санкціонувати застосування американських збройних сил за кордоном на підтримку своєї зовнішньої політики. І це попри те, що він надавав перевагу дипломатичним засобам. Як зазначав президент, США стали "незамінними" у міжнародних відносинах [18, с. 246].

Завдання пропонованого дослідження полягає у з'ясуванні на основі п'ятифакторної моделі особистості (Five Factors Model) переважаючого виміру особистості В. Клінтона і виявленні впливу цього виміру на зовнішньополітичні рішення президента. Можна припустити, що серед п'яти основних вимірів особистості – нейротизм (neuroticism), екстраверсія (extraversion), відкритість новому досвіду (openness to experience), сумлінність (conscientiousness), поступливість (agreeableness), провідною для В. Клінтона була **відкритість новому досвіду** з високими показниками екстраверсії.

Відкритість новому досвіду за п'ятифакторною моделлю особистості формують такі особистісні риси, як інтелектуальність (яку наповнюють вдумливість, схильність до медитації, самоаналізу, філософських глибинних роздумів), розуміння (передбачливість, проникливість), освіченість (високий рівень інтелекту, здібність, тямущість), цікавість (допитливість, інтерес до всього нового), творчість (артистизм, винахідливість, схильність до новаторства, багата уява), вишуканість (висока культурна досвідченість, космополітизм, досконалість) [12, с. 1225]. У поєднанні з високим рівнем "екстраверсії" (а це активність, імпульсивність, життєва енергія, ентузіазм, товариськість) відкритість новому досвіду перетворюється на відкритість до зовнішнього світу, прагнення отримати від життя максимум можливого,

© Пик С., 2021

досягти визначних результатів чи винагород у всіх починаннях, постійно розвиватися і робити щось важливе для суспільства, залучаючи на свій бік нових і нових прихильників. Тісний зв'язок інтелекту з емоційним домінуванням породжує успішних самовпевнених лідерів ліберальних поглядів, які позитивно сприймають оточення й охоче з ним взаємодіють [20, с. 57–73, 83–99].

На користь зробленого припущення свідчать результати багатьох психобіографічних досліджень особистості В. Клінтона. Американський політолог Ф. Грінштейн, зокрема, вказував на вражаючу освіченість В. Клінтона, який постійно читав, з легкістю поглинаючи великі обсяги інформації. Рівень інтелекту й широка обізнаність допомагали йому у складних ситуаціях, а енергійність, самовпевненість і виняткові ораторські здібності додавали гнучкості його політичній природі [13, с. 174, 187]. В. Клінтон намагався уникати невинного ризику і конфліктних ситуацій, вважаючи, що в політичних процесах з багатьма учасниками неможливо досягти цілі, нічим не поступаючись. Натомість, він умів переконувати, демонструвати емпатію, створювати враження, що переймається проблемами інших, викликати довіру та симпатію до себе. Таку поведінку можна пояснити його складним дитинством (втрата батька ще до народження, легковажною поведінкою матері, до якої він був дуже прив'язаний, скандали в сім'ї через в'їчима-алкоголіка). "Коли ростеш у середовищі, яке спонукає тебе постійно прагнути уникнення неприємностей, робиш усе, щоб зберегти спокій... Я вчився шукати світло у темряві, перетворюючи суперечки з ворогів на своїх друзів" [13, с. 175].

Цього не беруть до уваги, називаючи В. Клінтона неприємним прізвиськом "Слизкий Віллі" (*Slick Willie*), за схильність часто змінювати погляди і не виконувати обіцянок [21, с. 308]. Навпаки, лідери його типу, з унікальною здатністю навчатися і вдосконалюватися, у процесі ухвалення рішень опрацюють усю доступну інформацію, вибудовують план дій і намагаються пересвідчитися, чи він спрацює, ще до ухвалення остаточного рішення. Це потребує багато часу й зусиль, залежно від мінливості контексту, і складається враження, що лідер невпевнений і нерішучий, тоді як у нього на меті – досягнення оптимального результату. Що стосується обіцянок, то тут самовпевненість і готовність В. Клінтона їх виконувати оберталися проти нього: через потребу подобатися і бути поцінованим він не міг сказати "ні", забагато на себе брав, установлював терміни, яких через скрупульозність не міг фізично дотримати, а тому не встигав утілювати в життя задумане [17, с. 292, 294, 299–300; 15, с. 316–319]. Показовим прикладом його працездатності була робота над бюджетом, зокрема 1999 р., коли на подив усієї команди експертів президент ретельно вивчив фінансовий документ обсягом 2000 сторінок і заохочував обговорення практично кожного пункту з метою збалансувати побажання прихильників дефіциту й тих, хто відстоював збільшення коштів на соціальні програми. Такий підхід тодішня віце-очільниця Федеральної резервної системи Е. Рівлін назвала "економічним "Манхеттенським проєктом"" [10]. До слова, адміністрація В. Клінтона домоглася значного зростання економіки, а надходження у бюджет дали змогу суттєво знизити оподаткування малозабезпеченого населення і збільшити видатки на соціальні потреби.

Освіченість й інтелект В. Клінтона вражали усіх, хто його знав. Президента цікавило буквально все довкола, він був постійно поглинутий роботою, що американський психолог Дж. Гартнер пов'язує з гіпоманією. Хариз-

ма, енергійність, креативність, оптимізм у поєднанні з амбітністю, високою працездатністю, емпатією та альтруїзмом перетворювали В. Клінтона на унікальну особистість у політиці. За словами А. Блайндера, одного з економічних радників президента, більшість американців знали, що В. Клінтон "дуже розумний, однак вони до кінця не усвідомлювали, наскільки він розумний, бо як політик він досить добре це приховував" [11, с. 8]. Уроджена гіпоманія також стає причиною імпульсивності, яку складно контролювати. У випадку з В. Клінтоном це виявлялося не лише у роботі, а й у манері розмовляти, споживати їжу і навіть у приватному житті. Якщо завдяки красномовству й інтелекту він умів вийти переможцем практично з будь-яких дебатів, то у ситуаціях, коли доводилося визнавати помилки, починав заперечувати, ухилятися від прямої відповіді, приховувати правдиву інформацію, перекладати відповідальність на інших. Його дратувало, коли справи йшли не так, як він хотів [17, с. 298–299]. Скандал з М. Левінські, що вилився у процедуру імпічменту 1998–1999 рр., у пам'яті багатьох залишився чи не основною характеристикою президентства В. Клінтона, що несправедливо з огляду на те, чого він зумів досягти як президент. "Я всіх обманював щодо своїх особистих слабкостей... Нема виправдання тому, що я робив, але намагання зрозуміти, чому я так чинив, принаймні, дає шанс упорядкувати моє паралельне життя" [6, с. 755, 811]. Імпульсивність пояснює суперечливість, парадоксальність особистості президента – такого освіченого, натхненого, свідомого свого місця в історії, який водночас дозволяв собі егоїстичну і саморуйнівну поведінку [11, с. 1, 7–8].

Імпульсивність і самовпевненість президента (а це високий рівень "екстраверсії") стали відчутними відразу після його появи у Білому домі. Він відмовився від вважаної реалістської політики попередньої адміністрації і, покладаючись на власне розуміння внутрішньої політики, у зовнішній більше довіряв порадам свого віце-президента А. Гора (сенатора від штату Теннесі), держсекретаря В. Крістофера (заступника держсекретаря в адміністрації президента Дж. Картера), якого з 1997 р. замінила М. Олбрайт (постійний представник США в ООН), радника з питань національної безпеки Е. Лейка (директора з питань стратегічного планування держпартаменту за адміністрації Дж. Картера), його заступника і згодом наступника на посаді С. Бергера, голови Пентагону В. Перрі, директора ЦРУ Дж. Тенета. З попередньої адміністрації свою посаду – голови Об'єднаного комітету начальників штабів – зберіг лише К. Пауелл. Президент прислухався також до багатьох особистих радників і довірених осіб, зокрема Дж. Стефанопулоса, Дж. Карвілла, Р. Емануеля, Д. Баера, М. Пенна, Д. Гергена, Б. Нуссбаума, однак, не маючи конкретної стратегії щодо поведінки США в постбіполярному світі, В. Клінтон переважно займався реагуванням на ті чи інші виклики, ніж веденням зовнішньополітичного курсу. На відміну від Дж. Буша, який володів міжнародною ситуацією і завжди знав, яка позиція відповідатиме інтересам США, В. Клінтон комфортніше почувався в питаннях глобальних економічних тенденцій. Перекоаний у тому, що зростання національного добробуту й безпеки ефективніше досягати у межах світової системи вільної торгівлі, ніж за допомогою протекціонізму та створення регіональних торговельних блоків, він спонукав конгрес ратифікувати Заключний акт Уругвайського раунду переговорів про створення Світової організації торгівлі (1995), а за час перебування при владі підписав понад 300 міжнародних торговельних угод. "Глобалізація – це поїзд з

не єдиним напрямком руху. Якщо ми хочемо залишатися на правильному напрямку і хочемо, щоб інші народи також ним слідували, отримуючи шанс на мир і процвітання, ми не маємо іншого вибору, ніж спробувати очолити цей поїзд" [18, с. 271].

Справжнім "локомотивом" адміністрація В. Клінтона виступила у врегулюванні "північно-ірландського" питання. Тривалий час у Вашингтоні під тиском впливового ірландського лобі підтримували британсько-ірландське примирення, щоправда, переважно на британських умовах. Оскільки домовленості, декларації й угоди між урядами Великої Британії та Ірландії не припиняли ворожнечі, президент В. Клінтон узяв на себе ризик залучити до переговорного процесу усі сторони, насамперед Шинн Фейн – політичне крило Ірландської Республіканської армії (ІРА). У січні 1994 р. він дозволив видати візу на дводенне перебування в США лідеру Шинн Фейн Дж. Адамсу, який узяв участь у конференції з питань Північної Ірландії, організованій у Нью-Йорку Національним комітетом з американської зовнішньої політики [14, с. 533]. Рішення президента віддзеркалювало характер його особистості: він провів напружені дебати з оточенням, яке полярно розділилося (В. Крістофер, представники держдепартаменту, посол США у Великій Британії Р. Сайтц виступили категорично проти візи, їх підтримали представники міністерства юстиції, ФБР і ЦРУ, натомість Е. Лейк, керівник штату РНБ Н. Содерберг та експерт із європейських питань Дж. Холл намагалися переконати держдепартамент у тому, що Дж. Адамс зацікавлений у припиненні терактів з боку ІРА, повній участі Шинн Фейн у мирному врегулюванні і досягненні демократичного майбутнього для Північної Ірландії), проаналізував ситуацію з погляду інтересів залучених сторін (якщо примирення між ними передбачало відмову від насильства, то слід було усунути його причину, а саме – припинити дискримінацію й ізоляцію католицького населення Північної Ірландії з боку протестантського, на чому наполягав Дж. Адамс), пропрацював свій намір підтримати Дж. Адамса з віце-президентом А. Гором, послом США в Ірландії Ж. Кеннеді Сміт (сестрою президента Дж. Кеннеді) та багатьма активістами спільноти ірландських американців, зокрема Б. Моррісоном (який налагодив контакт адміністрації зі спільнотою) та знайшов порозуміння з боку сенаторів Т. Кеннеді, К. Додда, П. Мойніхана, Дж. Керрі. Прем'єр-міністр Ірландії А. Рейнолдс схвально відреагував на намір В. Клінтона, який давав перспективу мирному процесу, британський уряд, зі свого боку, не толерував перемовин із представником терористичної організації [6, с. 578–580]. Зваживши всі "за" і "проти", В. Клінтон вирішив скористатися шансом на можливий успіх мирного врегулювання, щоб вивести "північно-ірландське" питання з пату. Наскільки це було виправдано, підказує його особиста риса – спрямованість на досягнення результату.

Критика в бік президента не забарилася: провідні ре-спубліканці заявили про руйнування англо-американських "особливих відносин", британська преса повторювала те саме, консерватори у владі у Великій Британії висловлювали недовіру Дж. Адамсу, а прем'єр-міністр Дж. Мейджор ігнорував телефонні дзвінки В. Клінтона. Почалися спекуляції на тему особистої неприязні між двома лідерами, що нібито виникла на підставі підтримки консерваторами президентської кампанії Дж. Буша, а не В. Клінтона [7, с. 380; 3, с. 133]. І хоча Дж. Адамс відвідав конференцію у Нью-Йорку і знайшов порозуміння серед ірландських американців, його мирні починан-

ня, як і репутація В. Клінтона, опинилися під загрозою: у березні 1994 р. бойовики ІРА тричі обстріляли мінометним вогнем аеропорт Хітроу у Лондоні, а в липні Шинн Фейн відмовилася визнати британсько-ірландську Спільну декларацію 1993 р. про припинення ворожнечі.

Усе ж готовність В. Клінтона розвивати діалог спонукала британський уряд шукати переговорні можливості з політичними представниками Північної Ірландії; зі свого боку, ірландський уряд почав активно схиляти Шинн Фейн до співпраці. Як наслідок, у серпні 1994 р. ІРА оголосила про відмову від насильства. Подальший поступ у мирному процесі відбувався під особистим контролем В. Клінтона, який восени 1995 р. відвідав Велику Британію, Північну Ірландію та Ірландію з офіційним візитом. У Белфасті, Деррі, графстві Лондондеррі його чекав особливо теплий прийом, а в Дубліні, виступаючи перед багатотисячним натовпом, президент сказав, що жоден конфлікт не може довіку залишатися нерегульованим, а на зміну проблемам завжди приходять мирне майбутнє [7, с. 381–384].

Призначення спеціальним посланником з питань Північної Ірландії сенатора Дж. Мітчелла можна вважати наступним ключовим рішенням В. Клінтона. Сенатор очолив міжнародну комісію, яка завдяки його досвіду, виваженості, терпінню і дипломатичності вислухала вимоги, претензії та пропозиції усіх заангажованих у конфлікті сторін, на основі чого виробила принципи не-застосування насильства, обов'язкові для погодження усіма сторонами. Процедура забрала багато часу, а британський уряд хотів повного роззброєння ІРА ще до початку переговорів щодо цих принципів. У відповідь, у лютому 1996 р. ІРА підірвала вантажівку з вибухівкою в одному з районів Лондона, а згодом повторила це в Манчестері. Адміністрація В. Клінтона засудила такі дії, однак не відмовилась від поставленої мети, продовжуючи наполягати на необхідності багатосторонніх переговорів щодо "північно-ірландського" питання. Новий прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер, як політичний "близнюк" В. Клінтона, цілком поділяв його позицію, що засвідчив обмін офіційними візитами двох лідерів у 1997–1998 рр. [14, с. 534–535; 7, с. 503–506, 531–532; 6, с. 780]. Урешті-решт, під професійним керівництвом Дж. Мітчелла, який перебував на постійному телефонному зв'язку із президентом В. Клінтоном, багатосторонні переговори щодо Північної Ірландії завершилися підписанням 10 квітня 1998 р. Белфастської мирної угоди (Угоди Страсної п'ятниці), яку на референдумі підтримали 71,1 % мешканців Північної Ірландії і 94,39 % мешканців Ірландії [3, с. 247]. За це досягнення Дж. Мітчелл був нагороджений Президентською медаллю Свободи, щоправда, без участі В. Клінтона взагалі складно уявити подібний результат мирного врегулювання [5]. "Страстна п'ятниця 10 квітня – один з найщасливіших днів мого президентства... Я майже не спав напередодні, намагаючись допомогти Дж. Мітчеллу досягти угоди. Розмовляв з ним по телефону, а також з Т. Блером, прем'єр-міністром Ірландії Б. Ахерном, лідером Ольстерської юніоністської партії Д. Трімблом, кілька разів із Дж. Адамсом... Це була хороша робота" [6, с. 784–785].

Урегулювання адміністрацією В. Клінтона конфліктів на Балканах початково відбувалося за схожим сценарієм. Як Боснійську кризу, так і кризу в Косово вдалося припинити лише завдяки рішучому втручання США, причому застосування сили стало необхідним заходом для підтримання дипломатичних зусиль. Спершу В. Клінтон критикував адміністрацію Дж. Буша за бездіяльність щодо Югославії, однак, прийшовши до влади,

сам зайняв пасивну позицію. Окрім застережень на адресу президента С. Мілошевича, американська адміністрація не брала на себе жодної ініціативи, доки ситуація в Боснії і Герцеговині не набула руйнівного характеру. Очевидна безрезультатність міжнародного миротворчого врегулювання (план Венца – Оуена не спрацював, пропозиції контактної групи у складі представників Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Росії і США, а також місії ОБСЄ та ООН не припинили запеклої ворожнечі між боснійськими сербами, хорватами і боснійцями, а точкові авіаудари НАТО лише загострювали протистояння) спонукала адміністрацію В. Клінтона шукати безпосередніх контактів з ворогуючими сторонами. У березні 1994 р. завдяки дипломатичній роботі посла США у Хорватії П. Гелбрейта і спеціального посланника Ч. Редмана з президентом країни Ф. Туджманом під тиском Вашингтона між хорватами і боснійцями було укладено угоду про федерацію. Надалі вона отримувала допомогу від США, а її примирення з боснійськими сербами вийшло на порядок денний РНБ. За вказівкою В. Клінтона, команда у складі Е. Лейка, його заступника С. Бергера, помічників з питань Боснії С. Вершбоу та Н. Дрю почала розробляти стратегію з припинення конфлікту, оскільки ні економічні санкції, ні тиск на керівництво боснійських сербів, за якими стояв С. Мілошевіч, не мали ефекту. Представник США в ООН М. Олбрайт переконувала В. Клінтона у тому, що примусити ворожі сторони сісти за стіл переговорів можна лише силою, і наполягала на продовженні авіаударів НАТО по позиціях боснійських сербів. Однак це наражало на небезпеку миротворчий контингент ООН в країні, тому в основу стратегії було покладено виведення UNPROFOR (*Protection Force*) з Боснії, а вже потім – силовий примус до переговорів. Реакція держдепартаменту і Пентагону була вкрай негативною: оскільки UNPROFOR утримували "зони безпеки" на території Боснії і Герцеговини, то їхнє виведення вимагало заміщення американськими збройними силами, а це приблизно 25 тис. осіб [9]. Іншими словами, президенту В. Клінтону потрібно було зважитись на військове залучення США у конфлікт.

Аналізуючи ситуацію, що заходила у глухий кут і негативно позначалася на іміджі США у світі, він керувався, насамперед, раціональним розрахунком і прагненням досягти прийнятнього результату від докладаних зусиль. Зважаючи аргументи своїх найближчих радників й оточення, координуючи американські інтереси з інтересами союзників у контактній групі, президент В. Клінтон доходив висновку, що саме США мають стати головним арбітром у врегулюванні. Його переконання посилювалося після масових етнічних чисток, зухвало здійснених боснійськими сербами в липні 1995 р. на території "зони безпеки" у Сребреніці. Він знову ризикнув (як у ситуації з візою для Дж. Адамса) і надав перевагу позиції РНБ, підтримавши остаточну стратегію щодо Боснії (т. зв. *endgame strategy*): у випадку, якщо боснійські серби до 30 липня погодяться з мирними умовами, розробленими контактною групою, то США і НАТО мають бути готові забезпечити їхню імплементацію; якщо ж до цієї дати досягти раціональної угоди з боснійськими сербами не вдасться, то США і НАТО застосують примус, починаючи з посилення економічних санкцій і закінчуючи розширенням "зон безпеки" на території Боснії під жорстким авіаконтролем з боку НАТО. За необхідності, UNPROFOR буде посилено або замінено контингентом коаліційних сил [2, 16].

Аргументи держсекретаря В. Крістофера про те, що конгрес і союзники у контактній групі не підтримають

силовий варіант, так само як і позиція керівництва Пентагону щодо поділу Боснії і Герцеговини як єдиного виходу із ситуації, не переконали президента. У серпні він скерував Е. Лейка до європейських союзників і Москви з місією поінформувати про нову стратегію американської адміністрації, яку вона була готова втілювати навіть самотужки, якщо доведеться. Тут знаходить підтвердження теза В. Клінтона про США як "незамінну" націю. Ініціатива його адміністрації стала прологом до Дейтонського мирного процесу, у якому дипломатична майстерність Р. Холбрука – заступника держсекретаря з європейських і канадських питань, підкріплена зміною балансу сил унаслідок успішних військових операцій "Буря" (4–9 серпня хорватсько-боснійські війська витіснили сербів з низки раніше захоплених територій, зокрема із Сербської Країни) і "Зважена сила" (у серпні-вересні авіація НАТО завдала масованих ударів по позиціях боснійських сербів, звільнивши з облоги Сараєво), вилілася в підписання мирних протоколів. До кінця 1995 р. в Боснії було встановлено відносний мир, який забезпечували 60 тис. військ США і НАТО разом із частинною трансформованих UNPROFOR на IFOR (*Implementation Force*) [9].

Здавалося, що досвід урегулювання конфлікту в Боснії допоможе адміністрації В. Клінтона уникнути нерішучості щодо ситуації у Косово. На початку 1998 р. держсекретар М. Олбрайт заявила: "Ми не будемо стояти осторонь і дивитися, як сербське керівництво чинить у Косово те, чого вже не може робити в Боснії" [1, с. 381]. Оскільки в межах контактної групи не було одностайності щодо накладення санкцій і здійснення тиску на президента С. Мілошевіча, М. Олбрайт почала вибудовувати контролюючу лінію поведінки, демонструючи лідерство США. Для цього вона потребувала широкої підтримки адміністрації, але переоцінила свої можливості: в оточенні президента вважали небажаним утягнення у ще один конфлікт із залученням збройних сил, сам В. Клінтон був заклопотаний поточними справами, а також скандалом з М. Левінські. З огляду на це дипломатичні зусилля держдепартаменту, а також міжнародної спільноти упродовж року не мали достатнього ефекту, щоб змусити С. Мілошевіча припинити варварську політику в Косово. Єдине досягнення – укладання угоди про зменшення чисельності сербських військ і поліції в Косово, надання можливості біженцям і переміщеним особам повернутися у свої домівки, допущення в регіон міжнародних спостерігачів, проведення виборів тощо – стало наслідком резолюції Ради Безпеки ООН і жорстких застережень з боку НАТО 23–24 вересня, а також "особистої дипломатії" Р. Холбрука, скерованого у Белград для переговорів. Однак С. Мілошевіч не виконував своїх зобов'язань, вказуючи на провокації і загострення ситуації з боку косовських албанців, серед яких не було єдності: якщо політичні лідери демонстрували відносну поміркованість, то керівництво Армії визволення Косово залишалося досить радикальним. Отож, ні переговори з ними, ні план щодо майбутнього статусу Косово, розроблений у межах держдепартаменту, не наближували врегулювання.

У січні 1999 р. адміністрація В. Клінтона узгодила "нову стратегію" щодо Косово, хоча справи так і залишилися у дипломатичній площині. Голова Пентагону В. Коен та голова Об'єднаного комітету начальників штабів Х. Шелтон не поділяли налаштованість М. Олбрайт застосовувати силову дипломатію, щоб заморити ворожі сторони. На думку військових, погрозувати С. Мілошевічу авіаударами НАТО було недоречно,

адже наслідків бомбардувань у регіоні не міг передбачити ніхто, а уведення миротворчого контингенту в Косово накладало зайвий тягар на збройні сили США, що виконували довготривалу місію в Боснії [1, с. 394–395]. Проте М. Олбрайт наполегливо продовжила свою лінію і домоглася проведення міжнародних переговорів за участі сербської та албанської делегацій, призначених на початок лютого у Рамбуйє (Франція). План мирного врегулювання, розроблений у межах контактної групи і підписаний 15 березня албанцями (не без особистих зусиль М. Олбрайт), бойкотували серби, які категорично не погоджувалися з присутністю у Косово миротворчого контингенту для імплементації плану, а також солідарна з ними російська сторона. Дипломатія вичерпувала ресурси і наставала черга силових методів. На остаточній нараді в адміністрації президента 19 березня, незважаючи на обережність військового керівництва, превалував підхід держдепартаменту, узгоджений з РНБ [4]. Відому тезу М. Олбрайт "...для чого утримувати надпотужні збройні сили, якщо ми не можемо їх застосувати" [18, с. 260], своєрідно переформулював В. Клінтон, заявивши публічно, що "...маючи справу з диктаторами на Балканах, вагання – це ліцензія на вбивство" [1, с. 406]. Як у випадку з урегулюванням у Боснії, він знову йшов на ризик задля досягнення потрібного результату, оскільки чинити по-іншому вважав неправильно. США не могли відступити після стількох спроб навести лад у регіоні. З невеликою перевагою обидві палати конгресу схвалили рішення президента підтримати військову операцію НАТО в Косово. Натомість санкції Ради Безпеки ООН адміністрація В. Клінтона не шукала: по-перше, Росія і КНР могли накласти вето, а по-друге, підпорядковувати у такий спосіб діяльність НАТО схваленню ООН було небажано. Виник прецедент, коли держава – член ООН (США) ініціювала збройний напад на іншу державу – члена ООН (СРЮ) без відповідної на це санкції. Генеральний секретар ООН К. Аннан пояснив ситуацію за принципом "відповідальності захищати", легітимізуючи застосування сили проти режимів, які пригноблюють власний народ [18, с. 268–269].

Операція "Союзна сила" розпочалася 24 березня 1999 р. і тривала 78 днів, аж до капітуляції збройних сил С. Мілошевіча. Миротворчий контингент під егідою НАТО – KFOR (*Kosovo Force*) – досі забезпечує стабільність у Косово. Незважаючи на критику силового врегулювання ситуації, нині Республіка Косово – частково визнана держава, керівництво якої вдячне президенту В. Клінтону за свою незалежність.

Якщо успіх для В. Клінтона – це досягнення чогось грандіозного, як зазначав С. Реншон [17, с. 299–300], то саме ізраїльсько-палестинське примирення вартувало безпосереднього особистого залучення президента. Як вищий пріоритет його адміністрації, процес урегулювання охопив період 1993–2000 рр., починаючи з Протоколів в Осло 1993 і 1995 рр. (результати таємних ізраїльсько-палестинських домовленостей у норвезькій столиці, офіційно зафіксовані у Вашингтоні у присутності президента В. Клінтона) і завершуючи самітом у Кемп-Девіді 2000 р., у ході якого президент, як ніхто з його попередників, наблизився до укладання мирної угоди між ізраїльською та палестинською сторонами, хоч і вважав цей саміт своїм провалом [8]. Без перебільшення, основним предметом усіх дискусій, у яких американська адміністрація стала посередником, була "територія в обмін на безпеку". Реальність примирення залежала від повернення Ізраїлем захоплених під час Шестиденної війни 1967 р. Західного берега р. Йордан і

Сектора Гази і поширення там палестинської національної адміністрації. Перехідний період вимагав пропрацювання до найменших деталей та узгодження обопільних поступок, що стимулювала адміністрація В. Клінтона в особі М. Олбрайт і спеціального посланника США на Близькому Сході Д. Росса. Показовий приклад – переговори ізраїльської і палестинської делегацій, організовані держдепартаментом і РНБ у конференц-центрі Вай Рівер, штат Меріленд, у жовтні 1998 р. Запланований на чотири дні, саміт тривав удвічі довше, оскільки президенту В. Клінтону був потрібен результат. Тут виявилися не лише його енциклопедичні знання ізраїльсько-палестинського протистояння, а й дипломатичні здібності, уміння маневрувати і переконувати, знаходити компроміс у виснажливих дискусіях, що тривали далеко за північ.

Попередньо сторони домовилися дотримуватися правила не вважати себе обмеженими внутрішніми зобов'язаннями у специфічних питаннях, доки не буде досягнуто порозуміння у принципі. Остаточний проєкт угоди мали підготувати США. На першій зустрічі В. Клінтон закликав прем'єр-міністра Ізраїлю Б. Нетаньяху і палестинського лідера Я. Арафата подумати над тим, як допомогти один одному здолати опозиційні настрої своїх співгромадян. Через чотири дні безплідних переговорів Б. Нетаньяху повідомив В. Клінтона про те, що замість комплексної угоди краще укласти часткову: Ізраїль звільнить 13 % територій Західного берега, а палестинці співпрацюватимуть у сфері безпеки за планом, розробленим з допомогою директора ЦРУ Дж. Тенета [6, с. 815–816]. Цього В. Клінтону було замало. Він особисто зустрівся з міністром закордонних справ Ізраїлю А. Шароном, відомого своїм скептичним ставленням до обміну територій на безпеку, дискутував з лідерами делегацій та їхніми головними радниками, зокрема з міністром оборони Ізраїлю І. Мордехаєм та начальником палестинських сил безпеки у Секторі Гази М. Даланом, долучив до переговорного процесу віцепрезидента А. Гора, який посилив американську команду на чолі з М. Олбрайт і С. Бергером, а також запросив до Вай Рівер короля Йорданії Хуссейна і королеву Нур, які своїм авторитетом і раціональністю демонстрували, наскільки дріб'язковими були суперечки між ізраїльтянами та палестинцями порівняно з тим, що давав їм мир. В. Клінтон наполягав, щоб Б. Нетаньяху передав Я. Арафату території для безпечного наземного сполучення між Західним берегом і Газою, з аеропортом і морським портом, натомість Я. Арафат мав скликати Палестинську національну раду для перегляду статуту Організації визволення Палестини, а саме положень про знищення держави Ізраїль. Вирішальним днем стало 22 жовтня, коли з досягненням домовленостей у питаннях територіальної безпеки і згодою В. Клінтона поїхати до Гази й разом з Я. Арафатом ініціювати перегляд положень статуту ОВП було врегульовано питання звільнення палестинців, утримуваних в ізраїльських в'язницях. Вимогу Б. Нетаньяху звільнити Дж. Полларда – колишнього аналітика військово-морської розвідки США, засудженого 1986 р. за шпигунство на користь Ізраїлю, – було пом'якшено запевненнями В. Клінтона зробити все можливе у цій справі разом з РНБ та ЦРУ. Загалом переговори за особистої участі президента тривали до ранку 23 жовтня, їхні результати у вигляді меморандуму офіційно оголосили в Білому домі того ж дня, у присутності всіх делегацій, а також короля Йорданії, який підсумував: я товаришував з дев'ятьма президентами США, але, з усією повагою і

захопленням до них, у справі досягнення миру не знав нікого такого "цілеспрямованого, виважененого, наполегливого і рішучого", як президент В. Клінтон [6, с. 817–819]. З усебічною допомогою США ізраїльська і палестинська сторони мали імплементувати положення меморандуму до якнайшвидшого раунду переговорів про остаточний статус їхніх відносин.

Наскільки непростою була ситуація, свідчив той факт, що Б. Нетаньяху після повернення в Ізраїль довелося долати вотум недовіри у парламенті через Меморандум Вай Рівер. В. Клінтон, зі свого боку, так і не зміг довершити мирний процес через два роки на переговорах у Кемп-Девіді, ні після них. Те, на що погоджувалася ізраїльська сторона, не влаштувало палестинську, хоча Я. Арафат неодноразово запевняв В. Клінтона, що мир досяжний саме за його президентства [7, с. 612].

Як **висновок**, можна стверджувати про незаперечний вплив особистісного чинника президента В. Клінтона на характер зовнішньополітичних рішень, що ухвалювала його адміністрація, а також на їхню результативність. Поєднання таких вимірів особистості, як "відкритість новому досвіду" й "екстраверсія", спонукали В. Клінтона прагнути екстраординарних досягнень у зовнішній політиці, хоча його працьовитість і наполегливість не завжди долали об'єктивні обставини міжнародного життя. США поступово утверджувалися в ролі лідера постбіполярного світу і це усвідомлював президент, який завдяки своїм дипломатичним здібностям, підсиленням умінням привертати до себе людей і справляти позитивне враження, реалізував на найвищому рівні чимало прогресивних міжнародних ініціатив.

Список використаних джерел

1. Albright M., Woodward B. *Madam Secretary*. N. Y.: Miramax Books, 2003. 562 p.
2. Antony Lake to President Clinton re Bosnia Next Steps. 1995. July. *Clinton Digital Library*. Bosnian Declassified Records Collection. URL: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12498>
3. Arthur P. *Special Relationships. Britain, Ireland and the Northern Ireland problem*. Belfast: The Blackstaff Press, 2000. 334 p.

4. Berger S. Meeting on Kosovo Military Options. 1999. March, 19. *Clinton Digital Library*. Declassified Documents concerning Kosovo. URL: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/16195>
5. Bréadún D. de. US Senator George Mitchell and The Good Friday Agreement. *IrishCentral*. 2020. April, 10. URL: <https://www.irishcentral.com/roots/irishamerica/good-friday-agreement-george-mitchell>
6. Clinton B. *My Life*. N. Y.: Alfred A. Knopf, 2004. 957 p.
7. Clinton H. R. *Living History*. N. Y.: Simon & Schuster, 2003. 624 p. URL: <https://archive.org>
8. Crowley M. Bill Clinton's unfinished business in Israel. *Politico*. 2016. September, 29. URL: <http://politico.eu>
9. Daadler I. H. Decision to Intervene: How the War in Bosnia Ended. 1998. December, 1. URL: <https://www.brookings.edu/articles/decision-to-intervene-how-the-war-in-bosnia-ended/>
10. Gartner J. D. How to Pick a President. What we want in a leader and what we need in a leader may be two different things. *Psychology Today*. 2016. January, 5. URL: <http://www.psychologytoday.com/us/articles/201601/how-pick-president>
11. Gartner J. D. In Search of Bill Clinton: A Psychological Biography. N. Y.: St. Martin's Publishing Group, 2008. 480 p.
12. Goldberg L. R. An Alternative "Description of Personality": The Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59 (6). P. 1216–1229.
13. Greenstein F. I. *The Presidential Difference: Leadership Style from FDR to Obama*. 3d ed. Princeton: Princeton University Press, 2009. 344 p.
14. Guelke A. The United States, Irish Americans and the Northern Ireland peace process. *International Affairs*. 1996. Vol. 72. N 3. P. 521–536.
15. Hermann M. G. William Jefferson Clinton's Leadership Style. – The Psychological Assessment of Political Leaders. With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton / ed. by J. M. Post. Michigan: The University of Michigan Press, 2003. P. 313–323.
16. NSC Paper re Bosnia Endgame Strategy. 1995. July, 20A. *Clinton Digital Library*. Bosnian Declassified Records Collection. URL: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12499>
17. Renshon S. A. William Jefferson Clinton's Psychology. – The Psychological Assessment of Political Leaders. With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton / ed. by J. M. Post. Michigan: The University of Michigan Press, 2003. P. 277–302.
18. Sestanovich S. *Maximalist. America in the World from Truman to Obama*. N. Y.: Vintage Books, 2014. 402 p.
19. Sparrow B. *The Strategist. Brent Scowcroft and the Call of National Security*. N. Y.: Public Affairs, 2015. 717 p.
20. *The Oxford Handbook of the Five Factors Model* / ed. by Th. A. Widiger. Oxford: Oxford University Press, 2017. 589 p.
21. Weintraub W., Winter D. G. William Jefferson Clinton: Personality Traits and Motivational Biases. – The Psychological Assessment of Political Leaders. With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton / ed. by J. M. Post. Michigan: The University of Michigan Press, 2003. P. 303–312.

Надійшла до редколегії 12.11.21

S. Pyk, PhD, Associate Prof.

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

"PERSONAL FACTOR" INFLUENCE ON THE FOREIGN POLICY DECISION-MAKING IN THE PRESIDENT W. CLINTON ADMINISTRATIONS

The article is dedicated to the research of "personal factor" influence on the foreign policy decision-making during the President W. Clinton two administrations. The essence of "personal factor" is synthesized within the Five Factor Model of personality designated by American psychologists R. McCrae and P. Costa-jr. with additional help of psychobiographical investigations on the President W. Clinton, his leadership style, management capacities and personal skills, produced by American political psychologists and psychoanalysis experts such as J. Gartner, J. Post, S. Renshon, M. Hermann, W. Weintraub, D. Winter and others. The main dimension of W. Clinton personality – "openness to experience" strengthened by high scores in "extraversion" directly reflected in the kind of foreign policy decisions his presidential administrations made. It was quite evident during the Northern Ireland problem negotiations, the appeasement of Balkan states with diplomacy backed by force, and promoting efforts for the Israeli – Palestinian dialog. Those international issues were too complicated to deal with and President W. Clinton was trying hard to find specific approach for breakthrough. He was eager to study all the available information, go detail after detail to understand the case better, take into account his staff ideas and proposals calculating eventual risks and analyzing perspectives of possible moves, so that the U.S. foreign course was optimal and effective. The President was flexible in his point of view and could change it according to the new developments or under the influence of his closest advisors, and he also could take risks in order to get things done his way. As an achievement-motivated person, in relations with foreign leaders W. Clinton used his diplomatic talents, almost unique intellectual capacity and absolute awareness of the matters he dealt with, self-confidence and ability to convince. With such personal traits he managed to become the first foreign leader who had won a compromise among British and Irish authorities and Northern Ireland representatives (Good Friday Agreement of 1998). He made the USA an arbiter of international conflicts having stopped bloodshed and restoring peace in Balkans as well as persistently promoting peace process in the Middle East (Wye River Memorandum of 1998).

Keywords: "personal factor", Five Factor Model of personality, "openness to experience", "extraversion", President W. Clinton administration, foreign policy decision.

АРАБСЬКИЙ БЛИЗЬКИЙ СХІД У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН

Розглянуто особливості формування зовнішньополітичного курсу Ісламської Республіки Іран (ІРІ) щодо регіону Близького Сходу. Визначено характер розвитку відносин між Іраном і країнами регіону, а також досліджено причини виникнення багатьох актуальних проблем, що заважають конструктивному діалогу між ІРІ та близькосхідними державами. Вказано чинники, що сприяють ескалації цього конфлікту. Сформульовано ймовірний сценарій зовнішньополітичного дискурсу Ісламської республіки в період політичного домінування іранського консервативного крила.

Ключові слова: Ісламська Республіка Іран, Близький Схід, сунітсько-шиїтський конфлікт, регіональна безпека, зовнішня політика.

Вступ. Наявний санкційний режим і міжнародна ізоляція, інспіровані Сполученими Штатами та їхніми близькосхідними союзниками, а також збереження впливу ідеології Хомейні на зовнішньополітичну поведінку країни, спонукають керівництво ІРІ вдаватися до кроків, спрямованих на формування гнучкої регіональної політики. У контексті розбудови геостратегії Ірану щодо особливостей регіональної політики країни простежується багато ініціатив, реалізація яких відбувається як на регіональному рівні, так й у вигляді налагодження тісних двосторонніх зв'язків.

Виклад матеріалу. Відносини Ірану й арабського Близького Сходу в усі часи вирізнялися контраверсійним характером з огляду на те, що зазначений регіон становив особливу сферу інтересів країни. Підхід, де близькосхідний регіон розцінюється іранською стороною як об'єкт власних геополітичних інтересів, призводить до зростання напруги у взаємовідносинах між Іраном та арабським світом, особливо після подій Ісламської революції, де аргументація іранського домінування з експлуатації історичної тематики змістилась у релігійну площину. Проте можна припустити, що ірано-арабська конфронтація – це не наслідки націоналістичної риторики Пехлеві, чи релігійної – Хомейні. Цей конфлікт існує вже понад тисячу років, від моменту завоювання арабами в 644–651 рр. сасанідського Ірану, що, з одного боку, призвело до становлення полікультурної ісламської умми за рахунок засвоєння арабами перської спадщини, а з іншого – означало початок багатовікового суперництва іранського й арабського елементу в межах домінування в ісламському світі; зазначена конфронтація й нині продовжує дестабілізувати близькосхідний регіон [13, с. 18].

З часів перемоги Ісламської революції вже традиційним суперником Ірану серед арабських країн у контексті боротьби за регіональне лідерство та першість в ісламському світі є Саудівська Аравія. Погіршення взаємовідносин між обома країнами можна спостерігати ще в період існування шахського режиму; діяльність саудівського керівництва зосереджувалась на дискредитації шахського Ірану в очах Сполучених Штатів задля набуття статусу ключового союзника США в регіоні [13]. Події Ісламської революції та прихід до влади режиму Хомейні призвели до різкого загострення двосторонніх відносин. Керівництво ІРІ на тому етапі активно просувало ідею "Експорту ісламської революції", що передбачала використання шиїтських анклавів для дестабілізації Близького Сходу. Повалення монархії в Ірані та захоплення влади радикально налаштованими представниками шиїтського духовенства, що декларувало поширення хвилі Ісламської революції та ліквідацію в мусульманських країнах світської моделі державного устрою, її заміщення на теократичну модель, сприймалося сау-

дівською стороною як пряма загроза державному суверенітету та власній територіальній цілісності, а також як безпосереднє втручання у внутрішні справи країни з метою дестабілізації політичної ситуації.

Такі побоювання можна вважати обґрунтованими з огляду на вагому частку населення, яку становили на той момент шиїти в населенні країн-сусідів Ірану [2; 13, с. 186; 14, с. 8]. Істотною проблемою також становило й становить наразі положення шиїтської общини в самій Саудівській Аравії, де за приблизними оцінками шиїтів налічується 10–15 % від загальної кількості населення країни [2]. Особливо гостро проблема для саудівського керівництва стоїть внаслідок того, що шиїтська община в переважній більшості населяє оази Катіф та ель Хаса у Східній провінції королівства, на території якої зосереджено більшу частину нафтових родовищ Саудівської Аравії [2]. Ситуація також ускладнюється за рахунок позиції вищого шиїтського духовенства Ірану, яке 1980 р. поставило під сумнів статус короля Саудівської Аравії як хранителя мусульманських святинь, заявивши, що доступ до священних міст, Мекки та Медини, повинні мати всі мусульмани й регуляція щорічних потоків паломників до цих міст не повинна бути компетенцією саудівського керівництва [9, с. 177; 13, с. 192].

У 80-ті рр. минулого століття саудівська сторона надавала широку фінансову та політичну підтримку режиму Саддама Хусейна під час Ірано-іракської війни. Іракський уряд, скориставшись скрутною післяреволюційною внутрішньополітичною ситуацією в Ірані та тимчасовим послабленням іранських збройних сил, 22 вересня 1980 р. здійснив військову агресію проти Ісламської республіки, однією з цілей якої був превентивний удар по новоутвореному ісламському режиму, що випливало з побоювань щодо можливості нового іранського уряду, з огляду на особливості ідеології хомейнізму, сприяття розгортанню рухів, спрямованих на здійснення ісламської революції серед шиїтської общини в Іраку. Для цього іракське керівництво активно використовувало військову підтримку Заходу та Радянського Союзу. Також значна фінансова допомога Іраку в його військовому конфлікті з Ісламською республікою надходила від монархії Перської затоки, зокрема саудівський уряд виділив Іраку фінансову допомогу в розмірі 30 млрд дол [6, с. 189]. Однак військова агресія баасистського режиму 1990 р. проти Кувейту призвела до розриву взаємовідносин між Іраком і Саудівською Аравією, що також позначилося на статусі самого Іраку, як головного союзника Саудівської Аравії в боротьбі із шиїтським Іраном [13, с. 216].

У 90-х рр. ХХ ст. можна спостерігати певний спад напруги у відносинах між Саудівською Аравією й Ісламською Республікою Іран, що, з одного боку було пов'язано з неприйняттям політики, яку здійснював режим

Садама Хусейна на Близькому Сході, а з іншого – у цей період відбувалися активні дипломатичні зносини між обома країнами, зокрема відбувся візит до Саудівської Аравії в 1997 та 1998 рр. тогочасного іранського міністра закордонних справ Алі Акбара Велаяті та президента ІРІ Мохаммеда Хатамі, а також відвідування саудівською делегацією на чолі з принцом Саудомаль Фейсалом сесії ОІС у Тегерані 1997 р. [13, с. 197]. До того ж дипломатичному зближенню обох країн сприяло прагнення Ірану приєднатися до РСАДПЗ – організації для протидії ісламському режиму в регіоні, створеної після перемоги Ісламської революції. Проте вже згодом відбувається нове зростання напруги між ІРІ та КСА, зважаючи на теракт 1996 р. в Хубрі, а також урахування новий етап ірано-американської конфронтації після подій 11/09; у підсумку – керівництво КСА задекларувало більш жорстку власну позицію щодо "іранської загрози" [14, с. 9].

Наприкінці ХХ ст. Іран зіткнувся зі зростанням напруженості та погіршенням відносин не тільки із Саудівською Аравією. Події Ісламської революції, прихід до влади Хомейні та становлення деструктивного зовнішньополітичного курсу негативно сприймалися арабськими державами, що, зрештою, у згадуваний період стало ключовою причиною фактичної ізоляції хомейністського Ірану в ісламському світі. Повалення монархії, заклики до поширення революційної хвилі особливо гостро сприймали серед близькосхідних монархій, що вбачали в цих подіях пряму загрозу існуванню власних політичних режимів; до того ж арабський світ, зважаючи на тривале арабсько-перське протистояння, загалом гостро сприймав будь-які спроби Ірану утвердитись у статусі регіонального лідера, що можна було спостерігати ще під час правління Рези Пехлеві. Приміром, солідарність із саудівською позицією щодо ІРІ розділяли більшість країн Перської затоки, зокрема й Кувейт, що пов'язував теракти в країні на початку 80-х рр. та замах на еміра Кувейту 1985 р. з іранською стороною, а також ОАЕ та Бахрейн, що вбачали в Ісламській республіці пряму загрозу власній державності через значну частку шийтського населення та наявність територіальних претензій у минулому [2; 13, с. 193]. Починаючи із 30-х рр. ХХ ст., Іран наполягав на входженні Бахрейну до власного складу, посиляючись на історичне минуле території, однак 1971 р. під тиском Сполучених Штатів та Великої Британії шах Ірану відмовився від своїх територіальних претензій [7, с. 439–440].

Ключовим моментом, що визначав характер відносин між Іраном і монархіями Перської затоки в зазначений період, був той факт, що на момент становлення Ісламської республіки більшість з них підтримала військову агресію Іраку, що впливало на зростання антагонізму між арабським світом й Іраном. Однак не можна стверджувати, що одностайна позиція країн близькосхідного регіону утримувалася протягом тривалого періоду. По мірі затягування Ірано-іракської війни країни Перської затоки поступово дистанціюються від Іраку; розцінюючи баасистський режим як ймовірну загрозу власній безпеці до нормалізації відносин з ІРІ вдається Кувейт [13, с. 195]. Варто також зауважити, що такі країни, як Катар та Оман, дотримувалися позиції нейтралітету в зазначеному питанні [13, с. 191].

Із завершенням Ірано-іракської війни та смертю Хомейні відбувається перегляд Ісламською республікою власної близькосхідної політики. Президентство Рафсанджані та Хатамі, їхня діяльність у зовнішньополітичному вимірі свідчить про початок розбудови прагматичної поведінки Ірану задля нормалізації відносин із сусі-

дніми країнами та подоланням ізоляції ІРІ [4, с. 520–525; 5, с. 96–100; 19; 26]. Проте ключова перешкода мирних ініціатив обох президентів полягала в наявності можливостей вищого духовенства Ірану та низки інших радикально налаштованих елементів, зокрема й представників Корпусу Вартових Ісламської Революції, просувати паралельно з офіційним керівництвом країни власну зовнішньополітичну лінію [3; 13, с. 28].

Махмуд Ахмадінежад, президент ІРІ 2005–2013 рр., загалом дублював кроки своїх попередників, спрямовані на зближення з арабським світом. За ініціативи Ахмадінежада іранська сторона винесла на розгляд країн Перської затоки низку ініціатив щодо розбудови регіональних структур з колективною безпекою й економічною кооперацією [13, с. 198–199]. Діяльність нового президента Ісламської республіки зосереджувалася також у налагодженні двосторонніх контактів. 2007 р., наприклад, Ахмадінежад здійснює дипломатичні візити до країн регіону, зокрема й до Саудівської Аравії. Мета зазначеного візиту полягала в пошуку точок зіткнення ірано-саудівських інтересів; іранська сторона спробувала надати саудівському керівництву гарантії щодо мирного характеру власної ядерної програми, а також пояснити свою присутність в Лівані, стверджуючи, що це не є виявом політики, спрямованої на досягнення регіонального домінування Ірану [13, с. 199–200].

Попри комплекс заходів щодо нормалізації відносин з арабським світом, негативним фактором, що унеможлилював будь-які спроби налагодження взаємозв'язків, був розпал нової ірано-американської конфронтації у зв'язку із чим адміністрація Буша-мол. ініціювала створення антишиїтської коаліції, куди, згідно з баченням Сполучених Штатів, мала також увійти Йорданія, вороже налаштована до ісламського режиму. Ключовим деструктивним елементом, що нівелював спроби ІРІ нормалізувати відносини із сусідніми країнами, була антиізраїльська риторика Ахмадінежада. Цей фактор становив подвійну проблему для арабського світу – з одного боку, невизнання Ізраїлю, фінансова, політична та військова підтримка режиму Асада, руху хуситів у Ємені, "Хезболли", ХАМАС та ОВП призводили до дестабілізації близькосхідного регіону; з іншого – послідовна підтримка іранським президентом Палестинського питання знаходила позитивний відгук серед певних прошарків суспільства арабських країн Близького Сходу, що, зі свого боку, трактувалось керівництвом згаданих країн як доказ іранського втручання в їхні внутрішні справи [27, с. 74–75].

Кульмінацією загострення на зазначеному етапі безпекової ситуації на Близькому Сході став розгляд адміністрацією Джорджа Буша-мол. планів щодо проведення військової операції проти ІРІ; це рішення схвально сприймалося близькосхідними союзниками Сполучених Штатів [13, с. 57; 13, с. 200]. Проте очікуваного збройного конфлікту вдалось уникнути у зв'язку з обранням 2009 р. Барака Обама президентом США. На відміну від Буша-мол., Обама дотримувався курсу нормалізації ірано-американських відносин, що, зі свого боку, негативно сприймалося близькосхідними союзниками Сполучених Штатів, зокрема Саудівською Аравією [13, с. 33–34].

Провал спроби Ахмадінежада налагодити ірано-саудівський діалог і знівелювати сприйняття ІРІ на міжнародній арені як потенційно небезпечної та ворожої країни можна пояснити аналогічними причинами провалу зовнішньополітичної діяльності Рафсанджані та Хатамі. Насамперед, ідеться про функціонування структур, автономних від уряду Ісламської республіки, чия діяльність контрастувала з декларативними заявами

керівництва країни. Така ситуація призводила до збільшення недовіри щодо щирості дій і намірів іранської сторони, внаслідок чого будь-яку ініціативу ІРІ сприймали скептично та з підозрою й розцінювали як завуальовану спробу зробити можливим за будь-яких умов утвердження Ірану в статусі регіонального лідера, що особливо негативно розцінюють країни Перської затоки. Також можна згадати характер ідеології Ісламської республіки, що є неприйнятною для більшості арабських країн, особливо для монархій регіону. Зважаючи на той факт, що ідеологія, проголошена Хомейні після перемоги Ісламської революції, продовжує залишатись основою легітимності панівного режиму, арабський світ переконаний у збереженні привабливості для керівництва країни ідеї "Експорту ісламської революції". Підтвердженням зазначеної тези знаходимо у зв'язках ІРІ з групуваннями на кшталт "Хезболли" та ХАМАС, у зміцненні іранського впливу в Лівані й Іраку, зближенні з алавітською Сирією [6, с. 205; 20, с. 29]. Відповідно, на тлі зазначених факторів скандал довкола ядерної програми Ірану сприймається не інакше як прямий доказ спроби отримати ісламським режимом ядерну зброю. Наостанок можна згадати давнє суперництво між Іраном й арабами, що, безсумнівно, накладає свій відбиток на нормалізацію ірано-арабського діалогу.

Проте все ж не можна оцінювати близькосхідну політику ІРІ за часів президентства Ахмадінежада як повністю провальну. Як певні позитивні моменти для Ірану можна навести приклад налагодження ірано-єгипетських відносин. Анвар Садат, президент Єгипту, на момент становлення Ісламської республіки, не приховував власну недружню позицію до режиму Хомейні. Джерелом суперечностей обох країн був ідеологічний конфлікт, відмінність у світоглядному баченні майбутнього Близького Сходу. Боротьба єгипетського уряду з діяльністю ісламістських груп, на кшталт "Братів мусульман", підписання кемпдевідських угод і примирення з Ізраїлем, надання притулку шаху Пехлеві після його втечі, а також просування американського впливу в регіоні – ці події піддавали жорсткій критиці з боку тогочасного керівництва ІРІ. Єгипет, зі свого боку, закидав Ірану втручання у внутрішні справи країни, звинувачував у підтримці ісламістських виступів проти уряду та у спробах зриву укладання мирного договору з Ізраїлем [13, с. 203]. Зрештою, з огляду на дедалі більший антагонізм між Іраном та арабським світом, конфронтацію ІРІ із Заходом та Ізраїлем, сторони розірвали дипломатичні відносини; з початком ірано-іракської війни Анвар Садат рішуче підтримав дії Саддама Хусейна, що спровокувало особливе роздратування Верховного лідера Ірану [13, с. 202]. 1981 р. відбувається замах на Садата, скоєний кадровим військовим збройних сил Єгипту Халедом аль-Ісламбулі, що призвело до загибелі президента країни. Символічною "реакцією" Рухолли Хомейні на підтримку Анваром Садатом дій баасистського режиму можна вважати найменування вулиці в Тегерані на честь аль-Ісламбулі [13, с. 202].

Такий крок іранської сторони особливо гостро сприймав наступник Садата, Хосні Мубараком, унаслідок чого перспектива налагодження відносин між обома державами була фактично неможливою. Як новий президент Єгипту, Мубарак залишився послідовником Садата щодо неприйняття ісламського режиму в Ірані. Ініціативи Рафсанджани та Хатамі в більшості випадків залишались поза увагою єгипетського президента, хоча варто зауважити, що перейменування 2004 р. вулиці аль-Ісламбулі знайшло позитивний відгук у єгипетській стороні [13, с. 205]. Така

ж позиція зберігалась і під час першої президентської каденції Ахмадінежада. Події арабської весни в ісламському світі позначились також і на суспільно-політичному житті Єгипту. У ході революції 2011–2013 рр. Хосні Мубарак та його уряд були відсторонені від влади, натомість унаслідок дострокових президентських виборів країну очолив Мухаммед Мурсі, член групи "Братів мусульман". На відміну від свого попередника, Мурсі здійснив крок назустріч нормалізації взаємовідносин між Єгиптом та Іраном. Завдяки цьому дипломатичні відносини обох країн були відновлені 2012 р. Однак з огляду на подальшу дестабілізацію Близького Сходу, сирійський конфлікт, новий етап загострення відносин ІРІ із США та країнами-союзницями в регіоні, говорити про ірано-єгипетське зближення завчасно [15].

Геополітична обстановка на Близькому Сході, зважаючи на наслідки "арабської весни" та терористичної діяльності ДАІШ у регіоні, загалом сприяла загостренню взаємовідносин Ісламської республіки з арабським світом. Ірано-американське зближення часів президентства Обама та Рухані, підписання Спільного всеосяжного плану дій (СВПД) та зняття санкцій з країни, підтримка режиму Асада та військова присутність ІРІ в Сирії, а також солідарність із хуситським рухом у Ємені – зазначені фактори викликають занепокоєння серед арабських країн регіону, що, у підсумку, реанімувало їхню впевненість у ревізіоністських намірах ісламського режиму [24, с. 15].

Нині, фактично, єдиними державами на Близькому Сході, дружніми до ісламського режиму в Ірані, є Ірак та Сирія, однак вони вже не мають того політичного впливу на міжнародній арені, як це було раніше.

Характеризуючи ірано-іракські дипломатичні відносини, можна стверджувати: вони досить тривалий час залишалися напруженими, що було пов'язано з військовою агресією баасистського режиму. Передумовою виникнення зазначеного конфлікту були суперечності щодо спільних кордонів, що були визначені в договорі від 1937 р. [7, с. 142]. 1958 р. в Іраку було повалено монархію та встановлено демократичну республіку; новий уряд, прагнучи продемонструвати свою незалежність, оголосив політику нейтралітету, припинивши своє членство у СЕНТО (Організація Центрального Договору на Близькому Сході) [7, с. 434–435]. Ці перетворення загострили ірано-іракські відносини, послабили позиції Іраку на світовій арені, водночас забезпечивши Ірану підтримку західних країн.

1969 р. шахський уряд, визнавши договір 1937 р. "імперіалістичним", ухвалив рішення про його анулювання в односторонньому порядку [7, с. 447; 18, с. 7]. Тиск на Ірак з боку Ірану, що підтримала Велика Британія, зростав, що в підсумку закінчилося розривом дипломатичних відносин обох країн. Іранська сторона в досліджуваній період також надавала допомогу курдським повстанцям в Іраку. Уряд Іраку, розуміючи своє не вигідне становище, вимушений був прийняти вимоги шахського режиму та врегулювати характер двосторонніх відносин за посередництва та допомоги арабських країн, зокрема Алжиру й Сирії. 1975 р. в Алжирі обидві сторони домовилися про "остаточне і міцне врегулювання всіх існуючих між ними проблем" [7, с. 448]. Проте, внаслідок Ісламської революції 1978–1979 рр. Іран втратив свій політичний вплив на світовій арені. Ісламська Республіка вийшла з Багдадського пакту, оголосивши натомість про вступ до Руху неприєднання, а також про свою підтримку Палестинського руху опору та дистанціювання від Заходу, особливо від Сполучених Штатів, що перетворилися із ключового партнера в ідеологічного

супротивника Ісламської республіки в регіоні. Отже, традиційні ірано-іракські суперечності, приглушені алжирськими угодами, отримали новий імпульс до розвитку.

Саддам Хусейн, тодішній очільник Іраку, розглядав можливість реваншу за Алжирські угоди 1975 р. Невдовзі після Ісламської революції Хусейн ухвалив рішення припинити діяльність опозиційних шиїтських угруповань Іраку, стративши лідера іракських шиїтів аятолу Мухаммада Бакіра ас-Садра, який підтримував близькі стосунки з Хомейні [4, с. 503]. 18 вересня 1980 р. парламент Іраку, продовжуючи політику свого лідера, оголосив про денонсацію договору 1975 р., посилаючись на його невідповідність інтересам іракського народу, а також невиконання Іраном ряду статей документа [4, с. 476]. Через чотири дні Садам Хусейн видав наказ про початок військових дій проти Ірану. Ірано-іракська війна 1980–1988 рр. стала одним з найбільших військових конфліктів ХХ ст. Тільки за перші роки сторони втратили близько 500 тис. осіб, а матеріальні збитки становили приблизно 150 млрд дол США станом на 1985 р. [6, с. 191; 21, с. 273]. У серпні 1988 р., перебуваючи на межі банкрутства, Іран погодився розпочати мирний діалог; сторони підписали акт про перемир'я і сіли за стіл переговорів, процес яких був доволі напруженим, оскільки ні Іран, ні Ірак не визнавали своєї поразки у війні. У ніч з 1 по 2 серпня 1990 р. Садам Хусейн учинив акт агресії проти Кувейту. Намагаючись обезпечити себе, іракська сторона зблизилася з Іраном, звернувшись із пропозицією про негайне укладання миру. Уряд країни запропонував, щоб основою майбутнього мирної угоди стали ті самі Алжирські домовленості 1975 р., які, фактично, були одним із формальних приводів початку війни між обома країнами; пропозиція була прийнята керівництвом Ісламської республіки і з 17 по 22 серпня 1990 р. Ірак вивів свої війська з іранської території [13, с. 216].

Можна стверджувати, що дипломатичне зближення цих обох країн було вимушеним. У січні 2002 р. президент США Дж. Буш-мол. у своїй промові, яку він виголосив перед конгресом, об'єднав Іран і Ірак разом з Північною Кореєю в так звану "вісь зла", звинувативши ці країни в підтримці світового тероризму. Через кілька тижнів в Ірані відбулась зустріч міністра закордонних справ Іраку Н. Сабрі та чинного на той момент президента Хатамі, де предметом обговорення стало напрацювання спільної протидії загрозі з боку Сполучених Штатів, а також пошуки шляхів нормалізації відносин.

Однак справжнє зближення обох країн розпочалося після повалення режиму Саддама Хусейна 2003 р. Ураховуючи те, що натеper більшість як демографічну, так і політичну становлять шиїти, іранський уряд прагне перетворити Ірак на власну зону впливу на Близькому Сході [8; 17, с. 9]. Окрім цього, Ірак розглядається Іраном як стратегічний союзник через наявність на своїй території великих запасів природних ресурсів, таких як нафта та природний газ, що певною мірою допомогло би Ірану зосередити власні ресурси для реалізації ядерної програми. Що стосується Іраку, то, ураховуючи те, що країна ніяк не може оговтатися після інтервенції США та Великої Британії, наявність стратегічного партнера, що здійснює власну ядерну програму, яка теоретично може бути переорієнтована на військово-спрямування, може допомогти Іраку зберегти суверенітет над власною територією, стримуючи потенційних противників від територіальних зазіхань [1, с. 127].

Вплив Ірану на події в зазначеній країні розширився завдяки його відносинам із шиїтською общиною в Іраку. Сполучені Штати, зі свого боку, не перешкоджали зміц-

ненню у владних структурах Іраку прихильників нормалізації відносин з Іраном та посилення шиїтського впливу в самій країні. 2005 р. США допустили підписання між Іраном та Іраком двох важливих угод: перша стосувалася обміну розвідданими з метою забезпечення безпеки та збереження стабільності. Інша угода зачіпала питання розвитку двостороннього торгово-економічного співпраці та розширення обсягів іранського експорту до Іраку, внаслідок чого натеper Сполучені Штати стикаються із суттєвими складнощами в боротьбі з іранським впливом в Іраку. Іранська сторона вітала перемогу на виборах в Іраку шиїтської більшості. Ісламська республіка виступає за збереження нинішнього режиму влади в Іраку, намагаючись таким чином зміцнити там домінуючі позиції шиїтських сил. Іран, безсумнівно, зацікавлений у тому, щоб американські війська були змушені піти з Іраку, після того як США, "надірвавшись" у ході іракської кампанії, остаточно відмовляться від ідеї проведення подібної операції проти Ірану.

Що стосується Сирії, то ця країна є союзником Ісламської республіки практично від самого утворення Ірану. Перше зближення Ірану та Сирії в 1980 р. було зумовлено спільною неприязню до режиму Хусейна в Іраку, а потім – протистоянням Сполученим Штатам та Ізраїлю [13, с. 202]. Режим Асада є не тільки, фактично, ключовим союзником Ірану в регіоні, але й географічно забезпечує ісламському режиму зв'язок з ліванським шиїтським угрупованням "Хезболла", чие створення стало одним з найбільших досягнень післяреволюційного уряду Ірану [16, 25]. Сирія та "Хезболла" є найважливішими елементами в іранській "осі опору" США та Ізраїлю, і значна частина наявної в "Хезболлі" зброї, як вважається, надходить з Ісламської республіки саме через територію Сирії; без режиму Асада цей "міст" може бути обірваний [10]. Також серед сирійських повстанців поширені антишиїтські й антиіранські настрої, внаслідок чого керівництво Ірану стурбоване можливістю повалення режиму Асада та його заміщення проамериканським режимом, налаштованим на співпрацю із традиційними суперниками Ірану в регіоні, що ускладнить зв'язок з Ліваном; зазначені фактори спонукають Іран до рішучої підтримки режиму Асада [11].

Іран суттєво зміцнив свої зв'язки із Сирією в різних сферах і фактично домігся встановлення стратегічного союзу із цією країною. Показовим у цьому сенсі був візит президента Ірану Ахмадінежада, у межах його дипломатичних ініціатив щодо налагодження контактів на двосторонньому рівні, у Дамаск у кінці січня 2006 р. Ключовою метою переговорів обох сторін стало відпрацювання спільних дій у регіоні, у відповідь на що Сполучені Штати доклали зусиль для ізоляції Ірану та САР на міжнародній арені. Наразі в основі ірано-сирійських відносин перебуває, по-перше, спільна політична підтримка обох сторін, а також нарощення військово-технічної співпраці та фінансова підтримка з боку Ісламської республіки режиму Асада. Починаючи із 2014 р., можна також говорити про військову присутність Ірану на території Сирії в межах протидії ДАІШ і сирійській опозиції [6, с. 250–258].

Основа ірано-сирійського співробітництва формує спільність регіональних інтересів і схожість позицій із ключових проблем Близького Сходу. Ситуація в Лівані перебувала в основі пріоритетів сирійських та іранських стратегічних інтересів у регіоні, що особливо виявлялось під час війни 2006 р. Підозрюючи, що справжньою метою військової операції Ізраїлю в Лівані є не так знищення "Хезболли", як завдання удару по сирійській присутності,

а також залучення Сполучених Штатів до конфлікту, що надавало йому міжнародного характеру, ісламський режим, а особливо Ахмадінежад, відкрито наголошували на прямій конфронтації з Ізраїлем у випадку військових дій проти Сирії. За підтримки ІРІ режим Асада розраховував частково нівелювати наслідки міжнародного тиску щодо Лівану; Іран, зі свого боку, сподівався на продовження сирійської підтримки ліванської "Хезболли". Керівництво обох країн розглядало "Хезболлу" й інші організації політичного ісламу, приміром ХАМАС, як вагомий фактор протидії спробам Сполучених Штатів й Ізраїлю зміцнити свої позиції на Близькому Сході, що суперечило ірано-сирійським інтересам у регіоні.

Варто також зауважити, що з приходом до влади радикального крила в іранському політикумі (2020–2021 рр.), чий підхід до напрацювання зовнішньополітичного курсу Ісламської республіки базується на збереженні ідеологічного "фасаду" в зовнішній політиці та на формальному дотриманні доктрини хомейнізму, слід очікувати нову ескалацію напруги в регіоні, адже чинні конфронтаційні фактори, що провокують різке погіршення взаємозв'язків між ІРІ та близькосхідними країнами, усе ще не усунуті [22]. Риторика нового уряду та, зокрема, самого президента Раїсі щодо ключових регіональних політичних і безпекових питань свідчить про характерну реакційну позицію Ісламської республіки на міжнародній арені [23, 25, 26]. Наближеність Раїсі до Алі Хаменеї, чинного Верховного лідера Ірану, у зазначеному випадку яскраво ілюструє динаміку зовнішньополітичного дискурсу іранської сторони на найближчі чотири роки, оскільки саме Верховний лідер, згідно з конституцією ІРІ, є гарантом імплементації та підтримки ідеологічного фактору в зовнішній політиці Ісламської республіки [10, с. 8–9; 12].

Висновки. У пропонованій статті наведено аналіз характеру взаємовідносин ІРІ із країнами близькосхідного регіону та розглянуто передумови, що сприяли становленню конфронтації. Відносини Ірану та країн Близького Сходу розвиваються крізь призму конфлікту на політичному, ідеологічному, безпековому та релігійному підґрунті. Водночас конфлікт Ірану з арабським світом має багатомірну історію, що пов'язано з арабським завоюванням Ірану 644–651 рр. Відповідно, зазначений чинник певною мірою слугує відповіддю, чому наразі продовжує існувати проблема пошуку шляхів мирного врегулювання чинного конфлікту, які мали б задовольнити обидві сторони. До того ж конфлікт ІРІ з країнами регіону підживлюється за рахунок реакційного та ревізійного дискурсу зовнішньої політики Ісламської республіки, її ідеологічного характеру, що передбачає політичну й безпекову дестабілізацію Близького Сходу. Опоненти Ісламської республіки в регіоні, зі свого боку, схильні до ескалації конфлікту та не бажають вдаватися до мирного врегулювання наявних проблем у взаємовідносинах сторін, що демонструє характер риторики щодо Ірану, зокрема й ключового опонента ІРІ серед арабських країн Близького Сходу – Саудівської Аравії. Саме саудити підтримали та сприяли розгортанню конфлікту в регіоні, починаючи з 2019 р., а також доклали зусиль задля залучення до цього конфлікту інших країн, як Близького Сходу, так і позарегіональних акторів з метою формування антиіранської коаліції. Наразі можна вказати такі ключові моменти, що підживлюють конфронтацію між ІРІ та антиіранською коаліцією:

- вплив тривалого сунітсько-шиїтського протистояння;
- різні візії щодо палестинського питання, визнання Ізраїлю;

- деструктивний зовнішньополітичний дискурс Ірану, котрий призводить до безпекової дестабілізації Близького Сходу;
- різні підходи щодо оцінки чинної системи міжнародних відносин та поведінкової моделі близькосхідного регіону на світовій арені;
- регіональні амбіції політикуму Саудівської Аравії: прагнення до політичного, економічного домінування в регіоні, закріплення статусу центру релігійної консолідації;
- загроза суверенітету та територіальній цілісності монархій Перської затоки з огляду на реакційний характер теоретичних настанов зовнішньої політики Ірану, акумульованих у доктрину "хомейнізму";
- геополітичний інтерес окремих представників антиіранської коаліції щодо унеможливлення напрацювання мирних шляхів урегулювання проблеми;
- фактор ядерної програми Ірану, який розцінюють лише в контексті ймовірного інструменту для тиску на світову спільноту;
- використання проксіструктур, діяльність яких спрямовано на підрив безпекового стану близькосхідного регіону;
- присутність позарегіональних акторів – США, активна співпраця монархій Перської затоки з американською стороною в контексті політичного й економічного стримування Ісламської республіки.

Варто також зауважити, що певні країни регіону зайняли нейтральну позицію щодо конфлікту. Це, зокрема, Оман та Катар; останній завдяки своїй позиції зазнав короткотривалої політичної, економічної та гуманітарної ізоляції, інспірованої Саудівською Аравією та ОАЕ. Урешті, перемога консервативного крила в політичному житті Ісламської республіки (2020–2021 рр.) дозволяє припускати подальше зростання напруги у відносинах між Іраном та країнами регіону.

Список використаних джерел

1. Завада Я. І. Іранська ядерна програма в контексті світової та регіональної безпеки : дис. д-ра політ. наук : 052. 2020. 248 с.
2. Ігнат'єв П. М. Бахрейн: як вижити на роздоріжжі між Саудівською Аравією та Іраном? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2019. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/view/3941>.
3. Лукіна Т. О. Релігійний фактор зовнішньої політики Ірану. *Емінак*. 2012. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2012_1-4_11.
4. Алиев С. М. История Ирана XX век. Москва: ИВ РАН; Крафт+, 2004. 648 с. (История стран Востока).
5. Афганистан, Иран, Пакистан: время выборов и перемен / [Ю. А. Тутков, М. Р. Арунова, В. Г. Коргун и др.]. Москва: Институт востоковедения РАН, 2006. 242 с.
6. Ганиев Т. А. Задонский С. М., Карякин В. В. Военная мощь Исламской Республики Иран: военная политика и вооружённые силы страны. Том II. Москва: Институт Ближнего Востока, 2019. 498 с.
7. Иран. Очерки новейшей истории / С. М. Алиев, А. З. Арабаджян, А. И. Демин, В. В. Трубецкой. Москва: Наука, 1976. 470 с.
8. Розов А. А. Шиитский фактор в ирано-иракских отношениях. *Институт Ближнего Востока*. 2006. URL: <http://www.imes.ru/?p=4315>.
9. Arjomand S. After Khomeini Iran Under His Successors. 198 Madison Avenue, New York, New York 10016: Oxford University Press, Inc., 2009. 281 p.
10. Constitution of the Islamic Republic of Iran. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir001en.pdf>.
11. Crooke A. Syria and Iran: the great game. *The Guardian*. 2011. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/nov/04/syria-iran-great-game>.
12. Golkar S. Ebrahim Raisi: The cleric who could end Iranian hopes for change. *Al Jazeera*. 2019. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2019/1/5/ebrahim-raisi-the-cleric-who-could-end-iranian-hopes-for-change>.
13. Hunter S. Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era. ABC-CLIO, LLC 130 Cremona Drive, P.O. Box 1911 San: Praeger An Imprint of ABC-CLIO, LLC, 2010. 332 p.
14. Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad: A New Conflict Paradigm for the West / [D. Gold, M. Yaalon, S. Shapira and others]. *Jerusalem Center for Public Affairs*. 2007. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/43809/iran-hizbullah-hamas_full.pdf.

15. Iran Hopes to Resume Relations with Egypt. *Asharq Al-Awsat*. 2021. URL: <https://english.aawsat.com/home/article/3254811/iran-hopes-resume-relations-egypt>.
16. Iran's Networks of Influence in the Middle East. *The International Institute for Strategic Studies*. 2019. URL: <https://www.iiss.org/publications/strategic-dossiers/iran-dossier>.
17. Iraq: Sunni Arabs. *Country Policy and Information Note*. 2021. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/951169/Iraq_-_Sunni_Arabs_-_CPIN_-_v3.0_-_January_2021_-_ext.pdf.
18. Karsh E. *The Iran-Iraq War 1980–1988*. Elms Court Chapel Way, Botley, Oxford OX2 9LP: Osprey Publishing, 2002. 96 c.
19. Küntzel M. From Khomeini to Ahmadinejad. *Hoover Institution*. 2006. URL: <https://www.hoover.org/research/khomeini-ahmadinejad>.
20. Marschall C. *Iran's Persian Gulf policy: from Khomeini to Khatami*. 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE: RoutledgeCurzon, 2003. 228 p.
21. Monshipouri M. *Middle east Politics Changing Dynamics*. 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4R: Routledge, 2019. 393 c.
22. Motamedi M. Hardliner Ebrahim Raisi elected Iran's new president. *Al Jazeera*. 2021. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/19/raisi-winsirans-presidential-election-amid-low-turnout>.
23. Motamedi M. Who is Ebrahim Raisi, Iran's next president? *Al Jazeera*. 2021. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/19/who-is-ebrahim-raisiirans-next-president>.
24. Rezaei F. *Iran's Foreign Policy After the Nuclear Agreement*. Gewerbestrasse 11, 6330 Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2019. 261 p.
25. Sadjadpour K. Iran: Syria's Lone Regional Ally. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2014. URL: <https://carnegieendowment.org/2014/06/09/iransyria-s-lone-regional-ally-pub-55834>.
26. The Republic of India and the Islamic Republic of Iran "The New Delhi Declaration". *The Ministry of External Affairs of India*. 2003. URL: <https://www.mea.gov.in/other.htm?dtl/20182/the+republic+of+india+and+the+islamic+republic+of+ira>.
27. Yonah A., Hoenig M. The new Iranian leadership: Ahmadinejad, terrorism, nuclear ambition, and the Middle East. 88 Post Road West, Westport, CT 06881: Praeger Security International, 2008. 361 p.

Надійшла до редколегії 02.12.21

V. Kiianytsia, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IRAN'S FOREIGN POLICY TOWARDS ARAB MIDDLE-EAST

The article considers the peculiarities of formation Iran's foreign policy course towards Middle-East region. The character of relationship's evolution of IRI and region's States is determined. The causes of occurrence of number of current issues, obstructing to constructive dialogue between Islamic republic and Middle-East States, are examined. The probable scenario of Iran's foreign policy discourse during political majority is formulated.

Keywords: *Iran, Middle-East, sunni-shia conflict, regional security, foreign policy.*

TURKEY – NATO'S AMBASSADOR IN NAGORNO KARABAKH?

It was in full swing of the 2020 newly-blown Nagorno Karabakh war when during an online press conference following the meetings of NATO Defense Ministers its Secretary General Jens Stoltenberg openly denoted Turkey as the one expected to "use its considerable influence in the region to calm tensions". Amid Armenia's accusations of Ankara allegedly playing a negative role in the conflict, this was a living testament of Turkey being a "valued Ally" of NATO. Pushing a political solution to the conflict, in which NATO was though not part in and around, the Alliance apparently sought to "level the playing field" within the Minsk Process, whose activity was never effective. The peace efforts of the OSCE Minsk Group, co-chaired by Russia and two powerful NATO allies – France and the United States, proved to be obsolete and unhelpful in the long-standing territorial dispute between Yerevan and Baku. Somehow, inserting Turkey into this configuration of powers consequently managed to bring some stability to the region. This study aims at investigating how comes that Russia "sanctioned" having Turkey, another NATO member, as a "certified" player on the field and that Armenia-favoring France let engage the country which has even no diplomatic relations with Yerevan. It concludes consequently that self-positioning of Turkey as a non-conventional NATO ally pursuing an autonomous foreign and security policy has been a critical factor.

Keywords: Nagorno Karabakh, Turkey, NATO, OSCE Minsk Group, Russia.

Introduction. The escalation of the Nagorno Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan in the fall of 2020 was the largest since at least 2016. It emerged, on the one hand, amid constant military and political provocations from Armenia and the unrecognized (including by Yerevan itself) "Nagorno Karabakh Republic" against the illegally occupied Azerbaijani territories. On the other hand, the full-scale warfare was the product of fair disillusion with the impotent peace process, not to mention the humanitarian consequences of the conflict. The last straw was gross violation of the initial 1994 ceasefire – the shelling of civilian population in Azerbaijan's frontline zone on September 27, 2020. After the years of international efforts to find negotiated solutions, it was six weeks of deadly fighting over the disputed enclave until a peace deal was signed on November 10th by Russian President Putin, Azerbaijani President Aliyev and Armenian Prime Minister Pashynian. The agreement provided for the deployment of mainly Russian and also Turkish (reportedly) peacekeeping forces in Nagorno Karabakh. On December 1st, Moscow and Ankara agreed to set up a joint centre to monitor the newly-established ceasefire.

Clearly, while both Azerbaijan and Armenia are NATO's partners, the North Atlantic Treaty Organization has been reluctant to undertake a more determined stance in this long-lasting conflict. Kind of a "mantra", NATO's high officials used to reiterate over again that the bloc is "not part of the conflict in and around Nagorno Karabakh" and supports the efforts of the OSCE Minsk Group and its co-chairs to find a political solution. It was Turkish Foreign Minister, ironically, who raised the absence of any viable suggestions for decades on the occupied Karabakh territory from the Minsk Process [1]. The cessation of large-scale military hostilities took place under the aegis of both Russia's and Turkey's peace efforts. This is how not frozen anymore, but even very hot after the 2020 explosion and the occasional fightings (i.e. in November 2021), the conflict over Nagorno Karabakh has revived *inter alia* the geopolitical stake of Turkey in the region.

Literature review. As the Nagorno Karabakh conflict in the very heart of the South Caucasus has been long protracted, the geopolitical developments around the enclave have lacked particular academic interest in recent decades. *A fortiori* the role of NATO in the conflict settlement and of Turkey specifically has been practically overlooked by scholars, but merely addressed pointwise in regional and global studies. It was back in 2000 that Gareth Winrow provided an overview of Turkey's relations with its

Caucasian neighbours and analyzed the geopolitical significance of Turkey as of a regional power and NATO member state [2]. Two years earlier the U. S. Institute of Peace published its roundtable report titled "Nagorno Karabakh: Searching for a Solution" to discuss *inter alia* the international dimension of the conflict resolution and the respective contribution of Turkey [3]. In 2002, Stephen Blank, William Johnsen and Stephen Pelletiere voiced the strategic position of Ankara at the crossroads of world affairs and the factor of the continuing Nagorno Karabakh war in its regional policy goals and relations with Russia and NATO allies [4].

Stephen Larrabee addressed the FP specifics of Turkey as of U.S. security partner with a particular focus on potential points of tension and divergences between U.S. and Turkish interests, including in NATO [5]. Burcu Punsman referred to the role of Ankara as of a stakeholder in the settlement of the Nagorno Karabakh conflict and serious limitations Turkey's actions have faced in the South Caucasus [6]. Finally, Philip Gordon and Ömer Taspinar in their "Winning Turkey: How America, Europe, and Turkey Can Revive a Fading Partnership" discussed converging political and strategic factors in Turkey's dialogue with Washington and other allies and only tangentially the component of Turkish-Armenian restraint in this configuration [7].

Most recently, Turkey's involvement into the Nagorno Karabakh conflict settlement was implicitly addressed in the "Political Handbook of the World" by Tom Lansford [8] and the Armed Conflict Survey of the International Institute for Strategic Studies [9] along with another issue of Insight Turkey entitled "New Geopolitics in the Eastern Mediterranean" [10]. In this way, while the developments in and around the renewed fighting in Nagorno Karabakh in late September 2020 have been widely covered in media, the research on its geopolitical framework has remained underdeveloped. To address this gap, this research examines the newly-blown conflict from the NATO's perspective and the role Turkey has played in its settlement that is still to come.

Key research results. The Nagorno Karabakh conflict, the longest-running in post-Soviet Eurasia, exploded back in 1988 when ethnic Armenians living in Azerbaijan's Nagorno Karabakh demanded the transfer of what was then the Nagorno Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) to Armenia [11]. The outright war ceased in 1994 with Nagorno Karabakh and seven adjacent districts wholly or partially controlled by Armenian forces and more than a million Azerbaijani refugees and internally displaced people. The

peak of the dramatic Caucasus tragedy, the brutal 1992 Khodjaly massacre, claimed the lives of 613 people [12, p. 229]. The official stance of the international community on the armed conflict has been matching: Nagorno Karabakh and seven neighboring areas are historically and officially recognized territories of Azerbaijan, which has been validated by four UN Security Council resolutions of 1993 demanding the withdrawal of all Armenian armed forces from the occupied territories of Azerbaijan.

On March 23, 1995 the Hungarian OSCE Chairmanship at the Budapest Summit issued a formal mandate for the co-chairs of the Minsk Process on Nagorno Karabakh [13]. Russia, France, and the United States – each represented by a specially appointed official – have been thereby entrusted to coordinate mediation and negotiation between Armenia and Azerbaijan aiming at a peaceful and comprehensive settlement of the conflict. Belarus (with its capital of Minsk as a forum for negotiations), Germany, Italy (which held presidency of the first peace conference on Nagorno Karabakh back in 1992), neutral and non-aligned Sweden and Finland, major regional player Turkey, as well as Armenia and Azerbaijan have become the Group's permanent members along with the OSCE Troika on a rotating basis. Apparently, the "team list" of the OSCE Group co-chairs reflected the global and on-spot balance of power and interest amid the tense-war years in Nagorno Karabakh back in early 1990s.

This was France, another leader EU member, to embrace the role of the "authorized representative" of collective Europe in the OSCE Minsk Group co-chairmanship. Though, official Paris has never been impartial participant of the peace process: the Armenian diaspora in France used to urge the country to do more to support Yerevan in the Nagorno Karabakh conflict. The French Armenian community – some of the largest outside of the Armenian nation and most massive in Western Europe ranking in at around 300,000 – has had roots in France for several centuries and deeply integrated into the local society [14, p. 69]. Being largely an outcome of the disputed 1915 genocide, it has increasingly mobilized against so-called Turkish negationism since the 1960s and kept on boosting its lobbying power with the emergence of independent Armenia in 1991 [15, p. 26]. France formally recognized the World War One massacres against Armenians as a genocide in 2001. In February 2019, French President Emmanuel Macron declared that April 24 – the day in 1915 that the killings and massive deportation of Armenians started – would be a "national day of commemoration" [16].

Russia has been long involved in the conflict resolution as an accustomed "arbiter" in the post-Soviet region's affairs. Its role, however, has been dubious considering the Soviet military attack on Baku in January 1990 and the Khojaly massacre against Azerbaijanis committed jointly by Russian and Armenian military units in February 1992. The Russian military support of Armenia – in return for political loyalty and *de facto* subordination – since the early 1990s eventually led to further defeats of the Azerbaijani army and even more Azerbaijani territories seized during the winter campaign of 1992-1993. Meanwhile, it was Russia in 1994 to have brokered a ceasefire between the newly independent nations of Armenia and Azerbaijan – the Bishkek Protocol, which brought no peace to the region though. While Nagorno Karabakh is small, the geopolitical stakes have been high also as it was a "bargaining chip" for Moscow against conflicting interests of the other powerful regional forces – NATO's Turkey, which has long

supported Azerbaijan, and Iran, which borders both and has at times demonstrated ambitions to qualify for a regional hegemon in West Asia after 1979.

The United States, a world-recognized "opinion maker", has been covertly interested in confronting Russian interests and extending Western influence to the region, but even more in lucrative oil and gas projects in resource-rich Azerbaijan. In 1994, the historic Contract of the Century was signed between Azerbaijan and the international consortium to develop the rich Azeri – Chirag – Guneshli deep-water oil fields. It brought a strategic Euro-Atlantic interest to the small Caucasian country and provided the foundation for the Azerbaijan-West relationship, which is relevant at the present day [17, p. 129]. The deal was *inter alia* considered as a policy success for the United States. The problem of how to export the Contract of the Century oil westward was solved with the 1999 agreement between Azerbaijan, Georgia, and Turkey on the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline – the longest one in the former Soviet Union after the Druzhba pipeline. Meanwhile, in 1995 the United States encouraged the reconstruction of a low-capacity oil pipeline from Azerbaijan to the Georgian Black Sea Port of Supsa as part of a strategy to ensure that Russia would not monopolize East-West export pipelines. The "commercial" interest of Washington, which overweighed the nobly-humanitarian one, has remained in the region for the years to come.

This is how the feasible resolution of the conflict over Nagorno Karabakh, internationally recognized as part of Azerbaijan, has been virtually put on hold, as Azerbaijan has gone alone through the grave violation of its territorial integrity. *De jure* the international negotiation and mediation effort has been launched in the face of the OSCE Minsk Group represented by a bunch of "decision-makers" – Russia, France, and the United States. However, *de facto* distant and indifferent Washington, Armenia-leaning Paris, and both allegedly and openly involved Moscow (at that time clearly favouring Armenia) promised little in securing a fair conflict-resolution process. It might have been Germany to offer some sort of neutrality to this configuration, however, back in 1995 the nation celebrated the fifth anniversary of its reunification with the legacy of the Berlin Wall still popping up in the political memory. It might have been Turkey to somehow counterbalance the pro-Armenian sentiments within the OSCE Minsk Group co-chairmanship, yet in the early 1990s Turkey was mired in an increasingly bitter war with insurgents of the Kurdistan Workers Party, the PKK, in the southeast.

The role of personality of incumbent Turkish President in the recent progress toward the Nagorno Karabakh conflict resolution is difficult to overestimate. Back in the early 1990s, Recep Tayyip Erdogan served as a mayor of Istanbul, with mandate being certainly far from the events in neighborly Azerbaijan and Armenia. Even more, today one of the most influential Turkish leaders in memory, in 1998, he was sentenced to ten months in jail, while the Constitutional Court banned his Welfare Party on grounds that it was "threatening the Kemalist nature of Turkey, especially [its] secularity" [18]. It was only in 2001 when Erdogan founded the Justice and Development Party (AKP) subsequently bringing him to power in 2014. Meanwhile, then Turkish President Suleyman Gundogdu Demirel, who was in office from 1993 to 2000, pretty similar to his successors, only nominally participated in the real-life conflict resolution. Nevertheless, as for the function of Turkey, it has been long acknowledged by its NATO fellows. In one of the telephone conversations between then American President George H. W. Bush and then

Prime Minister Demirel of Turkey in March 1992 [19] amid the escalating crisis between Armenia and Azerbaijan, Washington pledged to join "Turkey, Russia, and other countries in calling for an immediate cease-fire... to put a peaceful end to the growing tragedy".

In the first years of its independence, Azerbaijan faced a painful defeat in the Nagorno Karabakh conflict, which cast a shadow of the vulnerability on its national security. The newly-born country "inherited" a considerable portion of its territories occupied (1/5 in total) and also over one million refugees and internally displaced persons. In ways, Azerbaijan reckoned on Russian support in stopping the war in Nagorno Karabakh and fulfilling long-hoped-for economic promises. However, these expectations were confounded by a number of issues: the absence of a clear-cut strategy on the part of the Kremlin regarding the South Caucasus, the inactiveness of the Russian leadership in the summer and fall of 1993 in putting an end to the war, as well as continuing close relations between Moscow and Yerevan [20, p. 274]. It was apparent that in case of a full-scale war over Nagorno Karabakh, Azerbaijan would find not only Armenia but also Russia on the other side. Alongside, any "single-handed" attempts to resolve the conflict by force would only undermine the trust of the international community toward Azerbaijan, which would be viewed as an aggressor [21, p. 201]. In ways, in the eyes of Azerbaijan, in the absence of any external support, the stabilization of the situation in Nagorno Karabakh was largely dependent on merely Moscow.

Azerbaijan was weakened through not only the warfare with Armenia, but also internal political and economic instability. Meanwhile, through the years of independence, Azerbaijan, endowed with the vast hydrocarbon resources (the country ranks 19th in the world for proven oil reserves with 7 billion barrels of oil), has made striking attempts to upgrade its own military, to revive national defense capabilities. The ambitious energy projects – the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) and the Baku-Supsa crude oil pipelines dubbed together as the "oil window to the West" [22] along with the Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) gas pipeline system operational since late 2006 – have given massive revenue inflows to the country. This new reality accordingly became part of the overall Azerbaijan's agenda in the region and boosted its stake in the Nagorno Karabakh conflict. According to the 2021 Military Strength Ranking [23], the defense budget of Azerbaijan amounts to USD 2265 million, while the one of Armenia – to USD 634 million. This largely determined Azerbaijan's resolve not to keep a close eye on another provocation from the Armenian military in the fall 2020, but to enter into a full-fledged liberation war over Nagorno Karabakh.

Meanwhile, in a more than 30-year-old conflict dating back to the Soviet era, Turkey's score was a game changer. New power dynamics has emerged, as Ankara repositioned itself to hold a prominent political role in the South Caucasus and far beyond. Even before, Turkey has extended generous political and military support, helping Azerbaijan develop formidable defense capabilities and supplying it with a steady stream of weapons, often for free or at greatly reduced cost. Turkey's defense cooperation with Azerbaijan, which has been growing, was on full display in the fighting over the disputed Nagorno Karabakh territory, when Ankara threw its full military support behind Baku. Turkey's military exports to Azerbaijan rose six-fold in 2020, with Azerbaijan jumping to the top of the list of Turkish arms buyers in September (it has become Azerbaijan's third-largest supplier of weapons after Israel

and Russia). Turkish-made Bayraktar TB2 armed drones, F-16 fighter jets and Ankara-led military exercises, along with extensive "moral support" gave Azerbaijan an advantage in the conflict, which ended with Azerbaijan's capture of significant swathes of its territory back [24]. This is how Turkey's staunch assistance to brotherly Azerbaijan in this round of fighting has played a weighty role in what is the most serious flare-up in the South Caucasus since the 1990s.

Turkey's affiliation with NATO may be definitely regarded as one of the appealing geopolitical phenomena in a drastically changing world. In the eyes of NATO, Turkey is among the most important and valuable members. In the eyes of Turkey, on the surface relentlessly supporting the aims and goals of the Alliance, this membership helps Ankara become more fully inclusive and competitive in the international arena. However, basic Western values have been never shared by Ankara. After all, NATO has from the very beginning represented the unity of countries believing in liberal-democratic values. NATO's strength and resilience have long derived from the allies' shared commitment to the principles of democracy, individual liberty, and the rule of law, as well as a commitment to develop "peaceful and friendly international relations". Yet today, these principles are unequally upheld across the bloc. Just as NATO faces a deteriorating external security environment, it is also confronting internal turbulence, starting with an erosion of democratic norms inside the Alliance. One may refer to Turkey as a member state number one on the list, with its vision of liberal-democratic values hardly qualifying for Western identity.

The decisive role, which Turkey has played after it fully joined the process of the Nagorno Karabakh conflict resolution, kind of "sanctioned" by NATO, largely refers to this phenomenon. On May 28, 2021 NATO's allies released a two-paragraph statement condemning the forcing down of a Ryanair flight to arrest journalist Roman Protasevich, but did not include any punitive steps that Baltic allies and Poland had pressed for. The statement was also less strident than NATO Secretary General Jens Stoltenberg's public remarks. President Erdogan insisted that any mention of support for more Western sanctions on Belarus, and also calls for the release of political prisoners there would be left out of the text [25]. Language threatening a suspension of NATO's cooperation with Belarus was also removed. Somehow Ankara preferred to preserve ties with Moscow, the closest ally of Lukashenko, and maintain economic relations with Belarus via Turkish Airlines, which has daily flights to Minsk. Erdogan was also one of the first world leaders to congratulate Lukashenko in August 2020 on winning the disputed presidential election in Belarus, which the European Council declared "neither free nor fair" [26]. The spoiler role Erdogan plays within NATO again raised skepticism about Turkey within the transatlantic coalition.

Turkey's decision to pursue the Russian S-400 missile defense systems has been controversial since first announced. In spite of all the U.S. appeals for Turkey not to procure S-400s, Turkey argued that the United States did not suggest any alternative (reportedly, Washington offered to sell its Patriot missile defense system to Turkey if Ankara promises not to operate a rival Russian one). Meanwhile, NATO allies also raised concerns about data security given Turkey's Defense Industries Undersecretariat planned to link the U.S. F-35 system to the Turkish Air Force network (HvBS). This would be necessary to actualize the full potential of the stealth fighter which operates in tandem with information and battlespace awareness networks that guide its cutting-edge software.

Other concern was that any F-35's operations in Turkey may be detected by its own S-400 radar capability, and that data could be used by Russia to improve detection and targeting of the F-35 stealth fighter [27]. When Turkey signed a missile deal with Russia in 2017, it became the first NATO ally to purchase big-ticket military hardware from Moscow [28]. Since then, Turkey also became the first NATO member state that the United States listed in its sanctions list under the Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. This Act targets significant transactions with the Russian defense or intelligence sectors.

Turkey has become a more difficult partner in recent years for individual NATO allies, particularly clashing with NATO's Greece and also EU's Cyprus over hydrocarbons in the Mediterranean. Turkey has pursued a quite aggressive gas exploration effort, with its research vessel heavily protected by warships of the Turkish Navy. In late summer of 2020, Greece and Turkey, NATO allies but historic rivals, inched toward a possible military confrontation that could end up engulfing the region [29]. Naval vessels from both countries made a show of force in the contested Eastern Mediterranean as a race for gas and oil reserves added a new point of friction to old disputes. There were encounters with rival Greek vessels and another NATO country, France, has become involved, siding with the Greeks [30]. Despite Greco-Turkish maritime disputes, couched in competing narratives of national sovereignty, are nothing new, what was happening appeared dangerous, complicated and threatened to exacerbate existing fault lines in the region.

Conclusion. In the Nagorno Karabakh conflict, the longest-running in the former USSR, NATO has stayed not aside, but behind the Minsk Process. With the three co-chairs – something indifferent, something biased – the OSCE Minsk Group, however, failed to bring peace to the South Caucasus. Instead, a forty-four-day-long full-scale war, which claimed at least 6,500 lives, including around 150 civilians, confirmed a decisive military victory of Azerbaijan. The latter regained the seven districts around Nagorno Karabakh that it had lost in the first war and around one-third of Nagorno Karabakh itself, including the "sacred" town of Shusha. Not only the balance of power between Armenia and Azerbaijan has completely changed with this second war, but the geopolitical configuration in the region.

The 2020 Nagorno Karabakh war has also cemented the stakes of two international actors in the South Caucasus – Russia and Turkey. The November trilateral agreement between Russia, Azerbaijan and Armenia has formally brought back Moscow to the region: a Russian peacekeeping mission of 1,960 men was deployed to both Karabakh and the Lachin corridor between Karabakh and Armenia for initially five years, with the possibility of renewal. Turkey's heavy political support for Baku and direct military assistance in the form of military trainers, drones, and other equipment has contributed to Azerbaijan's breakthrough [31]. Turkey accordingly has become part of the post-conflict configuration: along with the joint Russia-Turkey ceasefire monitoring centre established in the town of Aghdam, Moscow and Ankara have also initiated the launch of a "3+3" regional consultative mechanism on the South Caucasus (Azerbaijan, Armenia, Georgia, Russia, Turkey, Iran).

While a sustainable peace remains far from reach in Nagorno Karabakh, the conflict settlement might become a bargaining chip amid Turkey-NATO tensions. In the eyes of the bloc, Turkey's involvement into the peace process has been important to check Russian expansionism in the

region. On the one hand, the political and military presence of Russia helped put an end to violence, to fighting in and around Nagorno Karabakh that was so welcomed by NATO allies. On the other one, this presence during and following the crisis has intensified the need for counterbalancing Kremlin's interests in the South Caucasus. Ankara, a strong bulwark on NATO's southeastern flank, would become now an even more valued ally as the North Atlantic Treaty Organization has left and rented space to Russia, which deployed on-spot peacekeepers and sponsored political solutions to the Nagorno Karabakh conflict. To avoid regional and global strategic and tactical consequences, France and the United States co-chairing the OSCE Minsk Group together with Russia might now make concessions to Turkey calling for an overhaul of the Minsk Process, which would give Turkey a bigger role in negotiations.

References

1. NATO (2020). *Remarks by NATO Secretary General Jens Stoltenberg at the joint press conference with the Minister of Foreign Affairs of Turkey, Mevlüt Çavuşoğlu*. North Atlantic Treaty Organization. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_178528.htm?selectedLocale=en
2. Winrow, G. (2000). *Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns*. Royal Institute of International Affairs, 67 pages
3. Carley, P. (1998). *Nagorno-Karabakh: Searching for a Solution: a United States Institute of Peace Roundtable Report*. U.S. Institute of Peace, 31 (25), 30 pages
4. Blank, S., Johnsen, W. & Pelletiere, S. (2002). *Turkey's Strategic Position at the Crossroads of World Affairs*. The Minerva Group, Inc., 148 pages
5. Larrabee, S. (2008). *Turkey as a U.S. Security Partner*. Rand Corporation, 48 pages
6. Punsmann, B. (2013). *Implications of Turkish-Azerbaijani Relations for Regional Security and Development*. Istituto affari internazionali, 12 pages
7. Gordon, P. & Taspinar, Ö (2009). *Winning Turkey: How America, Europe, and Turkey Can Revive a Fading Partnership*. Brookings Institution Press, 115 pages
8. Lansford, T. (2021). *Political Handbook of the World 2020-2021*. CQ Press, 2152 pages
9. IISS (2021). *Armed Conflict Survey 2021*. Routledge, 365 pages
10. Insight Turkey (2021). *New Geopolitics in The Eastern Mediterranean*. SET Vakfi İktisadi İşletmesi, Winter
11. Visual Explainer (2021). *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Visual Explainer*. International Crisis Group. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/content/nagorno-karabakh-conflict-visual-explainer>
12. Ipek, P. (2009). *Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security*. Middle East Journal, 63 (2), 227-239, p. 229. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25482635>
13. OSCE (1995). *Mandate of the Co-Chairmen of the Conference on Nagorno Karabakh under the auspices of the OSCE ("Minsk Conference")*. Organization for Security and Co-operation in Europe. Retrieved from <https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/70125.pdf>
14. Papazian, S. (2019). *The Cost of Memorializing: Analyzing Armenian Genocide Memorials and Commemorations in the Republic of Armenia and in the Diaspora*. International Journal for History, Culture and Modernity, 7 (1), 55-86, p. 69. Retrieved from <https://doi.org/10.18352/hcm.534>
15. Cheterian, V. (2010). *History, Memory, and International Relations: The Armenian Diaspora and Armenian-Turkish Relations*. Relations Internationales, 141 (1), 25-45, p. 26. Retrieved from <https://www.cairn-int.info/journal-relations-internationales-2010-1-page-25.htm>
16. Wilkins, C. (2021). *'Erdogan, Assassin,' shout French Armenians on genocide anniversary amid security concerns*. France 24. Retrieved from <https://www.france24.com/en/france/20210425-erdogan-assassin-shout-french-armenians-on-genocide-anniversary-amid-security-concerns>
17. Nixey, J. (2010). *The South Caucasus: Drama on three stages*. In America and a changed world: A question of leadership, ed. R. Niblett, 125-42, p. 129
18. Johny, S. (2017). *Who is Recep Tayyip Erdogan and how did he rise to absolute power in Turkey*. The Hindu. Retrieved from <https://www.thehindu.com/news/international/who-is-recep-tayyip-erdogan-and-how-did-he-rise-to-absolute-power-in-turkey/article18191091.ece>
19. U.S. Government Publishing Office. *Statement by Press Secretary Fitzwater on the President's Telephone Conversation With Prime Minister Suleyman Demirel of Turkey*. Public Papers of the Presidents of the United States: George H. W. Bush, Book I, 438-439. Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-1992-book-1/html/PPP-1992-book-1-doc-pg438-2.htm>
20. Valiyev, A. & Mamishova, N. (2019). *Azerbaijan's foreign policy towards Russia since independence: compromise achieved*. Southeast European and Black Sea Studies, 19 (2), 269-291, p. 274. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683857.2019.1578053>

21. Kirvelyte, L. (2012). *The dilemma of Azerbaijan's security strategy: Energy policy or territorial integrity?* Lithuanian Annual Strategic Review, 10 (1), 199-233, p. 201. Retrieved from <https://doi.org/10.2478/v10243-012-0017-0>

22. Starr, F. & Cornell, S. (2005). *The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: Oil window to the west*. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program. Retrieved from https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2005_01_MONO_Starr-Cornell_BTC-Pipeline.pdf

23. Global Firepower (2021). *2021 Military Strength Ranking*. Global Firepower. Retrieved from <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>

24. Keddie, P. (2020). *What's Turkey's role in the Nagorno-Karabakh conflict?* Al Jazeera. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/30/whats-turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-conflict>

25. Pamuk, H. & Emmott, R. (2021). *Turkey pushed NATO allies into softening outrage over Belarus plane, diplomats say*. Reuters. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/exclusive-turkey-pushed-nato-allies-into-softening-outrage-over-belarus-plane-2021-05-27/>

26. Council of the EU (2020). *Belarus: Declaration by the High Representative on behalf of the European Union on the so-called 'inauguration' of Aleksandr Lukashenko*. Council of the European Union. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/09/24/belarus-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union-on-the-so-called-inauguration-of-aleksandr-lukashenko/#>

27. Bensaid, A. (2020). *The real reasons behind US opposition to Turkey's S-400 purchase*. TRT World. Retrieved from <https://www.trtworld.com/magazine/the-real-reasons-behind-us-opposition-to-turkey-s-s-400-purchase-42381>

28. Erdemir, A. (2021). *Turkey Undermines NATO, Yet Again*. The Globalist. Retrieved from <https://www.theglobalist.com/turkey-undermines-nato-yet-again/>

29. Tuysuz, G. (2020). *NATO allies are facing off in the Eastern Mediterranean. The conflict could entangle the entire region*. CNN. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2020/08/25/europe/greece-turkey-eastern-mediterranean-tension-intl/index.html>

30. Marcus, J. (2020). *The Eastern Mediterranean tinderbox: Why Greek-Turkish rivalries have expanded*. BBC. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-53906360>

31. Waal, T. (2021). *Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict*. Carnegie Europe. Retrieved from <https://carnegieeurope.eu/2021/02/11/unfinished-business-in-armenia-azerbaijan-conflict-pub-83844>

Надійшла до редакції 23.12.21

Н. Мамішова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТУРЕЧЧИНА – ПОСОЛ НАТО В НАГІРНОМУ КАРАБАСІ?

У розпал воєнних дій, що знову спалахнули в Нагірному Карабасі 2020 р., Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг під час он-лайн-пресконференції за результатами засідань міністрів оборони держав – членів альянсу публічно заявив про очікування щодо Туреччини як країни, що використовує свій значний вплив для послаблення напруги в регіоні. Тоді як Вірменія звинувачувала Анкару в нібито негативній ролі у врегулюванні конфлікту, заява засвідчила позиції Туреччини як цінного союзника для НАТО. В Організації Північноатлантичного договору наголошували на необхідності врегулювання конфлікту політико-дипломатичними засобами, до якого альянс не був залучений ані безпосередньо, ані опосередковано, прагнучи урівноважити сили в межах мінського процесу, який так і не досяг жодних результатів. Мирні зусилля Мінської групи ОБСЄ під спільним головуванням Росії та двох потужних союзників НАТО – Франції та США – даєно втратили актуальність, так і не зареалізувавши врегулювання багатолітнього територіального конфлікту між Єреваном і Баку. Залучення Туреччини до цієї конфігурації сил, як виявилось, зуміло привнести певну стабільність у регіон. У пропонуваній статті досліджено такі питання: що зумовило згоду Росії на те, щоб Туреччина, як держава – член НАТО, стала уповноваженим граєм на полі врегулювання нагірно-карабахського конфлікту, і як Франція, що надає опосередковану підтримку Вірменії, схвалила залучення до мирного процесу країни, яка навіть не має дипломатичних відносин з Єреваном. Зроблено висновок, що вирішальним фактором стало самопозиціонування Туреччини як некласичної держави – члена НАТО і, відповідно, реалізація значною мірою автономної від порядку денного НАТО зовнішньої політики та політики безпеки.

Ключові слова: Нагірний Карабах, Туреччина, НАТО, Мінська група ОБСЄ, Росія.

ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ У 2021 РОЦІ: РИЗИК ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Розглянуто чергове загострення російсько-українського збройного конфлікту, що відбулося наприкінці 2021 р., а також проаналізовано його вплив на двосторонні відносини між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією як головними геополітичними акторами в регіоні. Також досліджено етапи настання нинішнього загострення та реакцію офіційних Вашингтона та Москви на ситуацію, що склалася.

Ключові слова: війна, конфлікт, загострення, Україна, Донбас, США, Росія, переговори, нестабільність, Володимир Путін, Джо Байден.

Вступ. Володимир Путін часто висловлюється щодо питань зовнішньої політики та міжнародних відносин загалом. Такі заяви зазвичай мають на меті анонс конкретних дій Російської Федерації (РФ) на світовій арені або ж закріплення російської позиції для подальшого пропагування інтересів. Винятком не є й український напрям. Російські діячі активно працюють над пропагуванням власних інтересів і впливу в регіоні та в Україні зокрема.

Події після 2014 р. показали, що російський президент готовий піти на все, щоб відродити геополітичний проєкт Радянського Союзу у будь-якій формі. Головне, щоб російський вплив відчували як колишні республіки СРСР, так і за їхніми межами. Значною перемогою на цьому шляху стало б відновлення контролю над Україною, який офіційна Москва поступово втрачає з початку збройної агресії.

Окупація Криму та війна на Донбасі мали переломити ситуацію та відновити геополітичний вплив РФ над Україною, яка дедалі більше "дрейфувала" до західної спільноти. Однак Українська держава чинила і продовжує чинити опір, захищаючи суверенітет і територіальну цілісність. Дипломатичну, фінансову та військову підтримку офіційному Києву надають країни Заходу, насамперед Сполучені Штати, Велика Британія, а також головні актори Європейського Союзу (ЄС) – Німеччина та Франція. Кількість і якість такої підтримки різняться між країнами, проте це не дозволило російському керівництву вільно та безумовно реалізувати свої плани на Україну та її території.

Процес створення нової кризи. Протягом кількох останніх років РФ й Україна вели позиційну війну як на реальному військовому фронті на Донбасі, так і на фронтах дипломатичних. Конфлікт характеризувався мінімальною кількістю протистоянь на лінії розмежування. Хоч і траплялися летальні випадки серед військовослужбовців, їхня кількість в рази знизилась порівняно із 2016–2019 рр., а особливо з періодом гарячої фази 2014–2016 рр. У дипломатичній площині переговорний процес перебував у стагнації. Основна частина дискусій проходила в межах Тресторонньої контактної групи (ТКГ) між Україною та Росією за посередництва ОБСЄ та стосувалась віддаленої імплементації Мінських домовленостей.

Проте 2021 р. ознаменувався чіткою зміною характеру конфлікту між Росією та Україною. Підвищилась інтенсивність обстрілів і сутичок. Зросла кількість пораних та загиблих, незважаючи на те, що мав діяти режим припинення вогню, оголошений улітку 2020 р. [3]. Робота Тресторонньої контактної групи фактично була заблокована або відсутністю представників РФ, або ж присутністю представників псевдореспублік і терористичних організацій під час переговорів [5]. Перемовини в Нормандському форматі у будь-якому варіанті (чи то

між очільниками держав, чи то між їхніми повноважними представниками) практично відійшли у минуле.

Паралельно із цим зростала напруга на кордонах України. Росія, з одного боку, інтенсивно стягувала кадрових військових та техніку до прикордонних зон з Україною. У Білорусі проходили масштабні російсько-білоруські військові навчання "Захід-2021". А з іншого, у риторичі російського керівництва все більше почали звучати нотки, що Україна має нести відповідальність за події на сході України, що потрібно разом із західними країнами визначити долю офіційного Києва та повернути геополітичний контроль над цими землями.

В останні місяці 2021 р. градус загрози нового, уже повномасштабного наступу російських військ на територію України значно виріс, що не могло лишатись непоміченим та поза увагою міжнародної спільноти. Упродовж жовтня-листопада активізувались переговори зусилля західних партнерів України, головним чином Сполучених Штатів і Німеччини, що були направлені на пошук можливостей деескалації напруженості між офіційними Києвом і Москвою. Апогеєм стала онлайн-зустріч президента США Дж. Байдена з російським колегою В. Путіним 7 грудня 2021 р. [20].

З усього зазначеного випливають закономірні питання: як виникла нова криза в російсько-українському протистоянні, яку позицію зайняли західні демократії та що маємо натепер. Відповіді на них спробуємо дати у пропонованій статті.

Уже не перший рік російський президент та його підлеглі висувають тези про те, що української державності не існує, Українська держава перебуває на межі розпаду, що відрив від "великого брата" – Російської Федерації – призводить до занепаду країни. Подібні меседжі циркулюють у російському інформаційному середовищі протягом восьми років. Також через мережу російського іномовлення ці повідомлення посилюються і на решту світу. Проте консолідована позиція країн Заходу відкидає російські інформаційні маніпуляції та стоїть на чіткій підтримці України.

Протягом 2019–2020 рр. сторони конфлікту шукали можливості для поступової деескалації та початку процесу реінтеграції окремих районів Донецької та Луганської обл. (ОРДЛО). Відбулось декілька обмінів військовополонених [12], відновили свою роботу контрольно-пропускні пункти на лінії розмежування. У Парижі в грудні 2019 р. пройшла повноцінна зустріч лідерів Нормандського формату, де були заново підтвержені наміри про потребу в мирному розв'язанні конфлікту на сході України [4].

Декілька місяців проходили зустрічі ТКГ стосовно започаткування перемир'я та розгортання гуманітарних проєктів уздовж лінії розмежування, щоб місцеве мирне населення змогло повернутись до нормального життя без загрози життю та здоров'ю. 27 липня 2020 р. набув

чинності повний і всеосяжний режим припинення вогню на Донбасі [3]. Хоч проблема дотримання з боку російсько-терористичних угруповань і залишилась, усе ж кількість втрат серед українських військовослужбовців та мирного населення значно знизилась, що може говорити про його часткову ефективність.

З початку 2021 р. кількість обстрілів українських позицій з боку бойовиків значно збільшилась. Відбувався поступовий зрив перемир'я. Зростали і втрати серед особового складу військовослужбовців Збройних сил України (ЗСУ). Українська сторона шукала можливості повторно домовитись про новий режим припинення вогню, але це не вдалося. Російська сторона саботувала зустрічі ТКГ в онлайн-форматі. Представники РФ або ж не з'являлись на онлайн-переговорах, або ж приводили на них представників псевдореспублік, з якими, на думку офіційної Москви, Україна має вести переговори. Офіційний Київ не погоджувався на такі провокації, а тому робота ТКГ фактично була паралізована [5].

Через інтенсифікацію обстрілів та зростання кількості жертв на Донбасі режим припинення вогню де-факто був скасований. Упродовж березня-квітня 2021 р. Україна намагалась умовити Росію вплинути на бойовиків та запровадити нове перемир'я. Однак остання відкинула ці пропозиції [15], пославшись на те, що вона ніби не є стороною конфлікту а ці питання потрібно врегулювати з "представниками Донецька і Луганська".

Паралельно з цим відбувалося стягування російських військ до кордонів з Україною. Офіційні посадовці Росії заявляли, що це відбувається в межах підготовки військових навчань разом з Білоруссю. Проте військова розвідка (як українська, так й американська) повідомляла, що на російсько-українському кордоні зосереджений військовий контингент більший, аніж був у 2014 р., у період активних бойових дій на Донбасі [17].

Додаткового підживлення конфронтації додала дипломатична війна між Сполученими Штатами та Російською Федерацією. У березні 2021 р. офіційна Москва відкликала свого посла із США для проведення консультацій. Це була реакція у відповідь на висловлювання президента США Дж. Байдена про В. Путіна під час інтерв'ю, у якому американський президент назвав свого російського колегу вбивцею. Ця заява лише підштовхнула до посилення конфронтації. Водночас збільшувалась кількість обстрілів на Донбасі. Відсутність прямого контакту між лідерами двох великих держав лише провокувала нестабільність.

Офіційні Москва та Вашингтон практично синхронно оголосили частину дипломатів персонами нон грата й оголосили вимогу залишити країни. Американський посол Дж. Салліван також виїхав з Росії до США для проведення консультацій. На тлі скандалу з дипломатами В. Путін підписав указ, у якому, серед іншого, оголосив Сполучені Штати країною, що "вчиняє недружні дії щодо Росії" [11].

Проте ситуація почала стабілізуватись в травні, коли підходили до завершення військові навчання Білорусі та Росії. Частину російського військового контингенту було повернуто до місць постійної дислокації [17]. Це привело до зниження градусу напруги та зменшення, зокрема, й кількості провокацій на Донбасі.

Крім того, в червні 2021 р. відбулась очна зустріч лідерів США та Росії в Женеві, на якій вони обговорили питання, що назріли в їхніх двосторонніх відносинах, зокрема й українське. Великих звершень за результатами саміту не відбулося. Президенти суто звірили години та зафіксували статус-кво [10]. Проте відбулась

незначна розрядка, інтенсивність бойових дій та обстрілів на Донбасі зменшилась. Американський і російський послы повернулись до виконання своїх безпосередніх функцій. На певний час ситуацію було врегульовано. Однак з приходом осені російсько-українське та американсько-російське протистояння знову загострились.

Осіннє загострення конфлікту. Частота обстрілів та позиційних боїв знову почала зростати. Під час переговорів президентів Дж. Байдена і В. Зеленського американська сторона чітко підтвердила підтримку України [1]. До того ж Росія фактично була названа стороною конфлікту на Донбасі. РФ ж, тим часом, відмовилась продовжувати мандат місії ОБСЄ на російсько-українському кордоні, що діяла ще з 2014 р. та мала фіксувати переміщення через кордон та ситуацію на блокпостах [13]. На цьому процес витиснення ОБСЄ з території Донбасу не завершився.

У середині жовтня донецький готель, у якому базувались члени моніторингової місії ОБСЄ, був заблокований представниками терористичного угруповання "ДНР". Учасники пікету вимагали від представників ОБСЄ втрутитись у дії українських силовиків. До цього Служба безпеки України затримали бойовика А. Косяка, який займався збором інформації проти українських військових і коригуванням обстрілів. До того ж цей чоловік мав російське громадянство. Через протест місія ОБСЄ була змушена призупинити свою роботу [19].

На початку листопада почали надходити повідомлення про зростання кількості російських військовослужбовців і техніки на кордоні з Україною [8]. Розгортання російських батальйонно-тактичних груп поблизу території України проходило паралельно із наростанням міграційної кризи на кордоні між Польщею та Білоруссю. Перекидання уваги західних країн з українського напрямку на білоруський та потреба у розв'язанні проблеми з міграційними потоками мала б дати можливість Росії підготуватись до потенційного загострення ситуації. Загроза нового російського наступу мала б налякати Україну та її стратегічного союзника – США. Перша мала б погодитись на російські умови миру на Донбасі, а Сполучені Штати, зі свого боку, відновити комунікацію з російськими представниками та почати процес ревізії зон впливу.

На початку листопада до Москви приїздив голова Центрального розвідувального управління В. Бернс, який зустрічався зі своїм російським колегою, головою Служби зовнішньої розвідки С. Нарішкіним і секретарем Радбезу РФ М. Патрушевим. Як зазначалось, метою поїздки було попередження російського керівництва, що американці пильно стежать за розгортанням російських військ на кордоні з Україною [9].

Американці діляться даними про російський контингент із європейськими союзниками, щоб спільно випрацювати реакцію на потенційний наступ Росії. У разі наступу Росію може очікувати накладання значних фінансово-економічних санкцій, зупинка проєкту "Північний потік-2" та можливе від'єднання від банківської системи SWIFT.

Паралельно із цим відбувалась комунікація по лінії Вашингтон – Київ. Міністри оборони двох країн зробили офіційні візити один до одного з метою напруження спільного плану дій на випадок загрози. До того ж новопризначеному українському міністру оборони О. Резнікову потрібно було безпосередньо познайомитись зі своїм американським колегою та поновити партнерські відносини [6].

Українська розвідка повідомляла, що наприкінці листопада 2021 р. на кордоні з Україною Росія скон-

центрувала понад 92 тис. кадрових військовослужбовців. Існує вірогідність, що в січні-лютому 2022 р. Росія може провести військову операції на сході та півдні України [2]. За планами Росії стежить і вище керівництво США, Великої Британії, НАТО та ЄС. Чи справдиться задум РФ, наразі сказати непросто, урахувавши численні заяви В. Путіна, що не можна допустити вступу України до НАТО, а будь-які кроки в цьому напрямі будуть розцінювати як перехід червоних ліній.

На цьому етапі дії Росії можна розглядати як такі, що мають змусити Захід покинути Україну. Більшість цих зусиль зосереджено безпосередньо на Сполучених Штатах, а дебати про потенційне вторгнення переважно відбуваються в інформаційному просторі США. Це вказує на ретельно продуману операцію впливу РФ на американську зовнішньополітичну спільноту. Як головний прихильник України, Сполучені Штати займають центральне місце у планах російського керівництва, що прагне врегулювати українське питання. У Росії сподіваються, що прецедент "Північного потоку-2", коли адміністрація Байдена відмовилась продовжувати санкції проти газопроводу, та посилення американсько-китайського протистояння змусять офіційний Вашингтон мирно залишити Україну РФ і не втручатись у її сферу інтересів. Загроза великої війни, на думку росіян, має змусити американців задуматись про таку співпрацю.

Однак російське керівництво також має розуміти, що Україна зразка 2014 р. та Україна у 2021 р. – це дві різні країни. Більшість українців уже не асоціює себе з російською ідентичністю. Тут уже сформувалося суспільство, яке ціною життя виборює свободу. Новий наступ на Україну не принесе Путіну швидкої війни, на яку багато хто в Росії може сподіватись. Українські військові мають великий бойовий досвід ведення справжньої війни, на відміну від більшості російських солдатів, зосереджених уздовж кордону. Хоча РФ має військову перевагу як у чисельності, так і в озброєнні, усе ж будь-які сили вторгнення неминуче зазнають серйозних втрат, які потрібно буде якось виправдовувати перед російським населенням. Численні жертви російських громадян можуть значно знизити рівень підтримки російського президента, який планує знову переобратись на пост 2024 р.

Велика війна на території України сильно зачепить і західні країни, і решту світу: мільйони українців будуть змушені шукати притулок у країнах ЄС, які до цього так до кінця не отямилась від міграції із Близького Сходу й Африки. Також буде зростання цін на продукти харчування, зокрема на зерно, олію, м'ясо тощо, оскільки Україна є великим експортером харчової промисловості. Немає впевненості, що Росія зможе зупинитись на Україні і не піде далі, у бік Молдови, країн Балтії. З огляду на це і на Заході зараз дедалі активніше шукають шляхи недопущення повноцінної, а не гібридної війни.

В американців вже є справді негативний прецедент, коли вони покинули свого союзника та безславно втекли від наступу бойовиків. Це був Афганістан, серпень 2021 р. Однак це Афганістан, де довгі роки залишалась проблема відсутності державності, де місцеве населення живе традиційним багатостолітнім укладом й у своїй більшості не сприймало західних речей. Натомість ми маємо Україну, яка не лише є європейською країною та її населення усе більше інтегрується в загальноєвропейський культурний простір, а і країною, що взяла на себе удар давнього противника колективного Заходу – Росії. Саме тому США намагаються втримати вплив та не допустити виграшу РФ.

У Росії це прекрасно розуміють, тому російське керівництво і пробує змусити офіційний Вашингтон говорити з ними напряму, тим самим фіксує статус Росії як актора, рівного Сполученим Штатам. Публікація росіянами дипломатичної переписки голови МЗС Росії С. Лаврова зі своїми німецьким і французьким колегами (що стало реальним скандалом) покликана була показати, що в Росії не бачать сенсу спілкуватись про Україну з офіційними Берліном та Парижем [8]. Натомість в адміністрації Путіна дивляться на американських колег, яких у Росії вважають кураторами українського державотворчого проекту.

Військові маневри, стягування військ до українського кордону, оголошення "червоних ліній" для держав Заходу та постійна загроза повномасштабного наступу Росії дають президенту Путіну можливість показати власну міць і знову посадити за стіл переговорів Байдена, що й трапилось 7 грудня 2021 р.

Два президенти спілкувались в онлайн-форматі 2 год. Серед тем було й українське питання, щодо якого Байден і Путін мають протилежні погляди та яке викликало найбільші дискусії. Російський президент намагався наочно показати: якщо не погоджуватись на його вимоги та не імплементувати Мінські домовленості в російському варіанті, то вже будуть говорити не дипломати, а гармати. Це ніби-то мало підштовхнути американського президента до поступок. Хоча в адміністрації Дж. Байдена і згадали необхідність упровадження Мінських домовленостей, усе ж вони не акцентували саме на російському баченні, що є неприйнятним для України та її проактивної частки суспільства. Водночас американці не забули нагадати, що існують інші способи врегулювання конфлікту, необов'язково через імплементацію "Мінська" [7].

Оскільки переговори Путіна – Байдена пройшли нелегко та не мали на меті напрацювання конкретних кроків для розрядки ситуації (що нагадує Женевську зустріч у червні), значної деескалації на Донбасі та поблизу російсько-українського кордону очікувати не варто. Російський військовий контингент буде залишатись нагадуванням, до чого може вдатись офіційна Москва в разі загрози своїм життєвим інтересам. Хоча під великим питанням залишається готовність самих росіян воювати проти України, яку багато з них досі вважають дружньою та братньою. На словах Росія підтримує мирну реінтеграцію ОРДЛО до України, але її дії свідчать про протилежне. Ініціатива Путіна про фактичне входження частини Донбасу в економічну зону Росії говорить про небажання повертати окуповані території під владу офіційного Києва [16]. Це на додачу до вже великих фінансових вливань з російського бюджету для підтримки псевдореспублік, а також не варто забувати переведення окупованих територій з розрахунків у гривні на рублі. Також Росія активно роздає громадянство жителям невідконтрольних Києву територій. З одного боку, це відкриває шлях до повномасштабної інтервенції, оскільки будь-яке загострення на Донбасі можна буде описати як атаку на російських громадян. З іншого, додаткові декілька мільйонів осіб можна залучити до виборів президента РФ і Державної думи й отримати бажаний результат волевиявлення, урахувавши роки російської державної пропаганди. Тим самим українські громадяни на окупованих територіях дедалі більше втрачають зв'язок із державою.

Щоб підготувати Україну до можливого загострення ситуації, Сполучені Штати намагаються зміцнити двосторонню співпрацю. 10 листопада до Вашингтона прибула українська делегація високого рівня на перше засідання нової комісії зі стратегічного партнерства США й України. На зустрічі було підписано американсько-

українську хартію, в якій наголошено на прихильності адміністрації Байдена до забезпечення безпеки України. Це свідчить, що США продовжують підтримувати Україну. Протягом року відбулися кілька переговорів між чиновниками обох країн, головними з яких стали перемовини президентів В. Зеленського і Дж. Байдена [18].

Також Сполучені Штати підтримують Україну і наданням військової допомоги. З останнього Військово-морські сили України отримали два катери класу "Island", що мають підсилювати охорону територіальних вод у Чорному морі [14]. Також військові країн НАТО спільно з українськими колегами провели низку військово-морських навчань, що вкрай не сподобалось офіційним особам РФ. Проте це ще раз нагадало, що Україна не залишається без уваги з боку держав Заходу.

Висновки. Росія використовує ескалацію конфлікту як шантаж Заходу, насамперед Сполучених Штатів; шантаж як спробу змусити говорити з нею, рахуватись з її інтересами і намірами. Збільшуючи військовий контингент на кордоні з Україною та примножуючи загострення війни на Донбасі, В. Путін уже змусив зустрітись із ним Дж. Байденом, хоч і в онлайн-форматі. Проте для нього це вже велика перемога, оскільки на перемовинах він може вільно артикулювати свої ідеї та наміри з перерозподілу сил впливу.

Ми можемо лише здогадуватись, як саме пройшли переговори американського та російського президентів 7 грудня. Однак, зважаючи на відсутність конкретних меседжів у пресрелізах за фактом зустрічі, можна однозначно сказати, що напруження на кордонах з Україною не буде спадати в найближчі місяці. Від того, чи відбудеться наступна, уже очна зустріч, та чи підуть Штати на компроміс з офіційною Москвою, буде залежати майбутнє російсько-українського конфлікту. Натепер не можна однозначно стверджувати, який шлях обере В. Путін після завершення переговорного процесу: поступова деескалація та повернення до стану замороженого конфлікту чи початок масштабного наступу російських військ. Однак, знаючи, що блицкриг у війні з Україною неможливий та об'єктивно буде багато жертв серед росіян, РФ може утриматись переходу цієї межі. А для держав Заходу цей період дипломатичної активності між США та РФ – можливість консолідувати позиції та напрацювати дієві кроки допомоги Україні.

Список використаних джерел

1. "Вивів відносини на новий рівень". Зеленський зустрівся у Вашингтоні з Байденом і конгресменами – хроніка. *Нове Время*. 2021. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/volodimir-zelenskiy-v-ssha-1-veresnyabayden-zustrivsyia-z-prezidentom-ukrajini-podrobici-hronika-50180603.html>.
2. Голова української розвідки озвучив терміни можливого нападу Росії. Кремль відреагував / Суспільне. Новини. 2021. URL:

<https://susplne.media/182645-golova-ukrainskoi-rozvidki-ozvuciv-mozliviy-period-napadu-rosii/>.

3. За рік від запровадження режиму припинення вогню на Донбасі стало вдвічі менше обстрілів і загиблих, Глава держави робить усе для встановлення миру на сході України – прес-секретар Президента / Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/za-rik-vid-zaprovadzhennya-rezhimu-pripinennya-vognyu-na-don-69741>.

4. Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року / Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-v-normandskomu-formati-58797>.

5. РФ у ТКГ зриває роботу гуманітарної підгрупи, залучаючи до переговорів терористів, – Українська делегація в ТКГ / Інтерфакс-Україна. 2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/763828.html>.

6. Україна і США однаково оцінюють ризики й загрози з боку Росії – Резніков / Укрінформ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3353583-ukraina-i-ssa-odnakovo-ocinuyut-riziki-j-zagrozi-z-boku-rosii-reznikov.html>.

7. Баунов А. Последний подход к Минску. Как соглашения стали промолотом в отношениях России с США / Московский центр Карнеги. 2021. URL: <https://carnegie.ru/commentary/85947>.

8. Баунов А. Привлекающий маневр. Если завтра война с Украиной / Московский Центр Карнеги. 2021. URL: <https://carnegie.ru/commentary/85864>.

9. Глава ЦРУ в Москве: не допустит удара по Украине? / Радио Свобода. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/urns-in-russia/31553088.html>.

10. Гончаренко Р. Женевское потепление? Итоги саммита Путина и Байдена. *Deutsche Welle*. 2021. URL: <https://www.dw.com/ru/zhenevskoe-poteplenie-itogi-sammita-putina-i-bajdena/a-57929940>.

11. Дипломатическая война США и России. *Коммерсантъ*. 2021. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4928289>.

12. Завершился обмен пленными между Украиной и пророссийскими сепаратистами / Радио Свобода. 2019. URL: <https://www.svoboda.org/a/30349917.html>.

13. Михайлов В. Россия не продлила мандат миссии ОБСЕ на границе с Украиной. Значит ли это, что теперь в "ЛДНР" будет поступать больше оружия? *Настоящее время*. 2021. URL: <https://www.currenttime.tv/a/rossiya-ne-prodlila-mandat-missii-obse-31441958.html>.

14. Переданные США патрульные катера типа "Island" включили в состав ВМС Украины / Інтерфакс-Україна. 2021. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/784306.html>.

15. Почему Россия отказалась от мира на Донбассе / Радио Свобода. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rossiya-peremirije-donbass/31182161.html>.

16. Путин поручил приравнять товары из ОРДЛО к российским. *Новости Донбасса*. 2021. URL: <https://novosti.dn.ua/news/317631-putin-poruchil-priravnvat-tovary-iz-ordlo-k-rossijskim>.

17. Россия объявила о начале отвода войск от границы с Украиной / BBC. 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-56847428>.

18. Aslund A. New US-Ukraine Charter underlines American commitment to Ukrainian security / Atlantic Council. 2021. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/new-us-ukraine-charter-underlines-american-commitment-to-ukrainian-security/>.

19. OSCE mission in eastern Ukraine suspends operations amid protests / Reuters. 2021. URL: https://www.reuters.com/world/europe/osce-mission-eastern-ukraine-suspends-operations-amid-protests-2021-10-17/?fbclid=IwAR3ZVMCZSOH9MYjHxHE_75w65c_uDtRLIwJslsleWOLv-IN4NdkFvzkde-s.

20. Readout of President Biden's Video Call with President Vladimir Putin of Russia / The White House. 2021. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/12/07/readout-of-president-bidens-video-call-with-president-vladimir-putin-of-russia/>.

Надійшла до редколегії 23.12.21

A. Raikov, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE NEXT EXACERBATION OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT: THE RISK OF A FULL-SCALE WAR

The next exacerbation of the Russian-Ukrainian armed conflict taking place at the end of 2021 is considered, and its impact on bilateral relations between the United States of America and the Russian Federation as the main geopolitical actors in the region is analysed. The stages of the onset of the current exacerbation and the reaction of official Washington and Moscow to the current situation are also described.

Keywords: war, conflict, aggravation, Ukraine, Donbas, USA, Russia, negotiations, instability, Vladimir Putin, Joe Biden.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ РЕСПУБЛІКИ СІНГАПУР В АФРИКАНСЬКОМУ НАПРЯМІ

Розглянуто розвиток стратегії просування інтересів Республіки Сінгапур в африканському регіоні. На основі аналізу діяльності Enterprise Singapore досліджено конкретні заходи, ужиті урядом країни для налагодження партнерських відносин із державами регіону. У зв'язку з високими інвестиційними можливостями Республіки Сінгапур значну увагу приділено співпраці в торгово-економічній сфері та розвитку кооперації в межах регулярних африкансько-сінгапурських бізнес-форумів.

Ключові слова: Республіка Сінгапур, зовнішньополітична стратегія, цифрова економіка, концепція відповідального інвестування, африкансько-сінгапурські бізнес-форуми, азійський хаб.

Зважаючи на багатокomпонентність сучасної міжнародної системи й ускладнену структуру взаємозв'язків між її елементами, у XXI ст. перед більшістю країн світу гостро постає потреба диверсифікації геополітичних союзників та економічних партнерів. Протягом усієї історії Республіки Сінгапур у її зовнішній політиці можна було простежити традиційне балансування між співпрацею зі Сполученими Штатами Америки (США) та Китайською Народною Республікою (КНР). Через ескалацію напруженості між цими двома політичними акторами вагомого значення набула стратегія пошуку нових партнерів і поглиблення взаємозв'язків з іншими країнами та регіонами. Розширення векторів зовнішньополітичної діяльності Республіки Сінгапур свідчить водночас про зростання геополітичних амбіцій держави. Географічні показники перестали бути перешкодою для посилення політичного впливу країн. З огляду на це уряд Республіки Сінгапур, незважаючи на невеликі розміри території та кількість населення, активно просуває національні інтереси у віддалених регіонах.

Африканський континент, попри цілий комплекс безпекових й економічних проблем, нині привертає дедалі більше уваги іноземних інвесторів. За темпами економічного зростання такі країни, як Ефіопія, Руанда, Танзанія, Кот-д'Івуар, Джибуті, уже кілька років поспіль посідають передові позиції. Для регіону характерні значні сировинні ресурси, велика частка молодого економічно активного населення та високі темпи урбанізації. Натепер в Африці стрімко підвищується рівень споживання та формується середній клас. Усі вказані чинники зумовили зростання інтересу до регіону з боку провідних країн світу.

Звичайно, за розмірами інвестицій та торговельного обороту Республіка Сінгапур не може конкурувати з Китаєм чи США. Однак останнім часом Африка стала одним зі стратегічних регіонів зовнішньополітичної активності держави. Натепер з-поміж країн – членів АСЕАН саме Сінгапур є найбільшим інвестором до Африки [1]. Прямі іноземні інвестиції на кінець 2019 р. становили 20 млрд дол США. До того ж, їхні розміри щороку зростають [15].

Найбільший інтерес для Сінгапуру становить стрімке зростання цифрової економіки Африки. Згідно з дослідженням Global Data, 2022 р. щомісячне використання мобільних даних на одного абонента в Африці збільшиться вдвічі порівняно з 2017 р. Такі швидкі темпи поширення інтернету та молодий вік населення допомогли стимулювати електронну торгівлю в усій Африці. За даними McKinsey, споживчий ринок у Субсахарській Африці до 2025 р. досягне позначки в 2,1 трлн дол США, з яких – 75 млрд дол припадатиме на e-commerce [1].

Нині понад 60 сінгапурських компаній працюють у понад 40 країнах Африки. З кожним роком їхня кількість

зростає, адже дедалі більше африканських держав пришвидшують темпи цифровізації й економічної інтеграції, стають відкритішими для глобальної торгівлі [1].

Посиленням присутності компанії Сінгапуру в різних регіонах світу, зокрема і в Африці, активно займається Enterprise Singapore (ESG) – урядове агентство в Міністерстві промисловості та торгівлі. Окрім сприяння розвитку національних компаній та поширення їхньої продукції і послуг в усьому світі, місією ESG є також позиціонування Республіки Сінгапур як глобального хабу міжнародної торгівлі та стартапів. Паралельно Enterprise Singapore заохочує міжнародні компанії відкривати свої світові чи азійські хаби саме в Сінгапурі, зважаючи на його відкритість до інновацій і спрощену процедуру ведення бізнесу у країні [11].

У наш час Сінгапур, попри невеликі розміри території, вважають провідним глобальним економічним хабом із цілісною екосистемою, що складається з різних торговельних кластерів, передусім ідеться про енергетику, агропромислову продукцію й обробну промисловість. На території країни розташовані штаб-квартири та центральні або регіональні офіси найбільших транснаціональних компаній, які використовують переваги надійного та сприятливого інвестиційного клімату Сінгапуру. Завдяки активній діяльності Enterprise Singapore їхня кількість щороку зростає, що приносить додаткові дивіденди до бюджету держави та посилює можливості поширення її м'якої сили. ESG водночас формує довіру до продукції і послуг, які виробляють у країні. Така діяльність сприяє також підняттю міжнародного іміджу Сінгапуру та позиціонуванню його як держави з високими стандартами виробництва й надання послуг [11].

Для кращого налагодження двосторонніх економічних відносин із країнами Європи, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки тощо Enterprise Singapore відкриває на їхній території закордонні центри. Нині на території Африки ESG має три представницькі офіси. Перший було засновано 2013 р. в ПАР, яка є найбільшим торговельним партнером Сінгапуру в регіоні, а саме в Йоганнесбурзі. У тому ж році відкрито також центр в Аккрі (Гана) для просування інтересів Сінгапуру в Західній Африці. 2018 р. географія закордонних офісів ESG розширилася й до Східної Африки: відкрито центр у Найробі (Кенія) [14].

Такі закордонні центри сприяють розширенню ділового партнерства та торговельної співпраці між Сінгапуром та країнами Африки. Функціонування в регіоні офісів ESG піднімає рівень довіри африканських підприємців до потенційних партнерів із Сінгапуру та спрощує ведення комунікації, пришвидшуючи пряме налагодження контактів і підписання угод про те чи інше партнерство.

ESG також підтримує сингапурські компанії, що прагнуть досліджувати можливості зростання в Африці, та африканські, які бажають вийти на ринки Азії, використовуючи Сингапур як базу для здійснення операцій у регіоні [11].

Важливою платформою для комунікації та налагодження зв'язків є регулярні африкансько-сингапурські бізнес-форуми. Уперше такий захід проходив 2010 р. Відтоді їх організують кожні два роки. 2020 р. форум довелося перенести на серпень 2021 через карантинні обмеження, пов'язані з пандемією CoViD-19 [2].

Проведення форуму в таких масштабах свідчить про глобальні амбіції Сингапуру, адже це перша платформа для налагодження прямої B2B комунікації та сприяння торгівлі між Африкою й Азією [11].

Тож доцільно згадати про африкансько-сингапурський бізнес-форум 2018 р., у межах якого було укладено цілий комплекс Меморандумів про співпрацю в різних секторах економіки. Зокрема, сингапурська компанія Well & Able Holdings підписала контракт про будівництво масштабного логістичного хабу (майже 10 тис. м²) у Сенегалі. Graumatic Singapore домовилася про співпрацю з кенійським Crescentech (ІКТ) з питань безпеки у сферах банківської справи, телекомунікації та роздрібною торгівлі в Кенії, ПАР та Нігерії [2].

На церемонії закриття міністр торгівлі та промисловості Чан Чун Сін заявив: "Сингапур торгує майже з усіма країнами Африки: від фруктів до електроніки та нафтопродуктів; якщо говорити про сферу послуг, то це транспорт, логістика, ІТ і багато іншого" [2]. Сторони домовилися нарощувати співпрацю та продовжувати "будувати мости між Африкою та Азією" [2]. Загалом за результатами цього бізнес-форуму вдалося підняти показники торговельного обороту між Сингапуром й африканським регіоном та активізувати нові напрями співпраці.

У зв'язку з карантинними обмеженнями, пов'язаними з пандемією CoViD-19, було ухвалено рішення провести щорічний форум у форматі онлайн. У ньому взяли участь понад дві тисячі учасників із 30 країн. Місією заходу було проголошено налагодження партнерств і зростання можливостей між двома регіонами, що динамічно розвиваються. Незважаючи на певне уповільнення торговельно-економічних взаємозв'язків унаслідок пандемії, є значні перспективи для інвестицій та колаборації між регіонами. З огляду на це африкансько-сингапурський форум 2021 було присвячено розгляду критичних проблем і способів їхнього спільного врегулювання, а також пошуку нових можливостей у сферах, що становлять спільний інтерес. Ідеться, передусім, про цифрові технології, фінансові послуги, інновації, обробку промисловість (зокрема й виробництво готових товарів), сталий розвиток та урбаністичні проекти (у контексті концепції smart-city, що успішно реалізують у Сингапурі) [11].

Лейтмотивом церемонії відкриття 23 серпня 2021 р. стало підкреслення того, що Африка залишається пріоритетним напрямом для інвестування, незважаючи на виклики, пов'язані з пандемією CoViD-19 [12].

Окрім панельних дискусій, на яких обговорювалися можливості співпраці у сфері цифрових технологій, фінансування, інновацій тощо, учасники могли спроектувати потенційну кооперацію під час спільних віртуальних бізнес-сесій [10].

Онлайн-формат події дозволив залучати максимально широке коло учасників та надати рівні можливості для представлення власних бізнес-ідей та пошуку партнерів для кооперації між компаніями Сингапуру та країн Африки [10].

Президент Африканського банку розвитку Акінвумі Адесіна зазначив, що стрімке поширення вірусу CoViD-19 призупинило активне зростання економіки у країнах Африки та зумовило рецесію та збій у міжнародних торговельних процесах. Водночас він висловив оптимістичне бачення подальшого розвитку африканського регіону та наголосив на появі нових можливостей для інвестування: "Ви не можете ігнорувати ринки Африки. Африка – відкрита для інвесторів", додавши, що нові виклики супроводжуються новими можливостями [12]. На запитання, які галузі економіки мають найвищий потенціал для інвестування, Адесіна назвав, передусім, відновлювану енергетику, інфраструктуру та логістику [12].

Зі свого боку, старший міністр Республіки Сингапур Тарман Шанмугаратам закликав інвесторів розглядати як коротко-, так і довгострокові потенційні проекти. Адже Африка як економічний регіон поступово відновлюється і продовжує бути одним із головних інвестиційних напрямів для Сингапуру, оскільки може запропонувати широке коло ще не використаного потенціалу. "Африка зовсім інша. Там іще не домінують великі гравці. Це відкрите поле, де можна зайняти своє місце, знайшовши правильних партнерів" [12]. Незважаючи на потужну економічну експансію Китаю та Індії, компанії Сингапуру мають достатньо можливостей просувати власні інтереси в регіоні та залучати нових клієнтів, пропонуючи власний продукт або послугу високого рівня якості.

Шанмугаратам підкреслив перспективність виходу на африканські ринки для малих і середніх підприємств Сингапуру. Інформаційна революція, що пришвидшеними темпами зараз відбувається в Африці, разом з одночасним набуттям чинності континентальної угоди про вільну торгівлю, зумовила появу значних перспектив для вигідних інвестицій. Притому компанії Сингапуру вже активно почали використовувати цей напрям. Прикладом може бути інноваційна пілотна платформа, яку Сингапур розвиватиме спільно із центральним банком Гани, поєднуючи підприємства та кредитні організації в цілісну структуру з вільним і безперервним обміном інформацією [12].

Організатори форумів зазначають, що історія відносин між Сингапуром та Африкою доводить перспективність і надійність кооперації. Ascott Limited, CrimsonLogic Pte Ltd, Food Empire, Guud, SMEC & Surbana Jurong, Thunes й інші вже давно закріпилися на ринках Східної Африки. Сингапур пропонує технологічні рішення багатьох інфраструктурних і логістичних проблем. А пандемія CoViD-19 лише збільшила попит на подібну кооперацію.

Під час церемонії закриття форуму 2021 чинний керівник Enterprise Singapore Пітер Онг Бун Кві висловив оптимістичне бачення подальшого розвитку відносин між Сингапуром та африканським континентом, наголосивши на їхній взаємній вигідності.

Важливо наголосити, що тісніша співпраці Сингапуру з країнами Африки справді є вигідною для обох сторін. Ключові галузі економіки, у яких Сингапур є світовим лідером, водночас є тими секторами, де Африка найбільше потребує інвестицій. Передусім ідеться про суднобудування, ремонт суден, нафтопереробну галузь, енергетику, облаштування портів та аеропортів, фінансові послуги й ІКТ [4].

Водночас, урахувавши невеликі розміри Сингапуру, африканські лідери не сприймають його як стратегічну загрозу, на відміну від того ж Китаю чи країн Європи, які в минулому були колонізаторами. Отож, країни Африки зацікавлені в тому, щоб сингапурські компанії вигравали

тендери на проекти стратегічного значення, такі як глибоководні порти й інша критична інфраструктура [4].

Окрім економічної вигоди та відсутності політичних загроз, країни Африки інвестиції Сінгапуру позитивно сприймають і з інших причин. Це пояснюють тим, що вони зазвичай націлені на важливі екологічні й соціальні проекти [3]. Сінгапур просуває концепцію "відповідально-го інвестування", тому значні фінансові потоки спрямовані саме на реалізацію соціально-економічних проектів, зокрема пов'язаних зі сталим розвитком. В одному з останніх звітів Fitch Ratings ідеться про особливий сінгапурський підхід до інвестування, пов'язаний із довготерміновими орієнтирами сталого розвитку. Це впливає на те, як позичальники в регіоні створюють можливості для сталого інвестування та які типи емітентів отримують фінансування через міжнародні ринки капіталу [6].

Історично важлива роль установ із фінансування розвитку як джерела капіталу в країнах Африки (особливо на південь від Сахари) сформувала спосіб позиціонування інвестицій у регіон. Основні потреби у фінансуванні інфраструктури можна охарактеризувати як унесок у досягнення цілей сталого розвитку, що тісно узгоджені з багатьма інвестиційними структурами ESG [6].

Показовим прикладом екологічної відповідальності Республіки Сінгапур є відсутність інвестицій у видобувні галузі. Оскільки в африканському регіоні містяться одні з найбільших у світі запасів нафти, газу, вугілля, металів, а також рідкісних корисних копалин, високорозвинені держави постійно збільшують обсяги інвестицій у підприємства з виробництва викопного палива. Сінгапур, зі свого боку, інвестує переважно в екологічні проекти. Наприклад, програми електрифікації дедалі частіше передбачають виробництво енергії з відновлюваних джерел або будівництво житлових комплексів, що мають менший вплив на довкілля [6].

Стабільне ділове середовище Республіки Сінгапур в поєднанні з потужною інфраструктурою, державною підтримкою та сприятливою нормативно-правовою базою роблять її перспективною платформою, з якої африканські компанії можуть виходити на ринки Азії [2].

Однією зі складових зовнішньополітичної стратегії Сінгапуру є позиціонування країни як азійського хабу. За ініціативи Enterprise Singapore та Грошово-кредитного управління було засновано організацію Infrastructure Asia з метою об'єднання локальних і міжнародних гравців, обміну досвідом для спільної реалізації та фінансування регіональних проектів [11]. Використовуючи цю платформу, Сінгапур може відігравати роль посередника для африканських компаній у їхньому виході на ринки країн Азії. Зокрема, Сінгапур уже називають "воротами до АСЕАН", тож таке посередництво країни в налагодженні співпраці країн АСЕАН з Африкою є ще одним чинником посилення регіонального впливу держави в Південно-Східній Азії [4].

Значну частку двосторонньої економічної активності займає співпраця у сфері фінансових послуг. Зокрема, африканські країни зацікавлені в запозиченні досвіду Сінгапуру щодо поліпшення фінансових послуг для населення. Одним із прикладів успішної взаємодії може бути кооперація Сінгапуру та Кенії. За сприяння ESG сінгапурський інтернет-провайдер платіжних послуг Red Dot Payment підписав Меморандум про взаєморозуміння з кенійським оператором мобільної мережі Finserve Africa Limited задля сприяння електронним платежам у Східній Африці. Центральні банки Сінгапуру та Кенії започаткували Afro-Asia FinTech Festival й уклали угоду про співпрацю у сфері FinTech.

Африкансько-азійські фестивалі проводять у межах Усесвітнього фестивалю Fintech, який щороку організовує Грошово-кредитне управління Республіки Сінгапур, яке, за оцінками багатьох експертів, вважають, до речі, найкращим центральним банком у світі [9].

Проведення африкансько-азійських заходів такого рівня за координації Сінгапуру та Кенії свідчить про регіональні амбіції обох держав та про готовність до налагодження тісної співпраці у сфері фінансових технологій [9].

Востаннє такий фестиваль було організовано 11 листопада 2021 р. Темою цього річного заходу проголошено "Сталі інновації для інклюзивної цифрової економіки". Серед головних тем панельних дискусій були, передусім, останні технологічні інновації та їхній потенційний вплив на суспільство. Основну увагу приділяли технологіям, що орієнтовані на людей, й інноваціям для інклюзивної цифрової економіки. Було також обговорено та представлено технології сталого розвитку в контексті спільних зусиль із протидії кліматичним змінам.

Тож, як бачимо, сфери взаємодії Республіки Сінгапур із країнами Африки як на регіональному, так і на двосторонньому рівнях постійно розширюються. Варто також підкреслити, що набуття чинності Угоди про африканську континентальну зону вільної торгівлі (AfCFTA) 01.01.2021 стало додатковим поштовхом до зростання геополітичних та економічних інтересів Сінгапуру в регіоні. Адже така угода надає сінгапурським підприємствам в Африці можливість диверсифікувати свою торгівлю й інвестиційну структуру, а також реалізовувати свої послуги та продукти в понад 50 країнах Африки, уникаючи багаторазової сплати тарифів. Водночас AfCFTA об'єднає 1,2 млрд африканських споживачів на єдиному ринку та позитивно вплине на економічне зростання регіону загалом [8].

Окрім зростання внутрішньоконтинентальної торгівлі, Африка підвищить свою інвестиційну привабливість та в перспективі залучатиме більше іноземних інвестицій. Сінгапурська компанія *Olam International*, наприклад, один із найбільших ненафтових експортерів у Нігерії, зможе придбати сировину за конкурентними цінами з усього континенту для підтримки своїх заводів, що виробляють корми для тварин, молочну продукцію та споживчі товари [8].

Водночас регіональна інтеграція стимулюватиме розвиток транспортної інфраструктури для наземних, морських і повітряних вузлів. Проект *Lekki Port Project*, що реалізується сінгапурською холдинговою компанією *Tolaram* у вільній зоні Лагосу, покликаний відповісти на дедалі більший попит на комерційні операції в Нігерії та в регіоні Західної Африки загалом [8].

Сінгапур вдало використовує стрімкі темпи цифровізації економіки африканських країн. Адже цифрові інструменти стають доступними дедалі більшій кількості людей, зокрема й у віддалених сільських місцевостях, що надає нових перспектив розвитку сектору фінансових послуг.

Сінгапурська компанія *Guud*, зокрема, що спеціалізується на програмних рішеннях і послугах, розробляє в Африці платформу *Single Custom Territory* з метою забезпечення безперервного потоку інформації для швидкого оформлення й переміщення вантажів через кордони між країнами Східноафриканського співтовариства [8].

Ще одним вдалим прикладом кооперації на рівні підприємств є сінгапурський стартап *InfoCorp*, що співпрацює з кенійськими партнерами над розробкою платформи ідентифікації та відстеження корів на дрібних молочних фермах. Завдяки цьому проекту фермери також зможуть розблокувати доступ до своїх активів й

отримати кредити на основі оцінки вартості та стану здоров'я їхньої худоби [8].

Thunes, що спеціалізується на транскордонних платежах, співпрацює з *PayPal* і кенійською телекомпанією *Safaricom*, щоб уможливити переказ коштів між *PayPal* і мобільним гаманцем телекомпанії. Така кооперація дозволяє кенійським продавцям отримати доступ до ринків через глобальне охоплення *PayPal* [8].

У країнах Африки зростає попит також на онлайн-освіту. Сінгапурська компанія *ACKTEC Technologies* розробила франкомовний мобільний додаток для навчання водіїв вантажівок у Камеруні за допомогою комп'ютера або смартфона. *Terra.AI* співпрацює з *CTIC Senegal*, бізнес-інкубатором у Дакарі, та їхнім партнером *Gallium*, щоб запустити освітні ініціативи на основі штучного інтелекту в Західній Африці [8].

До того ж, Сінгапур бере активну участь у побудові цифрового фундаменту для забезпечення партнерських зв'язків між Африкою та Азією. Зокрема, грошово-кредитне управління Республіки Сінгапур співпрацює із центральними банками Гани, Кенії, Брунеї та Камбоджі над розробкою спільної цифрової інфраструктури. 2020 р. головні кредитно-фінансові установи Сінгапуру й Гани розпочали роботу над відкриттям центру *Buniness san Borders*, діяльність якого дозволить малим і середнім підприємствам обох держав вийти на нові ринки в Африці й Азії.

Незважаючи на певне уповільнення взаємозв'язків, викликане пандемією *CoViD-19*, 2020 р. закордонні центри *Enterprise Singapore* в Аккрі, Найробі та Йоганнесбурзі сприяли реалізації 31-го нового проєкту [8].

Якщо ж аналізувати відносини Республіки Сінгапур на двосторонньому рівні, тобто з окремими країнами Африки, то можна це зробити на прикладі Південно-Африканської Республіки, яка натеper є найбільшим торговельним партнером Сінгапуру в регіоні, та Гани, де також функціонує закордонний офіс ESG, що позитивно впливає на розвиток відносин між країнами.

Двосторонні відносини ПАР і Сінгапуру є прикладом сталих партнерських зв'язків, що базуються на спільних інтересах і цінностях. Ще за президентства Нельсона Манделі Сінгапур розглядали як перспективну державу-союзницю в контексті розвитку Глобального Півдня. Під час візиту лідера ПАР 1997 р. було проголошено спільне бажання розвивати кооперацію в різних сферах політичного й економічного життя. Завдяки тісним взаємовідносинам із Сінгапуром ПАР прагне також розширити співпрацю з іншими країнами, що входять до АСЕАН, щоб на глобальному рівні продовжувати кооперацію Південь – Південь [5].

В економічному сенсі держави становлять взаємний інтерес, адже посідають лідерські позиції у своїх регіонах. Помітний значний потенціал для налагодження співпраці в галузі енергетики, готельного бізнесу й освітніх послуг [5].

2016 р. набула чинності двостороння угода про уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленню від сплати податків на прибуток, що стала додатковим імпульсом для активізації партнерських відносин між Сінгапуром і Південно-Африканською Республікою [13].

Задля просування національних інтересів Республіки Сінгапур у Західній Африці було прийнято рішення відкрити регіональний офіс ESG у порівняно невеликій Гані. Це пояснюють політичною стабільністю, стрімким зростанням економічних показників і легкістю ведення бізнесу в країні. Водночас це другий за масштабами виробник золота та какао на континенті. У Гани є також значні поклади нафти,

бокситів, алмазів, марганцевої руди та деревини. Крім того, вона має потенціал для розвитку обробної промисловості, зокрема автомобіле- та суднобудування, а також є переробка нафти, виробництво пластмас і текстилю [7]. Тож інтереси Сінгапуру та Гани перетинаються у ключових секторах економіки, що сприяє взаємній зацікавленості в налагодженні тіснішого партнерства.

Останнім часом спостерігаємо також посилення інтересу Сінгапуру до Північної Африки. Особливий інтерес становить Єгипет завдяки широким можливостям співпраці в галузі нафтогазової промисловості, фінансових технологій, дистрибуції продуктів харчування та товарів широкого вжитку, інфраструктури, готельного бізнесу, професійної освіти й охорони здоров'я. Оскільки Єгипет прагне здійснити перехід до сталого управління й екологічного розвитку водних ресурсів у межах реалізації порядку денного на 2030-й рік, Сінгапур як передова країна в питанні інновацій може поділитися успішним досвідом впровадження нових проєктів і вдосконалення своїх можливостей у сфері управління водою й енергією, таких як опріснення, переробка сирого води та використання систем інтелектуальних мереж [10].

Висновки. У зв'язку зі швидкими темпами економічного зростання держав Африки, Республіка Сінгапур посилює свою присутність у регіоні, налагоджуючи партнерські відносини як з окремими країнами, так і на континентальному рівні.

Серед членів АСЕАН Сінгапур, попри невеликі розміри території та кількість населення, є найбільшим інвестором і торговельним партнером для країн цього регіону. Активізація такої співпраці є взаємовигідною через наявність широкого кола галузей, що становлять спільний інтерес (передусім цифрова економіка), та через концепцію "відповідального інвестування" Сінгапуру. Просуванням спільних проєктів займається урядова агенція *Enterprise Singapore*, що відкрила на території Африки три закордонні центри.

Завдяки успішній стратегії налагодження партнерських зв'язків і просуванню власних інтересів у регіоні Сінгапур позиціонує себе як азійський хаб і є посередником для африканських компаній, що прагнуть вийти на азійські ринки, а також для країн Азії, які планують поглиблювати відносини з африканським континентом.

Список використаних джерел

1. Adesola B. Africa-Singapore cooperation: a win-win for businesses, people. *The Business Times*. 2019. URL: <https://www.businesstimes.com.sg/opinion/africa-singapore-cooperation-a-win-win-for-businesses-people>
2. Africa's Emerging Economy Brings New Opportunities for Singapore. *Enterprise Singapore*. 2018. URL: <https://www.enterprisesg.gov.sg/blog/asbf2018/asbf2018-africa-emerging-economy-brings-new-opportunities-for-singapore>
3. Bacquaert S. Why is ESG different in Africa? *ESG Clarity*. 2021. URL: <https://esgclarity.com/why-is-esg-different-in-africa/>.
4. Benard A. Time for Singapore to make Africa a priority. *The Straits Times*. 2014. URL: <https://www.straitstimes.com/opinion/time-for-singapore-to-make-africa-a-priority>
5. Dlamini X. An Analysis of South Africa's Bilateral Relations with the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) Member States: The Cases of Indonesia and Singapore. *University of Pretoria*. 2019. URL: https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/72720/Dlamini_Association_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
6. ESG Investing in Sub-Saharan Africa Is Tied to Sustainable Development. *Fitch Ratings*. 2021. URL: <https://www.fitchratings.com/research/infrastructure-project-finance/esg-investing-in-sub-saharan-africa-is-tied-to-sustainable-development-20-04-2021>.
7. Ghana. Market Profile. *Enterprise Singapore*. URL: <https://www.enterprisesg.gov.sg/overseas-markets/africa/ghana/market-profile>.
8. Jayakrishnan G. Why Africa should matter to Singapore companies. *The Business Times*. 2021. URL: <https://www.enterprisesg.gov.sg/media-centre/news/2021/august/why-africa-should-matter-to-singapore-companies>.
9. Press Release Afro-Asia Fintech Festival focuses on web 3.0. the next phase of sustainable innovation for an inclusive digital economy.

Official site of Afro-Asia Fintech Festival. 2021. URL: <https://afroasiafintech.net/img/pr.pdf>.

10. PROJECTS: Singapore aims to become Africa's gateway to Southeast Asia. *Zawya*. 2021. URL: https://www.zawya.com/mena/en/projects/story/PROJECTS_Singapore_aims_to_become_Africas_gateway_to_Southeast_Asia-ZAWYA20210823041721/.

11. Promoting business exchange and thought leadership between Africa and Asia. *Enterprise Singapore*. 2021. URL: <https://www.enterprisesg.gov.sg/events/key-events/market/africa-singapore-business-forum/home>.

12. 2021 Singapore Africa Business Forum: In Africa, challenges are the opportunities despite Covid-19. *Official site of African Development Bank Group*. 2021. URL: <https://www.afdb.org/en/news-and-events/press-releases/2021-singapore-africa-business-forum-africa-challenges-are-opportunities-despite-covid-19-45257>.

13. Singapore's Bilateral Agreements With South Africa. *Enterprise Singapore*. URL: <https://www.enterprisesg.gov.sg/overseas-markets/africa/south-africa/doing-business-in-south-africa/singapores-bilateral-agreements-with-south-africa>.

14. Sub-Saharan Africa / Ministry of Foreign Affairs Singapore. URL: <https://www.mfa.gov.sg/SINGAPORES-FOREIGN-POLICY/Countries-and-Regions/Africa/Sub-Saharan-Africa>

15. Tan M. New opportunities open to Singapore businesses in Africa. *The Business Times*. 2021. URL: <https://www.businesstimes.com.sg/global-enterprise/new-opportunities-open-to-singapore-businesses-in-africa>.

Надійшла до редколегії 30.11.21

R. Tezbir, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FOREIGN POLICY STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SINGAPORE IN THE AFRICAN REGION

The article describes the development of the strategy of advancing the interests of the Republic of Singapore in the African region. Based on the analysis of the activities of Enterprise Singapore, the author examines the specific measures taken by the Government to establish partnerships with countries of the region. Given the high investment opportunities of the Republic of Singapore, particular attention is paid to cooperation in trade and economy and to development of collaboration in regular Africa Singapore Business forums.

Keywords: Republic of Singapore, foreign policy strategy, digital economy, responsible investment, Africa Singapore Business Forum, Asian hub.

УДК 316.77:[327+351.746]:007:341

С. Шустенко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСНОВНІ ВИКЛИКИ І ПРІОРИТЕТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Проаналізовано виклики і пріоритети інформаційної політики Ради Європи у сфері інформаційної безпеки та свободи вираження поглядів. Аналіз базується на останніх дослідженнях провідних міжнародних дослідників, спеціалізованих органів РЄ та університетів. Основні виклики в інформаційній політиці Ради Європи пов'язані із забезпеченням інформаційної безпеки в епоху глобальних інформаційно-технологічних інновацій. В основі всієї діяльності Ради Європи лежить правозахисний акт – Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (ЄКПЛ; скороч. – Європейська конвенція з прав людини). Зазначений регіональний документ є обов'язковим актом для регулювання інформаційної політики, а також забезпечення інформаційної безпеки держав – учасниць Ради Європи, що зобов'язалися захищати встановлені в ній права, серед яких і право на свободу вираження поглядів. Підкреслено, що ЄКПЛ є юридично обов'язковим договором, що в більшості країн континенту має майже конституційний статус.

Ключові слова: Рада Європи, інформаційна політика, інформаційна безпека.

Вступ. У XXI ст. свобода вираження поглядів має найважливіше значення для розвитку демократії й інформаційної безпеки. Це означає, що всі можуть брати участь у політичних обговореннях, а ЗМІ – встановлювати відповідальність тих, хто має владу. Вільні, незалежні та різноманітні ЗМІ відіграють роль "вартового суспільних інтересів", інформуючи населення і забезпечуючи підзвітність влади. З огляду на зазначене зауважимо, що багато журналістів, органи ЗМІ й окремі особи використовували ЄКПЛ для боротьби за свободу вираження поглядів [1].

Саме тому конвенція є найважливішою формою вираження прихильності держав – членів Ради Європи цінностям демократії, миру і справедливості, а також дотримання фундаментальних прав і свобод усіх осіб, що живуть у їхніх країнах. Протягом останніх п'ятдесяти років основні принципи, що були закладені в ЄКПЛ, отримали свій подальший розвиток, завдяки їхній інтерпретації Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) та Європейською комісією з прав людини (ЕКПЛ), діяльності Ради Європи. ЄСПЛ, зі свого боку, прийняв ряд додаткових протоколів, що розширили сферу дії конвенції, резолюцій і рекомендацій, що визначали стандарти поведінки держав-членів, а також вводив санкції щодо держав, що не виконують повністю або частково положення ЄКПЛ [2].

Держави – учасниці Ради Європи визнають юрисдикцію ЄСПЛ обов'язковою з питань тлумачення і застосування ЄКПЛ і протоколів, що входять до неї у випадках передбачуваного порушення у своїй країні положень цих договірних актів. Скарги в ЄСПЛ подають, якщо всі можливості захисту у себе в країні вичерпані. Зазвичай це означає, що в ЄСПЛ можна звертатися після розгляду справи в другій інстанції національних судів. У своїх рішеннях ЄСПЛ може зобов'язати конкретну державу – члена Ради Європи переглянути ті чи інші судові рішення, змінити норми національного законодавства, що порушили права конкретних осіб. Постанови ЄСПЛ зобов'язані виконувати не тільки сторони у спорі, але й інші держави Ради Європи мають урахувувати підхід ЄСПЛ у правозастосуванні і висновки щодо застосування і тлумачення норм ЄКПЛ мають служити орієнтиром в основних принципах розв'язання спорів в аналогічних правовідносинах [3].

Розбираючи заяви з приводу порушення норм ЄКПЛ, суд створює базу прецедентів для всіх держав-учасниць. Практика ЄСПЛ у застосуванні і тлумаченні ст. 10 ЄКПЛ унікальна з погляду багатогранності правовідносин, що були предметом його розгляду в останні

десятиліття, послідовності та принциповості його позицій. Одне із ключових і водночас невизначених понять ст. 10 – обґрунтування обмеження свободи необхідністю з метою демократії. ЄСПЛ зазначав, що, хоча слово "необхідно" у значенні ст. 10 (п. 2) і не є синонімом прикличку "незамінне", воно водночас і не має гнучкості таких категорій, як "допустимо", "звичайно", "доцільно", "розумно" або "бажано", і що "необхідно" має на увазі існування "невідкладної суспільної потреби".

З рішень ЄСПЛ також випливає, що необхідність в інтересах демократії визначається такими принципами:

- обмеження свободи має бути вузьким і пропорційним необхідності задоволення законної мети;
- для застосування обмеження як "необхідного" недостатньо тільки його згідно з переліком причин для можливих обмежень, зазначених у ст. 10 (п. 2).

Тут не може бути загального правила, і кожне обмеження слід розглядати окремо, з урахуванням конкретних обставин. ЄСПЛ вказував, що "свобода вираження думки є однією з основних складових демократичного суспільства і необхідною умовою для його прогресу, а також для розвитку кожної людини". Це стосується "не тільки тієї "інформації" і тих "ідей", які вважаються необґрунтованими чи сприймаються схвально або з байдужістю, а й тих, що викликають образи, обурення або здатують державу чи якусь частину населення. Такими є вимоги плюралізму, толерантності й широти поглядів, без яких "демократичне суспільство" неможливо".

Як зазначено в цьому положенні, свобода вираження думки має основоположне значення як сама по собі, так і в як основа для всіх інших прав людини. Повноцінна демократія можлива тільки в суспільствах, де допускається і гарантується вільний потік інформації й ідей. Крім цього, свобода вираження думки має вирішальне значення для виявлення і викриття порушень цього й інших прав людини і для боротьби з такими порушеннями [4].

ЄСПЛ також заявляв, що на ЗМІ покладено обов'язок поширення інформації та ідей, що стосуються всіх сфер суспільних інтересів: "Хоча преса не повинна переступати межі, встановлені для (захисту інтересів, викладених в статті 10 (2))... на неї, проте покладена місія з розповсюдження інформації та ідей, що становлять суспільний інтерес; якщо на пресі лежить завдання повідомляти таку інформацію та ідеї, то громадськість, зі свого боку, має право на їх отримання. В іншому випадку преса не змогла б виконувати свою основну функцію "сторожового пса громадських інтересів" [5].

В умовах ефективно діючої демократії та дотримання прав людини, що зазначені у преамбулі ЄКПЛ, свобода вираження своєї думки не тільки важлива сама по собі, але також відіграє центральну роль у справі захисту інших прав, що закріплені в конвенції. Без чіткої гарантії права на свободу вираження поглядів, що охороняється незалежними і неупередженими судами, не може існувати вільна держава та демократія, що є явним. Свобода вираження своєї думки є як самостійним правом, так і компонентом інших прав, що захищає конвенція, як, наприклад, свобода зібрань. Однак, необхідно зауважити, що свобода вираження поглядів може суперечити іншим правам, що охороняються ЄКПЛ, таким, як право на справедливий судовий розгляд, на повагу до приватного життя, на свободу совісті та релігії. У разі виникнення подібних суперечностей ЄСПЛ намагається знайти компроміс, свого роду золоту середину, у процесі визначення переважання одного права над іншим. У балансі інтересів, що зіштовхуються, одним з яких є свобода вираження поглядів, зазвичай ураховують важливість останньої. Наприклад, у справі "Хендісайд проти Сполученого Королівства" ЄСПЛ заявив: "Свобода вираження поглядів є одією з істотних підстав для розвитку демократичного суспільства, одією з головних умов, що необхідні для його прогресу і для розвитку кожної людини". Отже, захист свободи вираження поглядів є істотною умовою демократичного політичного процесу і розвитку кожної людини.

Принциповим є те, що дія ст. 10 стосується захисту будь-якої форми вираження поглядів, незалежно від його змісту, що здійснюється окремою особою, групою осіб або засобами масової інформації. Єдине обмеження, накладене ЄКПЛ щодо змістовного аспекту, було пов'язано з поширенням ідей, що популяризують ідеологію нацизму, яка заперечує трагедію масового знищення єврейського народу, і спрямованих на розпалювання нетерпимості і расової дискримінації. З огляду на ст. 17 ЄКПЛ, ЄКПЛ постановила, що свободу вираження поглядів не можна використовувати в цілях скасування прав і свобод, що гарантовані конвенцією. Подібні рішення засновані на так званому парадоксі терпимості, згідно з яким абсолютна терпимість може призвести до поширення ідей, що закликають до нетерпимості, що, зі свого боку, може підірвати самий принцип терпимості.

Дуже важливим в інформаційній політиці Ради Європи у сфері інформаційної безпеки та свободи вираження поглядів є те, що членство в Раді Європи залежить від прийняття ЄКПЛ. Нині країна не може стати членом Ради Європи, якщо вона не ратифікувала й не імплементувала ЄКПЛ у національне законодавство, тобто не привела його у відповідність до стандартів ЄКПЛі. Положення конвенції не застигли, а розвиваються у великій сукупності правових норм, розроблених ЄСПЛ – першою судовою інстанцією з прав людини, що правомочна приймати юридично обов'язкові для країн – учасниць Ради Європи рішення.

Відзначимо, що ст. 10 ЄКПЛ гарантує захист права на свободу вираження поглядів у формулюванні, дуже близькому до ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН (ЗДПЛ): "Кожен має право вільно висловлювати свою думку. Це право передбачає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію й ідеї без будь-якого втручання з боку органів державної влади і незалежно від державних кордонів" [6].

Однак ст. 10 ЄКПЛ додає до положення ЗДПЛ два важливі елементи. По-перше, ст. 10 ЄКПЛ прямо заявляє, що право на свободу вираження поглядів не забороняє державам створювати механізми ліцензування в секторі мовлення: "Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств". По-друге, ст. 10 (у другій своїй частині) містить у собі детальне застереження про обмеження права на свободу вираження поглядів. Відповідно до цього обмежувального застереження, що теж стосується регулювання масмедіа, здійснення свободи вираження поглядів, "що накладає обов'язки і відповідальність, може бути пов'язане з певними формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі, захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя". Зазначене застереження тлумачиться як трискладовий критерій, згідно з яким будь-які обмеження мають: бути передбачені законом; переслідувати одну із зазначених цілей; бути необхідними в демократичному суспільстві. ЄСПЛ заявив, що перша вимога буде виконана, тільки якщо відповідний закон буде доступним і "сформульованим з точністю, достатньою для того, щоб дозволити громадянину регулювати свою поведінку" [7].

Другий критерій стосується того, що втручання слід здійснювати заради однієї із цілей, визначених у ст. 10 (2); цей перелік є вичерпним, і тим самим будь-яке втручання, що не спрямоване на досягнення однієї із цих цілей, порушує ст. 10. Третя умова полягає в тому, що втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві. Слово "необхідно" означає, що втручання має бути продиктованим "нагальною суспільною потребою". Причини, що наводяться державою для виправдання втручання, повинні бути "релевантними і достатніми", і, крім того, держава має продемонструвати, що втручання є пропорційним переслідуваній меті (див. також нижче). Для того щоб набути легітимного статусу, будь-яке регулювання масмедіа в країнах Ради Європи має пройти цей тест [8].

Необхідно підкреслити також і те, що в межах Ради Європи було прийнято чимало інших актів, конвенцій, резолюцій, рекомендацій, зокрема конвенція "Про доступ до офіційних документів", є загальнообов'язковою угодою після її підписання і ратифікації. Вона є першим зобов'язувальним міжнародним правовим документом, у якому визнано загальне право доступу до офіційних документів, які є в державних органах. Транспарентність органів державного управління є найважливішим компонентом ефективного управління та показником того, чи є суспільство справді демократичним і плюралістичним. Право доступу до офіційних документів має також важливе значення для саморозвитку людей і здійснення основних прав людини. Воно зміцнює й авторитет органів державного управління в очах громадськості, а також довіру до них. У цій конвенції закріплено право на доступ до офіційних документів. Обмеження на право доступу дозволяється встановлювати тільки для захисту окремих інтересів, таких як національна безпека, оборона чи особисте життя.

У зазначеній конвенції містяться мінімальні стандарти, які необхідно застосовувати під час обробки запитів щодо доступу до офіційних документів (форма запитів і збори у зв'язку з доступом до офіційних документів), а також процедура перегляду ухвалених рішень і додаткові заходи з необхідною гнучкістю для забезпечення того, щоб національне законодавство будувалося на цій основі і гарантувало ще ширший доступ до офіційних документів. Мониторингом за виконанням цієї конвенції сторонами буде займатися група фахівців з доступу до офіційних документів [9].

Важливим етапом у розвитку інформаційної політики Ради Європи у сфері інформаційної безпеки та свободи вираження поглядів стало прийняття 29 квітня 1982 р. на 70-й сесії Комітету міністрів Ради Європи Декларації про свободу вираження поглядів й інформації. У декларації наголошували на необхідності дотримання принципів демократії та верховенства права, а свобода вираження поглядів й інформації є основним елементом цих принципів. В основу цієї концепції були покладені принципи, що містяться у ст. 19 ЗДПЛ і ст. 10 ЄКПЛ. У декларації підкреслено, що "свобода вираження поглядів та інформації необхідна для соціального, економічного, культурного і політичного розвитку кожної людської істоти і є умовою для гармонійного розвитку соціальних і культурних груп, націй та міжнародної спільноти". Важливим у документі є й те, що "розвиток інформаційних технологій має служити захисту прав, незалежно від кордонів, висловлювати, шукати, одержувати і поширювати інформацію й ідеї, яким би не було їхнє джерело". Зі свого боку, "держави зобов'язані охороняти свободу вираження поглядів та інформації від порушень і мають приймати політику, спрямовану на підтримку якомога більшої різноманітності засобів масової інформації і множинності джерел інформації, допускаючи, таким чином, плюралізм ідей і думок" [10].

Початок XXI ст. характеризується широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) й упровадженням інноваційних засобів виробництва. Покладена в основу нового суспільного укладу концепція економіки знань базується на постулаті про те, що в основі подальшого суспільно-політичного розвитку лежить усвідомлена необхідність підвищення технологічного рівня виробництва й поширення сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Розвиток інформаційних технологій породжує обґрунтовану думку про стан переходу до постіндустріального суспільства, у якому дедалі більшого значення набувають інформаційні та телекомунікаційні технології, що проникають в усі сфери суспільного та приватного життя. Наявність інформації стає показником успішності політичної, громадської, або господарської діяльності. З'являються й активно використовуються так звані вузько спрямовані штучні інтелекти, що орієнтовані на виконання завдань в одній галузі (пошукові системи, керування автомобілем тощо). Водночас уже зараз вузько спрямованим штучним інтелектом передається можливість ухвалення рішень, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин. Паралельно з розвитком законодавства про захист приватного життя особи вироблено комплекс заходів щодо захисту персональних даних, що можна пов'язати з положення-

ми Конвенції Ради Європи про захист фізичних осіб під час автоматизованої обробки персональних даних.

З розвитком нових інформаційно-комунікаційних технологій простежується і виникнення проблем інформаційної безпеки у процесі здійснення господарської діяльності, пов'язаної зі збором, обробкою, зберіганням та передачею фінансово-економічної, біржової, податкової, митної інформації, в яких найбільш небезпечні протиправне копіювання інформації та її спотворення. І нарешті, зростає загроза інформаційній безпеці в особистому та сімейному житті громадян, під час захисту їхніх персональних даних, оскільки спостерігаємо формальність застосування правових норм як у сфері інформаційних технологій, так й у сфері захисту персональних даних.

Ефективний контроль за злочинністю в кіберпросторі передбачає комплекс спільних інститутів за участю підприємців і компетентних правоохоронних органів для розроблення рекомендацій. Значного результату у сфері досягнення глобальної гармонізації в галузі кримінального права очікується завдяки застосуванню Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність [11].

Кожна держава – учасниця Ради Європи ухвалює свою національну стратегію для визначення стратегічних цілей, конкретної політики і регулювальних заходів, що спрямовані на досягнення і підтримку високого рівня мережевої й інформаційної безпеки. Отже, нині у країнах Ради Європи підготовлено підґрунтя для застосування належних заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки в кіберпросторі, причому рішення проблеми реалізуватиметься за активної участі комерційних організацій, що здійснюють свою діяльність у сфері ІКТ. Водночас є проблемним принциповий вибір між державою і компаніями ІТ-індустрії. Констатується добровільна співпраця або регулювання у формі прямого державного втручання з накладанням зобов'язань і подальшими санкціями, а також гармонізації цих підходів на глобальному рівні.

Консолідована позиція країн – учасниць Ради Європи спрямована на ефективне розв'язання нагальних проблем в інформаційно-комунікаційному просторі, оскільки ефективно законодавче регулювання кіберпростору в одній окремо взятій країні навряд чи можливо. Однак констатується також і необхідність державного контролю комп'ютерних мереж. Це обумовлено тим фактом, що глобальні комп'ютерні мережі можуть бути використані не тільки на благо. Очевидно, що зазначенні суперечності можна усунути тільки в межах міжнародного права. Зважаючи на це, тенденція до розширення міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю у сфері високих технологій відзначається в діяльності багатьох міжнародних організацій, зокрема й Ради Європи, на думку якої зростання комп'ютерної злочинності вимагає узгодженого підходу держав до вироблення приписів, що спрямовані на боротьбу з нею.

Цій проблемі присвячено багато прийнятих Радою Європи рекомендацій, де зроблено спробу визначити поняття й окреслити коло "злочинів, пов'язаних з використанням комп'ютерних технологій". Однак рекомендаційний характер документів не сприяє врегулюванню колізій, що виникають на практиці, для чого необхідні повноцінні міжнародно-правові документи. Усвідомлення цього спричинило формування Комітетом міністрів РЄ у лютому 1997 р. Комітету експертів щодо кіберзлочинності, перед яким було поставлено завдання вивчи-

ти юридичні проблеми, що виникають при розслідуванні комп'ютерних злочинів. За результатами вивчення комітетом був розроблений проєкт Конвенції про кіберзлочинність. Реакція правозахисних організацій на проєкт конвенції виявилася цілком очікуваною. У відкритому листі правозахисних груп до РЄ стверджується, що проєкт суперечить відомим нормам захисту особистості, невиправдано посилює повноваження національних урядів, підриває розвиток методів забезпечення безпеки інформації, що зменшує відповідальність держав перед законом. Після відкритого обговорення проєкт доопрацювали з урахуванням вимог посилення гарантій недоторканності приватного життя. Він пройшов необхідне обговорення виконавчими органами РЄ і 23 листопада 2001 р. Було розпочато підписання та ратифікацію конвенції країнами – членами РЄ [12].

Конвенція про кіберзлочинність комплексним документом, що містить норми, покликані здійснити істотний вплив на різні галузі права: кримінальне, кримінально-процесуальне, авторське, громадянське, інформаційне. Вона базується на основних принципах міжнародного права: поваги прав людини, співпраці і сумлінного виконання зобов'язань. Норми конвенції спрямовані на регулювання трьох основних блоків питань:

- зближення кримінально-правової оцінки злочинів у сфері комп'ютерної інформації;
- зближення національних кримінально-процесуальних заходів, спрямованих на забезпечення збирання доказів при розслідуванні таких злочинів;
- міжнародна співпраця в кримінально-процесуальній діяльності, спрямована на збирання доказів учинення таких злочинів за кордоном [13].

Питання інформаційної безпеки в межах діяльності Ради Європи є надзвичайно важливим, про що свідчить її плідна співпраця як із іншими міжнародними організаціями, так і цілими державами, такими, наприклад, як США. Рада Європи та США, що ведуть активну роботу над національним законодавством у галузі кібербезпеки, украй зацікавлені в забезпеченні міжнародного правового поля, що регулює цю сферу. У зв'язку з цим експерти США взяли активну участь в розробленні положень Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, підписаної країнами-членами в Будапешті 2001 р., що містить керівні принципи для 124 національних законодавчих систем і міждержавного співробітництва у сфері діяльності правоохоронних органів.

Свобода вираження поглядів не є абсолютним правом. Згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини, здійснення прав і свобод може бути обмежене, якщо це відповідає вимогам належного визнання і дотримання прав і свобод інших осіб. У ст. 10 ЄКПЛ заявлено, що здійснення права на свободу вираження поглядів "може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя".

Останнім часом велику увагу була привернуто до таких питань, як обмеження свободи вираження погля-

дів на підставі поваги до віри і релігії, що впливає з права людини на свободу думки, совісті і релігії. Усе підкреслило важливість керівних принципів, ефективної практики й етики в роботі журналістів. Багато організацій, зокрема й міжурядові, такі як Рада Європи чи ЮНЕСКО, і мережі, наприклад Альянс незалежних рад преси в Європі, і НУО, такі як "АРТИКЛЬ 19", розробили етичні принципи і професійні рекомендації про підготовку репортажів, для того щоб ця діяльність відповідала нормам у галузі прав людини або закликала учасників дотримуватися таких стандартів. Водночас існує й інший бік питання – необхідно забезпечувати, щоб уряди не зловживали антиекстремістським законодавством для обмеження законного вираження думки [14].

Висновки. Основні принципи законодавчого регулювання Радою Європи суспільних відносин у сфері міжнародної інформаційної безпеки сформульовані в основоположних міжнародних документах і, як показує їхній аналіз, є загально визнаними і пріоритетними у розвитку інформаційного законодавства країн – учасниць Ради Європи. Право на свободу інформації в тому вигляді, в якому воно закріплене в міжнародних документах з прав людини, є не новим суб'єктивним правом людини в галузі інформації, а виявом традиційних свобод думки і слова. По суті, вплив уявлень про свободу інформації, що втілені в інформаційних правах громадян, позначилося на становленні принципу свободи інформації. З огляду на це найважливішими елементами глобального інформаційного суспільства є такі принципи, як довіра і безпека у використанні інформаційно-комунікаційних технологій, ґрунтуючись на необхідності заохочувати, формувати, розвивати й активно впроваджувати стійку глобальну культуру кібербезпеки, що є пріоритетною в умовах прискореного інформаційно-комунікаційного та технологічного розвитку людства.

Список використаних джерел

1. Impact of the European Convention on Human Rights. Freedom of speech. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/impact-convention-human-rights/freedom-of-speech>
2. Маковой М., Чефранова Е.А. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 10. Право на свободу выражения своего мнения. Прецеденты и комментарии. Российская академия правосудия. Москва, 2001. 167 с. URL: <http://sutyajnik.ru/rus/echr/school/books/art10.pdf>
3. Рихтер А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики : учебное пособие. Издание ЮНЕСКО. Москва, 2011. 360 с. URL: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/MP5-CI/International%20Standards%20and%20Foreign%20Practices%20on%20Media%20Regulation.pdf>
4. Рихтер А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики : учебное пособие. Издание ЮНЕСКО. Москва, 2011. 360 с. URL: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/MP5-CI/International%20Standards%20and%20Foreign%20Practices%20on%20Media%20Regulation.pdf>
5. Defamation and Freedom of Expression. Selected documents. Media Division. Directorate General of Human Rights. Strasbourg, March 2003. URL: <https://rm.coe.int/1680483b2d>
6. The Universal Declaration of Human Rights. Article 19. *United Nations*. 10 December 1948. Palais de Chaillot in Paris, France. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
7. Рихтер А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики : учебное пособие. Издание ЮНЕСКО. Москва, 2011. 360 с. URL: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/MP5-CI/International%20Standards%20and%20Foreign%20Practices%20on%20Media%20Regulation.pdf>
8. Рихтер А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики : учебное пособие. Издание ЮНЕСКО. Москва, 2011. 360 с. URL: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/MP5-CI/International%20Standards%20and%20Foreign%20Practices%20on%20Media%20Regulation.pdf>

9. Convention on Access to Official Documents. Council of Europe. Council of Europe Treaty Series – No. 205. Tromsø, 18.VI.2009. URL: <https://rm.coe.int/1680084826>

10. Декларація про свободу вираження поглядів та інформації. Комітет міністрів Ради Європи. 70-й сесія Комітетом Міністрів. 29 квітня 1982 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_885

11. Council of Europe Convention on Cybercrime. European Treaty Series – No. 185. Budapest, 23.XI.2001. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/libe/dv/7_conv_budapest_17_conv_budapest_en.pdf

12. Волеводз А.Г. Конвенция о киберпреступности: новации правового регулирования. *Правовые вопросы связи*. 2007. № 2. С. 17-25. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/2f2/2f24a1dc778ca03f5a32a609d2616dc7.pdf>

13. Волеводз А.Г. Конвенция о киберпреступности: новации правового регулирования. *Правовые вопросы связи*. 2007. № 2. С. 17-25. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/2f2/2f24a1dc778ca03f5a32a609d2616dc7.pdf>

14. Media. *Council of Europe*. Compass: Manual for Human Rights Education with Young people. URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/media358>

Надійшла до редколегії 04.12.21

S. Shustenko, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MAIN CHALLENGES AND PRIORITIES OF THE COUNCIL OF EUROPE INFORMATION POLICY IN THE FIELD OF INFORMATION SECURITY AND FREEDOM OF EXPRESSION

The article analyzes the challenges and priorities of the Council of Europe's information policy in the field of information security and freedom of expression. The analysis is based on the latest research of leading international researchers, specialized bodies of the Council of Europe and universities. The main challenges in the information policy of the Council of Europe are related to information security in the era of global information technology innovations. The basis of all activities of the Council of Europe is a human rights act – the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR), or in short – the European Convention on Human Rights. This regional instrument is a binding act for the regulation of information policy, as well as for the information security of the member states of the Council of Europe, which thereby undertook to protect the rights established therein, including the right to freedom of expression. It should be emphasized that the European Convention on Human Rights is a legally binding treaty, which in most countries of the continent has an almost constitutional status.

Keywords: Council of Europe, information policy, information security.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

УДК 378.31

С. Сіденко, д-р екон. наук, проф.

Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України, Київ, Україна

ФІНАНСУВАННЯ НАУКИ І ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА КОРДОНОМ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблеми забезпечення розвитку інновацій у країнах світу в умовах інформаційного суспільства. Саме інноваційний процес, у якому задіяні інтелект, досвід, знання, цінності, дозволяє багатьом країнам використовувати ці переваги та забезпечувати високі позиції у глобальній конкуренції. Оскільки інновації стають потужним фактором економічного зростання й забезпечення міжнародної конкурентоспроможності, то національні уряди приділяють особливу увагу проблемам науково-технічного розвитку шляхом концентрації фінансових, інтелектуальних і науково-дослідних ресурсів.

Для забезпечення інноваційного розвитку країни світу мобілізують як внутрішні ресурси – фінанси, людський, інтелектуальний та креативний капітал, бізнес, так і використовують зовнішні чинники – міжнародну науково-технічну кооперацію, міжнародні альянси, багатонаціональні корпорації, глобальні ланцюги створення вартості тощо. В умовах глобальної конкуренції змінюються фактори, що забезпечують інноваційне зростання і конкурентоспроможність держав на світових ринках. Одним з найважливіших факторів стає фінансування наукових досліджень і розробок.

Зазначені проблеми особливо актуальні для України, оскільки саме інноваційна модель розвитку уможливить перехід на новий технологічний рівень, забезпечить стійке економічне зростання і конкурентні позиції на світовому ринку інновацій, а також створення нових робочих місць у нових наукоємних галузях, що сприятиме зростанню зайнятості і добробуту громадян.

Ключові слова: інформаційного суспільства, інноваційний розвиток, фінансування наукових досліджень і розробок, фонди, гранти.

Вступ. З другої половини ХХ ст. в розвитку сучасної цивілізації відбуваються глобальні процеси, які за своїми можливостями і значенням є безпрецедентними в розвитку людського суспільства. Значні зміни, викликані розширенням знань в усіх галузях науки, транснаціоналізацією, діджиталізацією та мультиконцептуальністю світового порядку визначають розвиток сучасної світової економіки. Зазначені процеси відбуваються під впливом розвитку інформаційного суспільства, що базується на нових технологіях, комунікаціях та інноваціях, та встановили інформаціоналізм як нову технологічну парадигму. Взаємодія трьох сучасних процесів – глобалізації, інформатизації та технологічної революції веде до формування нового технологічного укладу, що кардинально змінить спосіб життя і діяльності практично всього населення Землі.

В інформаційній сфері, економіці, науці, культурі, освіті відбуваються значні зміни, внаслідок яких буде сформовано нову цивілізацію – глобальне інформаційне суспільство. Головними його ознаками стануть глобальність і широке використання наукових знань та наукоємних технологій.

Розгортання сучасного процесу глобалізації стимулює технічний прогрес завдяки конкуренції й економічним стимулам, властивим глобальним ринкам, а також об'єднанню світових фінансових і науково-технічних ресурсів. З огляду на це сучасний технологічний прогрес відрізняється вищими темпами і фундаментальнішим характером. Саме сучасні технологічні зміни, що тісно переплетені із глобалізацією, формують нову парадигму соціально-економічного розвитку світу.

У нових умовах розвитку мобілізація нових джерел зростання і використання можливостей, що надаються глобальними інноваціями, стають пріоритетом для всіх країн. Саме інноваційний процес, де задіяні інтелект, досвід, знання, цінності, дозволяє багатьом країнам використовувати ці переваги та забезпечувати високі показники у глобальній конкуренції.

Глобальний інноваційний Індекс (Global Innovation Index), що ранжує світові економіки відповідно до їхніх інноваційних можливостей та складається із 80 показ-

ників і віддзеркалює різні аспекти інновацій, показав, що 2021 р. найбільш інноваційними економіками є Швейцарія, Швеція, США, Велика Британія, Республіка Корея, Нідерланди, Фінляндія, Сінгапур, Данія, Німеччина [1]. Україна в рейтингу посідає 49-те місце серед 132 економік, 76-те місце – за запровадженням інновацій та 37-ме місце – за результатами інноваційної діяльності.

Згідно з доповіддю ЮНЕСКО, 2021 р. світові витрати на науку продовжили зростати швидше світового ВВП. Проте лівова частка всіх витрат припадає на дві країни – США та Китай. 2018 р, США витратили на науку 460,6 млрд дол, а Китай – 439 млрд. Водночас 80 % країн інвестують у науку менше 1 % свого ВВП, а на 35 економічно розвинених країн, що входять в ОЕСР, припадає 90 % усіх світових витрат на науку, усіх наукових працівників, зареєстрованих патентів і зроблених досліджень [2].

Фахівці наголошують, що, незважаючи на величезні людські й економічні втрати, викликані пандемією CoViD-19, уряди і компанії в багатьох країнах світу збільшили інвестиції в інновації. 2021 р. обсяг наукової діяльності, витрати на дослідження і розробки (ДіР), кількість венчурних угод і заявок на винаходи продовжували збільшуватися, спираючись на пікові показники докризового періоду.

Для забезпечення інноваційного розвитку країни світу мобілізують як внутрішні ресурси – фінанси, людський, інтелектуальний та креативний капітал, бізнес, так і зовнішні – міжнародну науково-технічну кооперацію, міжнародні альянси, багатонаціональні корпорації, глобальні ланцюги створення вартості тощо. Особливе значення має фінансування науки і досліджень.

Досвід фінансування досліджень і розробок у країнах світу. В економічно розвинених країнах світу інноваційна економіка та фінансування наукових досліджень формувалися в різний час і спиралася на різні ресурси та можливості. Однак у кожній країні саме держава відіграє вирішальну і ключову роль у створенні ринку інновацій.

Освоєння нововведень і фінансування науки є багатоплановим, досить дорогим і ризикованим процесом –

від виділення коштів на інновації та поетапного контролю за їхнім витрачанням – до передачі завершених й освоєних у промислових умовах результатів інноваційної діяльності. У зв'язку із цим методи державної підтримки інновацій вимагають фінансового, організаційного та нормативно-правового забезпечення інноваційного процесу.

Останнім часом роль сфери ДіР та інновацій в соціально-економічному розвитку багатьох країн стала визначальною. Незважаючи на істотні відмінності в напрямках розвитку й обсягах фінансування ДіР, у всіх країнах держава виконує важливі функції зі стимулювання розвитку цієї сфери. Після світової фінансової кризи 2007–2008 рр., коли можливості фінансування

науки та інновацій з бюджетних джерел помітно скоротилися, все більше уваги приділяють підвищенню ефективності державного фінансування ДіР.

Джерелом фінансування інноваційної діяльності можуть бути бюджетні асигнування, іноземний капітал у вигляді прямих іноземних інвестицій, зарубіжні джерела фінансування, внутрішні некомерційні джерела фінансування, кошти комерційних організацій (табл. 1). У "Керівництві по статистиці державних фінансів" Міжнародного валютного фонду (IMF, 2014) визначено три універсальні інструменти державного фінансування науково-дослідної діяльності – субсидії, гранти та позики [3].

Таблиця 1. Джерела фінансування досліджень і розробок в окремих країнах світу (% від загальних витрат на ДіР), 2017–2018 рр.*

	Урядові витрати	Витрати бізнесу	Неприбуткові приватні фонди	Витрати закладів вищої освіти	Зарубіжні джерела
ОАР Гонконг (Китай)	46,8	49,2			3,7
Сінгапур	37,4	52,2			7,1
Таїланд	12,2	80,8		5,7	
Малайзія	27,9	38,2		25,9	5,5
Республіка Корея	20,5	76,6	0,3	0,6	1,9
В'єтнам	26,9	64,1		1,4	4,5
Філіппіни					
Індонезія	87,7	8,0			
Китай	20,2	76,6		0,2	0,4
США	23,0	62,4	3,7	3,6	7,3
Велика Британія	26,0	53,7	5,2		14,4
Німеччина	27,7	66,2	0,3		5,8
Швейцарія	25,9	67,0		1,4	5,2
Швеція	25,0	60,8	3,3	0,7	10,1
Франція	32,4	56,1	1,0	2,7	7,8
Україна	46,3	30,5		0,3	21,7

* Наведені останні наявні дані.

Джерело. База даних Інституту статистики ЮНЕСКО (UIS.Stat). URL : data.uis.unesco.org (дата звернення 11.12.2021).

Підвищення значущості сфери науки, технологій та інновацій у розвитку економіки зарубіжних країн обумовлює активні дії держави з метою надання фінансової підтримки державним науковим організаціям. Водночас підвищуються вимоги до ефективності державного фінансування й актуалізується завдання зі здійснення оцінки ефективності державних витрат у цій сфері. Із цією метою застосовують такий інструмент оцінки, як спеціально розроблена класифікація витрат на ДіР, що дозволяє сформулювати бюджет витрат на науку, здійснювати порівняльний аналіз й оцінку цих витрат. Крім того, велику допомогу в розробленні національної методології проведення оцінки ефективності витрат у сфері науки може надати розроблене групою фахівців Світового банку "Керівництво із проведення оглядів державних витрат у сфері науки, технологій та інновацій".

У практиці країн – членів ОЕСР розрізняють різні джерела і способи фінансування залежно від пріоритетності науково-дослідних завдань, поставлених цілей, характеру досліджень. Більшу частину фундаментальних досліджень і розробок у країнах ОЕСР фінансує держава через заклади вищої освіти (університети) і державні наукові установи, тоді як для приватного сектора пріоритетом фінансування є прикладні дослідження й експериментальні розробки.

Для державного фінансування наукових досліджень характерна дворівнева система підтримки наукових досліджень. Перший рівень – пряме фінансування науково-дослідної діяльності, коли частину коштів виділя-

ють безпосередньо державним науковим організаціям, окремим дослідницьким групам або видатним вченим.

Другий рівень пов'язаний із виділенням державних коштів виконавцям науково-дослідних проєктів через різні проміжні організації – агентства, фонди, ради, національні академії тощо, які акумулюють фінансові кошти і є відповідальними за їхній розподіл на конкретні наукові дослідження й розробки.

Відповідно до принципів цієї дворівневої системи, в основу якої закладено принцип Холдейна (Haldane principle), рішення щодо розподілу фінансових коштів у галузі науки найкраще ухвалюють не державні службовці, а самі вчені. Водночас на рівні органів державної влади вирішують, насамперед питання, про те, скільки всього коштів виділяти на науку, а на рівні проміжних організацій – на які саме наукові роботи і проєкти і яким саме вченим виділяти гроші.

Базовою формою державного фінансування науки є так зване інституційне фінансування, яке належить до неконкурентних форм організації досліджень – воно сфокусоване не на окремих проєктах, а на збереженні стабільної науково-дослідницької інфраструктури, довготерміновому проведенні передових наукових досліджень (зокрема й фундаментальних), націлених на виконання стратегічних завдань.

До інституційного неконкурентного фінансування належать також так звані блокові гранти. Їхньою особливістю є принцип автономії закладів вищої освіти або науково-дослідної установи, їхнє право на вибір напрямів і темати-

ки наукових досліджень та розробок. Щодо них використовують принципи визначення обсягу фінансового забезпечення на основі розрахунку нормативних витрат.

Розподіл коштів у межах дворівневої системи підтримки наукових досліджень відбувається на основі незалежної висококваліфікованої експертної оцінки, в більшості випадків з проведенням конкурсів або використанням конкурсних механізмів. Така оцінка передбачає дослідження якості результатів науково-дослідних і експериментальних робіт, результативності й ефективності діяльності наукових організацій – виконавців робіт. У деяких країнах застосовують оцінку ефективності використання виділених бюджетних коштів науковими організаціями.

На обох рівнях залежно від цілей дослідження може відбуватися проєктне (конкурентне) фінансування, яке реалізують у різних формах, зокрема:

- за державними контрактами (в межах державних закупівель для державних потреб і відповідно до національного законодавства про державні закупівлі);

- за грантовим фінансуванням інститутів розвитку (насамперед наукових фондів й агентств), що розподіляють ресурси між переможцями конкурсів – фізичними особами, групами дослідників, організаціями – на здійснення конкретного виду діяльності (наукового проєкту).

Проєктне фінансування вважають кращою формою фінансового забезпечення для стимулювання науково-дослідницької діяльності, що пов'язано з проведенням конкурсного відбору і забезпеченням відповідності важливим соціально-економічним цілям. У зв'язку із цим у країнах ОЕСР відбувається інтенсивний розвиток державної системи проєктного фінансування. У період із 2005 р. були створені нові організації, що займаються проєктним фінансуванням.

Останнім часом дедалі більше уваги приділяють такому аспекту фінансування ДіР, як ув'язування конкретних форм фінансування з передовими (проривними, революційними) дослідженнями, що особливо актуальне у зв'язку зі зниженням віддачі від досліджень, що спостерігаємо загалом. З огляду на це посилюється ув'язування фінансування із креативністю й оригінальністю досліджень.

На думку зарубіжних експертів, державне фінансування ДіР стає дедалі різноманітнішим і більш багатшаровим, що обумовлює необхідність комплексного і системного підходу в застосуванні різних форм фінансового забезпечення для правильного розуміння напрямів розвитку державного фінансування науки й оцінки всіх його ефектів. Такий підхід означає, що рішення про конкретні форми державного фінансування повинні ухвалювати державні органи, з огляду на загальні цілі і завдання, що стоять перед ДіР на національному рівні.

В оцінці ефективності і результативності державних витрат на науку дедалі більшого значення набувають показники кінцевих результатів, пов'язані із трансфером технологій (кількість ліцензій, патентів, торговельних марок, стартапів тощо). Стимулювання трансферу технологій в науковій діяльності державних установ нерідко вимагає активного державного втручання, оскільки ринкові механізми традиційно працюють на цьому етапі слабко.

У країнах ОЕСР до обов'язків наукових установ ввели підготовку стратегії розвитку, тематичного плану проведення наукових досліджень, що підлягають узгодженню з відомствами, які фінансують. Стратегії розвитку установ і напрями досліджень пов'язують із цілями і завданнями відомств, національними пріоритетами. Затверджений план робіт є підставою для укладання угоди про фінан-

сування, де визначають (розподіляють) зокрема і права на результати інтелектуальної діяльності.

З боку державного сектора особливу увагу приділено двом питанням:

- фінансового стимулювання державно-приватного партнерства у сфері наукових досліджень і розробок,
- підвищення рівня взаємодії державних і приватних виконавців досліджень і розробок та бізнесу.

Активна підтримка приватного сектора, що здійснює наукові дослідження і розробки, виражається як у прямих (субсидії, гранти, кредити і державні закупівлі), так і в непрямих (різні форми пільгового кредитування, податкового стимулювання тощо) заходах.

Зарубіжні національні моделі підтримки науки та інновацій еволюційно формувалися протягом тривалого періоду часу шляхом якісного вдосконалення їхньої діяльності відповідно до нових умов науково-технічного розвитку.

У США, наприклад, у межах чинного законодавства бюджетні асигнування на науку розподіляють серед багатьох державних органів і організацій, серед яких найвагомішу роль відіграють Національний науковий фонд (NSF), Міністерство енергетики (DOE), Міністерство охорони здоров'я (HHS), Міністерство оборони (DOD), Міністерство сільського господарства (USDA), Національне аерокосмічне агентство (NASA).

Основним принципом є розподіл коштів на конкурсній основі. Частка грантів у бюджеті кожного з державних департаментів (міністерств) становить не менше 50 % і часто перевищує цей поріг. Система грантів і конкурентна форма їхнього надання – один із важливих елементів складного механізму функціонування науки в США, де, насамперед, заохочують ініціативу, енергійність і сміливість дослідників, які часто є одночасно й інноваційними підприємцями.

Федеральна влада США несе головний тягар із забезпечення фундаментальних досліджень у країні і вироблення тактики та стратегії фінансування, тому що кошти приватного сектора становлять лише 4 % витрат на фундаментальну науку в цій країні. За рахунок федерального бюджету фінансують 59 % усіх фундаментальних досліджень [4]. Держава, забезпечуючи пріоритетне фінансування фундаментальних досліджень, сприяє передачі результатів досліджень у промисловість, законодавчо стимулює науково-технічну й інноваційну діяльність.

Головна форма взаємодій між різними секторами науки і промисловості в США – програмно-цільова організація досліджень, заснована на комерційних чи некомерційних контрактах. Федеральний уряд за допомогою грантів стимулює створення і роботу різних науково-дослідних партнерств для збільшення кількості промислових досліджень і розробок.

Фінансування наукових досліджень у США здійснюють з кількох джерел. У галузі природничих наук найбільше з них – система Національних інститутів здоров'я (National Institutes of Health – NIH), що виділяє кошти на фінансування в галузі біологічних і медичних досліджень, досліджень у сфері молекулярної біології, клінічної психології, соціології здоров'я тощо, близько 30 млрд дол США щорічно. Максимальний розмір гранту на одне дослідження – 250 тис дол щорічно протягом п'яти років [5].

Наступними за важливістю джерелами фінансування науки є Національний науковий фонд (National Science Foundation – NSF), який фінансує дослідження в галузі біології, хімії, фізики, геології тощо, а також

Міністерство оборони (Department of Defense), що фінансує прикладні та фундаментальні дослідження в галузі медицини, фізики.

Важливу роль відіграє і багато некомерційних організацій, з бюджетами значно меншими, але також значними. American Heart Association, наприклад, щорічно витрачає на наукові дослідження близько 160 млн дол США, American Cancer Association – близько 90 млн, Alzheimer Association – близько 21 млн дол [5].

Виділяють дослідні гранти і комерційні компанії, головним чином фармацевтичні, – переважно відомим ученим або колективам для підвищення власного престижу або лікарям, які будуть рекламувати ліки від грантодавців пацієнтам.

Фінансування досліджень можуть здійснювати і в межах промислових або інноваційних кластерів (центрів), як комплексів підприємств, дослідницьких центрів, наукових установ та інших організацій на базі територіальної концентрації спеціалізованих постачальників і виробників, пов'язаних технологічним ланцюжком, що сформувалися у США в останні кілька десятиліть.

Значну частину науково-дослідних робіт у сфері фармацевтики в США, наприклад, проводять у дослідницьких парках, які зазвичай розташовані поблизу університетів та спеціалізуються на медичній тематиці. Одним з основних таких парків є "Triangle Park", що спеціалізується, серед іншого, на фармацевтиці та біотехнологіях. У регіоні цього парку працює кілька великих університетів, зокрема: Duke University (факультет біомедицинської інженерії, лабораторія молекулярної біотехнології, центр по біомолекулярній і тканинній інженерії); North Carolina State University; University of North Carolina at Chapel Hill; North Carolina Central University.

Особливістю США є розвинена система венчурного капіталу. Великі венчурні компанії інвестують щорічно мільйони доларів в розроблення нових технологій, зокрема: TheAugoraFunds, Inc. (Інвестиції в 60 проєктів у сфері медицини й інформаційних технологій.); CalvertBioCapital (інвестує в компанії, що набувають права на фармацевтичні компоненти на ранній стадії розроблення); HatterasVenturePartners (інвестиції в біофармацевтиці, медичне обладнання, діагностичне обладнання); IntersouthPartners (одна з найбільших венчурних компаній та PappasVentures (інвестує в біотехнології, біофармацевтику, технологію доставки ліків, медичне обладнання тощо).

Інтерес викликає досвід фінансування наукових досягнень у сфері телекомунікацій, дослідження яких проводять у технопарках і кластерах. Провідним кластером зазначеного напрямку є SiliconValley (так звана "Кремнієва долина").

У Японії державна підтримка науки й технологій є пріоритетом державної політики. Незалежним адміністративним інститутом, що сприяє просуванню науки в усіх сферах, є Японське товариство сприяння розвитку науки (JSPS), що є найбільшим у країні агентством із фінансування досліджень і розробок, розподіляючи щорічно близько 1,5 млрд дол США за грантами на конкурсній основі [4]. Дослідницький центр наукових систем організований JSPS для консультування з усіх питань програми Товариства, особливо що стосуються розподілу грантів, критеріїв оцінки, складання списків кандидатів, а також рекомендацій щодо нових форматів і грантів. Центр також служить ядром для всієї системи грантів, підтримуваної японським урядом. Крім того, у функції JSPS входять сприяння розвитку міжнародного

наукового співпраці, заохочення молодих дослідників, підтримка кооперації наукової спільноти із промисловістю.

Крім JSPS, істотну роль у сфері розвитку досліджень і розробок відіграє Наукова рада Японії (Science Council of Japan) – спеціальне агентство, очолюване прем'єр-міністром, із просування науки в уряді, промисловості та повсякденному житті. В обов'язки ради входить ухвалення рішень із важливих наукових проблем і забезпечення ефективного обміну знаннями між ученими з метою забезпечення підвищення продуктивності наукових досліджень. За запитом уряду Наукова рада Японії пропонує рекомендації з наукової політики.

Показово, що в Японії, де частка держави в загальних витратах на дослідження і розробки невелика (близько 25 %), відіграє надзвичайно активну роль у загальній координації науково-дослідних робіт у країні, реалізації широкомасштабних програм розвитку, заохочення приватних компаній. Наука тут отримує від держави лише пільгові кредити (іноді вони за своїми умовами наближаються до дотацій), проте приватні компанії асигнують кошти переважно у прикладні дослідження і дослідно-конструкторські розробки. У країні зростає частка науково-дослідних інститутів у приватних корпораціях і частка витрат останніх на дослідження і розробки.

Базовий план уряду щодо сприяння науці і технології розробляє Рада з наукової і технологічної політики. Основними напрямками підтримки і стимулювання науково-інноваційної діяльності з боку держави є:

- фінансування приватних компаній, що займаються ДіР, з подальшим або одночасним наданням держзамовлення;
- пільгове оподаткування або звільнення від податків науково-дослідної та виробничої діяльності в галузі перспективних ДіР;
- державні дотації великим промисловим компаніям для закупівлі ліцензій на використання ноу-хау;
- пільгове кредитування перспективних ДіР;
- створення умов для отримання нових технологій з інших країн;
- залучення позабюджетних джерел фінансування ДіР.

Особливості фінансування досліджень і розробок у Японії полягають у тому, що держава фінансує тільки їхній початок, а потім приватні фірми, дізнавшись про підтримку проєкту державою, вкладають свої капітали в подальші розробки. На пізніших стадіях проєкт виконують повністю за рахунок приватних фірм.

Серед європейських країн особливий інтерес викликає досвід Франції. На відміну від Німеччини, Великої Британії, Японії або США, ця країна традиційно використовує в науково-інноваційній сфері більш етатистський підхід – має сильний державний науково-технологічний сектор, частка державних витрат на науку та інновації у структурі загальнонаціональних витрат на ці цілі вища, ніж у середньому для розвинених країн, активніше застосовують державне регулювання тощо.

Провідна державна установа фундаментальних досліджень у Франції – Національний центр наукових досліджень (CNRS), до якого входять власні дослідницькі лабораторії і групи, а також два інститути – Національний інститут наук про Всесвіт і Національний інститут ядерної фізики і фізики елементарних частинок. CNRS користується певним пріоритетом у розподілі державних наукових субсидій – на його частку припадає 25 % усіх коштів, виділених на цивільні дослідження і розробки [4].

Особливість функціонування фундаментальної науки у Франції полягає в тому, що основною структурною

єдиницею є не інститут (у складі CNRS їх усього два), а лабораторія. Водночас абсолютна більшість лабораторій має подвійне підпорядкування (в основному спільно з університетами), проте в усіх лабораторіях незалежно від їхнього статусу і приналежності реалізують єдину політику, діють єдині правила створення, контролю і ліквідації лабораторій і координації їхньої діяльності, що встановлює CNRS.

Галузь науки і нових технологій є найважливішим пріоритетом державної політики у Франції. Ще 2006 р. було оголошено про безпрецедентні в історії фінансові зусилля держави з підтримки французької науки (незважаючи на хронічний значний дефіцит державного бюджету). Загалом щорічний обсяг додаткових державних асигнувань у сферу науки становить 3 млрд євро. Причому найважливішим завданням стає посилення позицій державного сектора досліджень і розробок – основну частину додаткових асигнувань (близько 90 %) спрямовано на фінансову підтримку лабораторій, державних наукових організацій та вищої школи [4].

Державне фінансування наукових досліджень і розробок здійснюють через різні моделі державно-приватного партнерства і розподіляють переважно на конкурсній основі.

У систему наукових досліджень та інновацій Франції, крім державних органів влади й організацій, що планують і розподіляють державне фінансування на наукові дослідження і розробки, із 2004 р. залучені кластери, які створюють з метою підвищення рівня взаємодії між приватними, науковими й освітніми організаціями. У кластери входять приватні компанії, наукові дослідницькі центри та освітні установи (або центри з навчання), що виконують наукові дослідження і розробки. Їхнім завданнями є розробка спільних проєктів, підвищення рівня інноваційного розвитку французьких компаній, зміцнення позицій таких компаній на міжнародному рівні тощо. У межах кластерів відбувається швидша передача розроблених вченими технологій у користування приватного сектора.

Існують різні організаційно-правові форми кластерів, найчастіше зустрічаються асоціації. Кластери активно підтримує держава. Відносини між кластером, іншими організаціями та державою регламентують рамкові угоди (contrat cadre). Усього у Франції функціонує близько 70 різних кластерів, найвідомішими з них є: I-Trans (у сфері транспорту, зокрема залізничного, міських транспортних систем), Anubis (у сфері медицини), Biomat (у сфері автомобілебудування, зокрема в розробці нових поновлюваних рослинних матеріалів, здатних замінити традиційні матеріали) [6].

У систему наукових досліджень та інновацій Франції, крім державних органів влади й організацій, що планують і розподіляють державне фінансування на наукові дослідження і розробки, входить також незалежний адміністративний орган з оцінки результатів науково-дослідної діяльності – Агентство з оцінки науково-дослідної діяльності та вищої освіти (AERES), що було засноване 2007 р. Його функції передбачають оцінку установ вищої освіти, що виконують наукові дослідження, дослідницьких інститутів, підрозділів, фондів наукового співробітництва, а також національних дослідницьких агентств.

Класичну дворівневу систему державного фінансування наукових досліджень і розробок має Велика Британія. Департамент бізнесу, інновацій і навичок Великої Британії (перший рівень державного фінансування) розподіляє кошти на наукові дослідження і розробки між

науковими радами (усього сім), Радою із фінансування вищої освіти, національними академіями (усього три), Космічним агентством Великої Британії, окремими програмами з підтримки науки (усього чотири).

Далі ради та агентства (другий рівень державного фінансування) розподіляють фінансування безпосередньо по різних установах, що займаються науково-дослідними роботами. Загальний розмір фінансування науки у Великій Британії планують на чотири роки, що дозволяє проводити більш цілеспрямовану політику в цій галузі, а вченим бути впевненими у фінансовому забезпеченні їхньої діяльності.

Рада з фінансування вищої освіти Великої Британії, наприклад, близько 68 % виділених їй бюджетних коштів розподіляє прямим фінансуванням установ. Рада надає університетам блокові гранти, які переважно покривають їхні витрати на інфраструктуру – забезпечення поточної науково-дослідницької діяльності. Також Рада фінансує так звані дослідження у блакитному небі (Blue Sky) – фундаментальні наукові дослідження, що не мають чітко сформульованих цілей, термінів завершення і кордонів, результати яких не завжди можуть бути застосовні на практиці (наприклад, в галузі генетики, біологічні дослідження стовбурових клітин тощо). Вкладення приватних коштів у такі наукові проєкти не є популярним, оскільки існує невизначеність з приводу їхньої прибутковості. Однак часто отримані результати стають вкрай корисними для суспільства, тому фінансування таких досліджень в достатньому обсязі є одним з основних завдань держави. У зв'язку із цим частка прямого фінансування установ радою досить велика.

Решта наукових відомств Великої Британії розподіляють бюджетні кошти у вигляді цільових грантів на конкурсній основі. Проте варто зауважити, що у вигляді цільових грантів розподіляють велику частину державних коштів країни, й останнім часом частка прийому заявок на фінансування значно зросла (за різними даними на близько 70 %).

Політику Великої Британії в галузі досліджень і розробок у загальному вигляді можна характеризувати як курс на підвищення рівня приватного фінансування з одночасним розширенням державного замовлення і створенням більшого попиту й інновацій. Державні кошти сктановлять лише 9 % у джерелах фінансування науково-дослідних робіт, проте ці інвестиції розглядають у Великій Британії як стимул збільшення витрат приватного бізнесу. Отримання грантової підтримки від держави є також певною гарантією для подальшого отримання коштів для компаній на фінансовому ринку.

Важливу роль у розвитку науки й інновацій відіграє діяльність Королівського наукового товариства (Royal Society) – національної академії наук, кістяк якої формують найвидатніші вчені сучасності, яких обирають довічно. Наукове товариство є незалежною від уряду організацією й основне його завдання – підтримка науки на світовому рівні, що і визначає напрямки діяльності товариства.

У Німеччині фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт здійснюють переважно із трьох джерел: бюджет держави, що покриває третину всіх витрат на науку; приватні фірми; фонди і приватні некомерційні організації.

Державне фінансування являє собою федеральну систему з розподілом обов'язків між федеральним і місцевими (земельними) урядами, спрямовану, насамперед, на підтримку бюджетних дослідних інститутів.

Формування і реалізація в Німеччині державної наукової політики, спрямованої на посилення ролі досліджень в розвитку суспільства й економіки, – тенденція всіх останніх років. У країні існує понад 800 дослідних установ, що фінансуються з державного бюджету. На додаток до цього ДіР підтримують Фонд німецької науки в Ессені, що об'єднує понад 300 фондів і спонсорів, багато великих приватних фондів, наприклад, "Фольксвагена", "Роберта Боша", "Бертельсманна", "Кербера", а також інші організації.

Центральним органом сприяння науковим дослідженням у Німеччині, що існує вже понад 90 років, є засноване на принципах самоврядування Німецьке науково-дослідне товариство (DFG), головне завдання якого – фінансування бюджетних дослідних інститутів і наукових досліджень в університетах. Відбір кращих проєктів здійснюють на конкурсній основі.

У Швейцарії, навпаки, велика частина (68 %) коштів, що виділяють на науку, розподіляють прямим фінансуванням установ, решту коштів – з використанням конкурсних механізмів через Швейцарський національний науковий фонд (Swiss National Science Foundation) і Комісію з технологій та інновацій (Commission for Technology and Innovation) [6].

У Китаї витрачаються значні кошти на ДіР. Фінансування досліджень і розробок відбувається так: понад двох третин наукового бюджету формують державні інвестиції, які розподіляються Академією наук, Національним науковим фондом і Міністерством науки серед потенційних одержувачів коштів. Асигнування на наукові дослідження і розробки становлять приблизно 5 млрд дол США в рік. Третину покривають за рахунок венчурного капіталу [4].

Провідною науковою структурою і сучасним центром розвитку науки й технологій, а також провідним центром фундаментальних досліджень у галузі природничих наук у країні є Академія наук Китаю. До її складу входить 108 науково-дослідних інститутів, понад 200 наукових і технологічних підприємств, понад 20 підтримуючих організацій, зокрема й університет, аспірантуру і документально-інформаційні центри, розташовані в різних провінціях. Місія академії полягає у здійсненні фундаментальних і прикладних досліджень, консультуванні уряду з питань наукової політики, залучення промислових підприємств до активної участі в наукових дослідженнях тощо.

Реформи китайської економіки (1970–1980-х рр.), торкнулися і науково-технологічного сектору. Зокрема, було прийнято концепцію "Одна академія, два механізми управління" (1987), заснована на розумінні того, що різні типи науково-технічної діяльності мають свої особливості і підходи до їхнього управління. У підсумку, науково-дослідним інститутам, які фінансує держава, було надано відносну свободу і тепер вони самі мають шукати джерела фінансування, беручи участь в конкурсах, що проводить Академія наук, Національний науковий фонд і Міністерство науки.

Раніше інститути належали до профільних міністерств й отримували від них пряме бюджетне фінансування, а тепер науково-дослідні інститути, маючи більше свободи в дослідницькій діяльності, не можуть покладатися на державу як єдине джерело фінансування досліджень. Ще одним важливим кроком стала адміністративна реформа, що значно скоротила кількість міністерств і комісій, які ухвалювали рішення в галузі науки і технологій. Це значно спростило бюрократичні процедури і прискорило процес прийняття рішень. З огля-

ду на це в останні 20 років темпи зростання обсягу витрат на науку в Китаї були вдвічі вищі ніж зростання ВВП, що дозволило країні увійти до кола країн – лідерів науково-технологічного розвитку.

Проблеми забезпечення інноваційного розвитку в Україні. Дослідження проблем фінансування науки і розробок у зарубіжних країнах має важливе наукове і практичне значення для України. Для країни, як й інших країн з новими ринками, створення інновацій і замкнених виробничих циклів є складним через високу вартість наукових досліджень і технологічного устаткування, постійного зростання кількості новітніх технологій, а також скорочення термінів зношення під час використання наукоємної продукції. Це обумовлює необхідність визначення інноваційних пріоритетів розвитку, на яких необхідно зосередити наукові, інтелектуальні і фінансові ресурси. До таких пріоритетів в Україні належать: аерокосмічна і фармацевтична промисловість, мікроелектроніка, високоточна, обчислювальна й оптична техніка, програмне забезпечення, робототехніка, нанотехнології, штучний інтелект, інформаційні технології тощо [7]. Однак ці галузі не набули розвитку.

У контексті досліджуваної проблеми слід відмітити надто низький рівень фінансування науки і досліджень – з 2010 р. витрати на ДіР становлять менше 1 % ВВП [8]. Також слід зауважити про низьку активність держави у фінансуванні інноваційних проєктів; недостатній розвиток інвестиційної інфраструктури фінансування інноваційних проєктів, що акумулює державні і корпоративні кошти, а також кошти індивідуальних інвесторів; складності залучення іноземних інвесторів, пов'язані з високим рівнем інвестиційного ризику через економічну нестабільність; брак власних коштів, що характерно для переважної більшості вітчизняних підприємств, які реалізують інноваційні проєкти; відсутність дієвої державної системи економічного стимулювання інвестицій в інноваційні проєкти, пов'язаної з податковими пільгами й іншими важелями; недостатній розвиток інноваційних фондів, спеціальних банків розвитку, венчурних структур тощо.

Для реалізації інноваційної моделі розвитку перспективними можуть бути такі заходи:

- крім збільшення урядового фінансування досліджень і розробок, доцільно ширше залучити бізнес;
- використати зовнішньоекономічні чинники, що в умовах глобалізації економіки є ефективними, – прями іноземні інвестиції, транснаціональні корпорації, міжнародну науково-технічну кооперацію тощо;
- з огляду на зарубіжний досвід, транснаціональні корпорації можна розглядати як найкращий спосіб залучення довгострокових інвестицій в Україну. Нині в Україні діє кілька десятків потужних у глобальному вимірі багатонаціональних корпорацій, загалом представлено понад 70 філій, і щороку їх стає більше. Однак в Україні не присутні високотехнологічні компанії;
- перспективним є створення українських корпорацій у пріоритетних та інноваційних секторах, які дадуть поштовх до ширшого залучення зарубіжних компаній у наукоємні та високотехнологічні сектори економіки, що сприятиме зростанню експорту високотехнологічної продукції, забезпеченню її конкурентоспроможності на світових ринках, підвищенню культури ведення бізнесу, утвердженню світових стандартів, створенню нових робочих місць. Нині в Україні є сектори, сприятливі для залучення зарубіжних корпорацій, серед них: інформаційні технології, де Україна займає четверте місце у світі за кількістю сертифікованих ІТ-фахівців

після США, Індії та Росії; авіабудування та ракетобудування, машинобудування, біо- та нанотехнології тощо;

- перспективним є використання міжнародної науково-технічної кооперації. У сучасному глобалізованому світі ефективний розвиток багатьох високотехнологічних галузей можливий лише за умов широкої міжнародної співпраці, об'єднання з цією метою інтелектуальних, фінансових і виробничих ресурсів. До таких в Україні належить, зокрема, аерокосмічна галузь. Для її розвитку країна має інтелектуальні і наукові ресурси та виробничий потенціал, що може одночасно забезпечити інноваційний розвиток, економічне зростання на базі новітніх технологій і конкурентні позиції на міжнародних ринках. Водночас реалізація цього потенціалу суттєво залежить від розвитку міжнародного співробітництва в аерокосмічній сфері з країнами ЄС й іншими країнами світу, що шляхом спільних досліджень і виробничої кооперації дозволить виконати низку завдань у сфері освоєння космічного простору;

- за оцінками фахівців, перспективним також є приєднання українських компаній до глобальних ланцюгів створення вартості, що розширить доступ до глобальних ринків, сприятиме модернізації технологій та якісним і кількісним змінам у людському капіталі за рахунок освоєння нових компетенцій та залучення прямих іноземних інвестицій. Нині Україна входить до глобальних ланцюгів шляхом аутсорсингу, на який орієнтовані близько 90 % ІТ-компаній у сфері програмування і 95 % усіх програмістів, та фрілансу, за яким українці займають перше місце в Європі і четверте – у світі за обсягом доходів фрілансерів.

Висновки. В умовах розвитку інформаційного суспільства розвиток науки й інновацій має пріоритетне значення для соціально-економічного розвитку і забезпечення між-

народної конкурентоспроможності для будь-якої країни. Зарубіжний досвід свідчить, що країни по-різному поєднують чинники інноваційного розвитку, але спільним є поєднання в інноваційній моделі наукового, інтелектуального, креативного потенціалу країни, використання фінансових і інших ресурсів. Реалізація в Україні інноваційної моделі розвитку забезпечить економічне зростання та конкурентоспроможність на глобальних ринках.

Список використаних джерел

1. Global Innovation Index 2021. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/globalnyj-innovacijnyj-indeks-2021>.
2. Мировой рост расходов на науку обогнал рост мирового ВВП. URL: ossaprimavera.ru/news/f23766cb.
3. Богачева О. В., Смородинов О. В. Актуальные вопросы организации государственного финансирования НИОКР в странах ОЭСР. *Финансовый журнал / Научно-исследовательский финансовый институт*. 2019. № 2. С. 37–50. DOI: 10.31107/2075-1990-2019-2-37-50.
4. Миндели Л.Э., Черных С.И. Зарубежный опыт финансирования науки и возможности его использования в России. М.: ИПРАН РАН, 2017. 72 с.
5. Гаджиев М. М., Яковлева Е. А., Бучаев Я. Г. Методы финансирования науки в США и Норвегии: Материалы Проекта РГНФ 14-02-00385. "Эффективность использования научных достижений в хозяйственной деятельности промышленных предприятий". URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-finansirovaniya-nauki-v-ssha-i-norvegii/viewer>.
6. Аландаров Р. А., Тархановский К. О. Сравнительный анализ методологии организации финансирования научно-исследовательских работ на примере Российской Федерации, стран Западной Европы и Азии. *Финансы: теория и практика / Finance: Theory and Practice*. 6'2017. Т. 21. С. 166–178.
7. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні на 2011-2021 р. : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2012. № 19-20. С. 166.
8. База даних Інституту статистики ЮНЕСКО (UIS.Stat). URL: data.uis.unesco.org, дата звернення 11.12.2021.

Надійшла до редколегії 16.11.21

S. Sidenko, Dr of Science (Economics), Prof.
Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences, Ukraine

FUNDING FOR SCIENCE AND RESEARCH ABROAD: EXPERIENCE FOR UKRAINE

The article analyses the problems of promoting innovation in different countries under conditions of information society. It is the innovation process, which involves intelligence, experience, knowledge, and values, that allows many countries to benefit from these advantages and achieve high rankings in global competition. As innovation becomes a powerful driver of economic growth and international competitiveness, national governments pay special attention to the challenges of scientific and technological development by focusing financial, intellectual and research resources on these targets.

To ensure the innovative development, different countries of the world mobilize domestic resources – financial, human, intellectual, and creative capital, business potential, and attract external factors – international scientific and technical cooperation, international alliances, multinational corporations, global value chains and others. The conditions of global competition produce changes in the set of factors that support innovative growth and competitiveness of nations in the world markets. Proper funding of research and development becomes one of the most important factors among them.

These problems are especially relevant for Ukraine, as the innovative development model might drive the country to a new technological level, support sustainable economic growth and competitive position in the global innovation market, as well as create new jobs in new science-intensive industries, which boost employment and prosperity.

Keywords: information society, innovative development, funding scientific research and development, funds, grants.

УДК 339.9

О. Литвин, канд. екон. наук, доц.,
В. Романенко, студ.
Університет банківської справи, Львів, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ІНФРАСТРУКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА МЕД В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто особливості та структуру інфраструктурного середовища міжнародної економічної діяльності (МЕД) в умовах глобалізації. Розкрито важливість України у формуванні міжнародних транспортних коридорів. Визначено пріоритетні напрями підвищення конкурентоспроможності транспортної інфраструктури України на світовому ринку.

Ключові слова: інфраструктурне середовище, транспортні коридори, міжнародна економічна діяльність, глобалізація.

Вступ. Основою економічного аспекту глобалізації є поглиблення інтернаціоналізації економіки та скорочення функцій держави. Наочний вияв глобалізації – це діяльність транснаціональних корпорацій, часто невідомі для держав-реципієнтів і небезпечна для природи й суспільства, створення "виробничих ланцюжків", які об'єднують національні економіки, що мають як дешеві джерела сировини і робочу силу, так і вигідні ринки збуту продукції. Основу формування глобальної економіки формують сучасні технології у сфері комунікацій та транспорту, які використовуються і державами-лідерами, і країнами, що розвиваються, а в підсумку поступово змінюється схема розміщення продуктивних сил.

Метою статті є аналіз розвитку інфраструктурного середовища МЕД в умовах глобалізації, виокремлення проблем і розроблення рекомендацій з підвищення його конкурентоспроможності.

Питанням розвитку інфраструктурного середовища МЕД присвячено наукові публікації багатьох вітчизняних учених-економістів, зокрема В. Артеменко, О. Дмитрієвої (Стогул), Х. Дорофєєвої, О. Хумарова, І. Чайки, О. Яцюти та ін. Їхні напрацювання є важливим внеском у формування теоретико-методологічних та концептуальних засад розвитку інфраструктурного середовища МЕД в умовах глобалізації.

Не применшуючи вагомості їхніх наукових напрацювань, слід зауважити, що зазвичай розвиток інфраструктурного середовища МЕД ученими розглянуто у відриві від міжнародної інтеграції та посилення глобалізації. Це визначає необхідність подальших досліджень у зазначеній сфері.

Особливості інфраструктурного середовища МЕД. Суспільний розвиток країн нині формується під впливом глобалізаційних зрушень і процесів економічної інтеграції. Інфраструктурне середовище МЕД починає відігравати ключову, а в деяких випадках визначальну роль у розвитку країн. Завдяки розвитку інфраструктурного середовища МЕД продовжує формуватися новий рівень взаємозалежності економік різних країн світу, а дедалі більші масштаби цього процесу у різноманітних сферах економічної активності здійснюють дедалі помітніший вплив на розвиток світового господарства. Саме тому підвищення рівня розвитку інфраструктурного середовища МЕД є пріоритетним завданням формування економічної стратегії держави.

Процес глобалізації передбачає п'ять основних напрямів: фінансову глобалізацію, становлення глобальних багатонаціональних корпорацій, регіоналізацію економіки, інтенсифікацію світової торгівлі та тенденцію до конвергенції.

На думку авторів, одним із найдієвіших натепер факторів і напрямів глобалізації є ринкова інфраструктура, що розвивається відповідно до процесів, характерних для економічної системи ринкового типу. У сучасній

економічній теорії ринкову інфраструктуру визначають як один з основних чинників формування ринкового господарства. Ринковий тип економічної системи став домінуючим у світовому масштабі [5]. Отже, ринкова інфраструктура одночасно є фактором і формування ринкового господарства, і розвитку глобалізації, а також результатом їхнього функціонування.

На думку К. Кларка, різні види інфраструктури в країнах з розвинутою ринковою економікою пройшли тривалий шлях еволюції від примітивних допоміжних операцій у процесі виробництва до створення третинного сектору економіки – сфери послуг, поряд з первинним сектором – сільським господарством і видобувною промисловістю, а також вторинним – обробною промисловістю відповідно до поділу економіки на сектори [10]. Сучасне постіндустріальне суспільство знає "... реальних змін, і насамперед, у "техно-економічній сфері", які надають підставу для виокремлення рис (ознак) якісно нового стану суспільства. Однією з таких ознак... позначається перехід від виробництва товарів (матеріальних благ) до виробництва послуг" [4]. Водночас за останні тридцять років принципово змінилися пропорції між матеріальним виробництвом і сферою послуг у бік зростання останньої за багатьма критеріями, зокрема й за питомою вагою у ВВП і кількістю зайнятих. У міру поширення сфери послуг істотно змінилася внутрішня структура і будова самої інфраструктури.

Якщо на ранніх етапах еволюції ринкового господарства переважно виникали і розвивалися елементи виробничої і соціальної інфраструктури, відображаючи зв'язок з основними факторами виробництва, то згодом з'явилися нові види інфраструктури, такі як екологічна, інституційна, інформаційна, кредитно-фінансова, що почали інтенсивно розвиватися і відігравати важливу роль у процесі суспільного відтворення.

Інфраструктура як система має певну ієрархію, тобто "багаторівневе (ешелонове, стратифіковане, пошарове) уявлення аналізованої системи із зазначенням зв'язків між рівнями і між компонентами всередині кожного рівня" [12].

У сучасній системі ринкової інфраструктури доцільно виокремити кілька рівнів – від нанорівнів до міжнародного рівня, а також розглядати рівень глобальних систем. У цьому випадку "рівні" припускають аналіз інфраструктури в організаційному сенсі за прикладом технічного пристрою, що складається з комплексів, комплекси – з блоків, блоки – з модулів, модулі – з плат, плати – з деталей і так далі за типом ешелонів, дотримуючись термінології системного аналізу. Ієрархічний принцип побудови інфраструктури передбачає, що кожен нижчий за ієрархією компонент системи може і повинен мати певну свободу дій, погоджену із системними інтересами й урахувувати власні потреби. Більш організовані частини системи здійснюють планомірне

© Литвин О., Романенко В., 2021

взаємодію з менш організованими частинами, спрямовану на їхнє спільне вдосконалення.

З огляду на це в умовах глобалізації в Україні спостерігаємо надзвичайно помітний вплив елементів інфраструктурного середовища МЕД на функціонування національної економіки та створення відсутніх частин у різних видах інфраструктури.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення структури інфраструктурного середовища МЕД. Найпоширенішою є така [15]:

- Енергетичне забезпечення країн.

- Міжнародний транспорт (внутрішньоконтинентальні і міжконтинентальні транспортні системи).

- Міжнародні інформаційно-комунікаційні системи.

Енергетичне забезпечення країн охоплює всі паливні галузі й електроенергетику з підприємствами і зв'язками. Тенденції зміни світового енергобалансу можна побачити з даних, наведених у табл. 1. В абсолютному вираженні до 2020 р. кількість споживаних ресурсів збільшилась в 1,8 раза порівняно з 1985 р. [15].

Таблиця 1. Світовий енергобаланс по видах первинних джерел, % [15]

№ п/п	Первинні енергоресурси	1985	2000	2020
1	Тверде паливо (вугілля, сланці)	29,1	30,0	33,2
2	Рідке паливо	38,8	32,9	21,2
3	Природний газ	20,4	21,4	19,0
4	Ядерна енергія	4,9	8,6	13,6
5	Гідроенергія і нетрадиційні джерела енергії	6,8	7,1	13,0

До складу транспортної частини входять усі існуючі транспортні засоби та транспортні шляхи світу. У ньому виробляють від 4 до 9 % ВВП, вкладають до 20 % усіх приватних капіталовкладень, приходиться близько 40 %

основних суспільних фондів. Нині транспорт споживає 15–18 % усієї енергії, під об'єкти транспортної інфраструктури зайнято до 5 % території [15] (рис. 1).

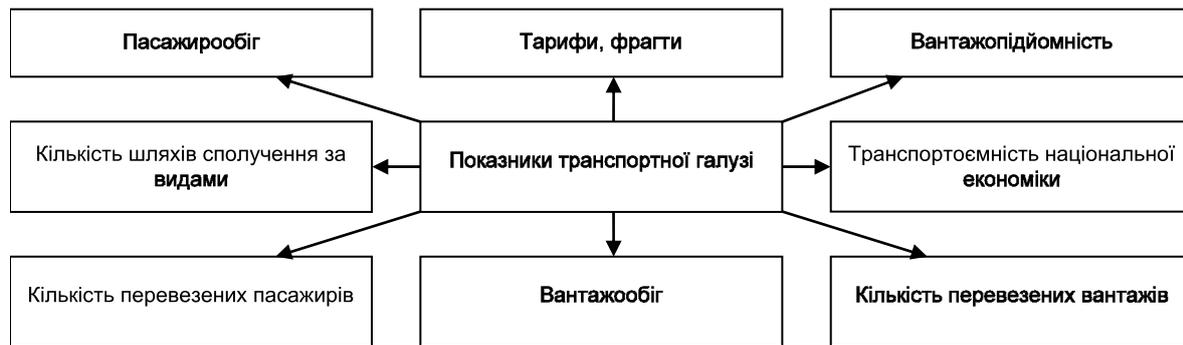

Рис. 1. Показники роботи транспортної галузі, як складової середовища МЕД [15]

Внутрішньоконтинентальні транспортні системи охоплюють залізничний, автомобільний, трубопровідний і річковий види транспорту. Найбільший розвиток одержав залізничний транспорт, зокрема в Європі та Північній Америці. Залізниці посідають друге місце за вантажо- (після морського транспорту) і пасажирообігом (після автомобільного).

Провідну роль у перевезеннях пасажирів і вантажів, зокрема й контейнерних, на незначні відстані відіграє автомобільний транспорт. Нині у світовому масштабі існує близько 400 млн легкових автомобілів і понад 100 млн вантажних. Найвище значення цього показника спостерігаємо в Північній Америці (≈ 1 легковий автомобіль на 1,9 жителя), у Західній Європі та Японії. Також саме цим країнам належить і найбільша кількість відмінних автодоріг. США і Європа мають широтні і меридіональні автостради, серед яких швидкісні автобани й унікальні спорудження на автострадах на зразок двох мостів через Босфор або транспортного тунелю під Ла-Маншем.

Відносно новим, проте таким, що надзвичайно бурхливо розвивається є трубопровідний транспорт. Найширшу і насичену мережу трубопроводів побудовано в Північній Америці, Європі та західній частині Російської Федерації.

Інфраструктуру річкового транспорту визначає географія внутрішніх судноплавних шляхів. Найбільша частка внутрішніх водних шляхів у світі належить Латинській Америці (1/3), країнам Азії (1/5), а також Північній Америці і Західній Європі. Значну роль у річкових комунікаціях відведено штучним спорудженням – каналам.

Внутрішньоконтинентальні перевезення здійснює також повітряний транспорт. Мережа внутрішніх аеропортів становить близько 25 тис. Для зв'язку з віддаленими і важкодоступними районами необхідним є авіатransпорт. Його активний розвиток спостерігаємо в Південній Америці, Австралії, Африці, Росії. Доставку каботажних вантажів уздовж узбережжя, особливо в регіонах, що мають вихід до морів і океанів (Італія, Норвегія, Велика Британія, РФ, Японія, Малайзія, США) здійснюють морським транспортом.

Міжконтинентальна транспортна система представлена трьома видами транспорту: морським, повітряним і трубопровідним. Морський транспорт складається із природних і штучних судноплавних шляхів, морського флоту і морських портів. Морські шляхи, що мають найбільше світове значення, зосереджені в Атлантичному (3/5 обсягу перевезень), Тихому (1/4 обсягу перевезень) і Індійському (1/6 обсягу перевезень) океанах. Важлива роль належить Північному морському шляху, що зв'язує Атлантичний і

Тихий океани, штучним судноплавним шляхам – Суецькому, Панамському, Нільському каналам.

Структуру морського транспорту формують вантажні і пасажирські судна. Найбільшими країнами, що мають торговельні флоти, є: Ліберія, Японія, Греція, Панама, США, Норвегія, Велика Британія, Росія, Італія, Франція, Індія, Бразилія, Саудівська Аравія, Сінгапур. Загалом у світі існує близько 2,2 тис. торговельних портів, з них у Європі – 886, Азії – 364, Північній Америці – 276, Центральній і Південній Америці – 191, Африці – 183, Австралії й Океанії – 157.

Головну роль у міжконтинентальних перевезеннях пасажирів відводено повітряному транспорту. Найважливішими повітряними лініями є лінії через Атлантичний океан. Характерною ознакою повітряного транспорту є географічна мобільність, що дозволяє швидко розширювати та змінювати повітряні траси. Парк цивільної авіації, зайнятий перевезеннями, у світі становить понад 12 тис. літаків, найбільша частка якого належить США, Росії і Європі. Нині міжнародні повітряні сполучення охоплюють понад 1 тис. аеропортів: у Європі – 380, у Центральній і Південній Америці – 187, в Африці – 169, Азії – 162, Америці – 114.

Інформаційно-комунікаційні системи в МЕД – це системи збирання, збереження та передачі світової економічної інформації. У матеріальному вираженні – це мережі інформаційних агентств, що розташовані по всьому світу, які збирають, класифікують, кодують та передають користувачам інформацію. Найвпливовішими міжнародними інформаційними агентствами є: Рейтер, Доу-Джонс, Телерейт, Блумберг.

На міжнародному рівні існують різні види зв'язку. Міжнародна пошта займається обміном поштовими відправленнями (листами, посилками, телеграмами тощо) між адресатами в різних країнах за допомогою поштових установ, вторинних мереж зв'язку, а також транспортних засобів. Електронна пошта в інфраструктурному середовищі МЕД дає можливість надіслати повідомлення, виграти час, заощадити папір, відправляти послання в будь-який час. Міжнародні комп'ютерні мережі використовують для надання інформаційних послуг за допомогою глобальної комп'ютерної ме-

режі інтернету [15]. Міжнародні супутникові системи зв'язку забезпечують обмін радіоповідомленнями між абонентами різних країн через супутники зв'язку.

Отже, інфраструктурне середовище МЕД має найрізноманітніші види, що відповідають ринковій інфраструктурі національної економіки, та, з урахуванням глобалізації, набувають нових специфічних форм і функцій. З огляду на те, що основою глобалізаційних процесів є революція у швидкозмінних сферах науково-технічного прогресу, то формування інфраструктури – динамічний процес. У міру посилення глобалізації виникає потреба в нових видах інфраструктури міжнародного рівня.

Важливість участі України у формуванні міжнародних транспортних коридорів. Однією з найважливіших складових інфраструктурного середовища МЕД є міжнародний транспорт. Світові тенденції його розвитку не минули й Україну, яка має розвинену транспортну інфраструктуру, розгалужену мережу шляхів сполучень, велику кількість транспортних засобів [8, с. 60]. Окрім цього, вона розташована на перетині найважливіших транзитних і зовнішньоторговельних маршрутів між країнами Східно-Азіатського регіону і Європи, тому на тлі перевантаження і перенасичення європейських транспортних вузлів створює передумови для інтеграції в міжнародну транспортну систему.

Нині серед основних транспортних шляхів, що проходять через Україну, є такі:

- країни Центральної Європи – країни СНД;
- країни Південної Європи, Близького Сходу, Африки – країни СНД;
- Індія, країни Центральної Азії, Далекого Сходу – країни Балтики, Скандинавії;
- Китай, країни Закавказзя, Середньої Азії, Далекого Сходу – країни Західної Європи, Балтики, Скандинавії [14].

Відповідно до цих напрямів створюють транспортні коридори, що намічені Європейським Співтовариством, і за рішенням другої Пан'європейської конференції міністрів транспорту європейських країн залучені як складові частини до мережі міжнародних транспортних коридорів (табл. 2).

Таблиця 2. Міжнародні транспортні коридори, що проходять через територію України [16]

Номер коридору	Транспортний коридор
№ 3	(Берлін – Вроцлав – Катовіце – Львів – Київ)
№ 5	(Лісабон – Барселона – Трієст – Будапешт – Київ)
№ 7	(Дунайський) (Німеччина – Австрія – Словаччина – Угорщина – Румунія – Болгарія – Молдова)
№ 9	(Гельсінкі – Санкт-Петербург – Вітебськ – Київ – Кишинів – Пловдив – Салоніки)
"ТРАСЕКА"	ЄС, Азербайджан, Вірменія, Болгарія, Грузія, Іран, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Румунія, Таджикистан, Туреччина, Україна, Узбекистан через Чорне та Каспійське моря

Проте нині Україна стрімко втрачає позиції країни-транзитера, стає неконкурентоспроможною на міжнародному ринку транспортних послуг. Подальша інтеграція України в міжнародну транспортну систему пе-

редбачає приєднання до вже наявних міжнародних транспортних коридорів та доповнення нових напрямків міжнародних транспортних коридорів (табл. 3).

Таблиця 3. Нові напрямки міжнародних транспортних коридорів [14]

Номер коридору	Транспортний коридор
Продовження коридору № 5 Балтійське море – Чорне море Європа – Азія	Львів – Рівне – Сарни – Мінськ – Гданськ – Варшава – Ковель – Одеса – Франкфурт – Краків – Львів – Дніпропетровськ – Алма-Ата (продовження коридорів № 3 і 5)
ЧЕС	Анкара – Єреван – Тбілісі (Баку) – Ростов-на-Дону – Донецьк – Одеса – (Кишинів) – Бухарест (Тірана) – Димитровград (Афіни) – Стамбул
Євразійський	Одеса – Тбілісі (Єреван) – Баку – Ашгабат
Північ – Південь	Харків – Полтава – Кіровоград – Одеса

Одним із важливих параметрів, що на світовому рівні відображає якість і рівень розвитку транспортної інфраструктури, є Індекс глобальної конкурентоспроможності, контрольним показником якого є "Інфраструкту-

ра". Протягом 2014–2018 рр. за цим показником загалом Україна трохи втратила власні позиції, опустившись у рейтингу із 68 у 2014 р. до 78 у 2018 р. (табл. 4).

Таблиця 4. Позиції України у Глобальному рейтингу конкурентоспроможності за показником "Інфраструктура" [9, 17]

Індекс глобальної конкурентоспроможності (позиції України за основними складовими)	Роки			
	2014–2015 (144 країни)	2015–2016 (140 країн)	2016–2017 (138 країн)	2017–2018 (137 країн)
Інфраструктура загалом	68	69	75	78
Транспортна інфраструктура, зокрема	88	91	91	87
– якість усієї інфраструктури	75	82	88	88
– якість доріг	139	132	134	130
– якість залізничної інфраструктури	25	28	34	37
– якість портової інфраструктури	107	108	96	93
– якість інфраструктури повітряного транспорту	99	97	103	92
Електрика і телефонна інфраструктура	51	54	62	68
– якість постачання електроенергії	69	75	86	85
– кількість абонентів мобільного зв'язку / 100 жителів	33	32	26	37
– кількість абонентів фіксованого зв'язку / 100 жителів	45	44	47	51

За показником "Транспортна інфраструктура" упродовж зазначеного періоду Україна також демонструє нестабільне положення. Протягом 2015–2017 рр. країна опустилась у рейтингу на три позиції, проте 2018 р. – піднялась на чотири позиції. Найпозитивніше на рівень конкурентоспроможності країни за показником "Транспортна інфраструктура" вплинуло зростання рейтингу за такими складовими, як "Якість доріг" (збільшення показника склало 9 позицій), "Якість портової інфраструктури" (збільшення показника досягло 14 позицій) та "Якість інфраструктури повітряного транспорту" (збільшення показника становило 7 позицій). Незважаючи на таку позитивну динаміку, на жаль, за показником "Якість залізничної інфраструктури" Україна 2018 р.

порівняно із 2015 р. різко опустилась у глобальному рейтингу відразу на 12 позиції. Зауважимо, що раніше країна за рівнем цього показника входила до 30 найкращих країн світу.

Окрім того, за результатами оцінювання експертами якості розвитку транспортної інфраструктури, які здійснено в межах проведення Всесвітнього економічного форуму 2018–2019 рр. Україна посіла 57 місце у глобальному рейтингу за показником розвитку інфраструктури 2019 р. і 59 місце зі 141 країни безпосередньо за параметром "Транспортна інфраструктура" [2]. Динаміку розвитку транспортної інфраструктури України в розрізі транспортних категорій за рейтинговими позиціями представлено в табл. 5.

Таблиця 5. Місце України за рівнем розвитку транспортної інфраструктури у глобальному рейтингу конкурентоспроможності протягом 2018–2019 рр. [17]

Транспортні категорії	Місце в рейтингу	
	Роки	
	2018	2019
За параметром дорожньої зв'язності територій	51	59
За якістю дорожньої інфраструктури	123	114
За щільністю залізничної мережі	23	25
За якістю залізничних послуг	37	34
За аеропортним сполученням	53	53
За ефективністю повітряного транспорту	94	101
За індексом морських перевезень	43	57
За ефективністю морського портового сполучення	77	78

Дані табл. 5 свідчать, що позитивну динаміку спостерігаємо лише за показником транспортної інфраструктури України "Якість доріг". Інші види транспорту втратили свої позиції порівняно з попереднім періодом. Загалом, рівень розвитку транспортної інфраструктури України залишився 2019 р. на рівні показника 2018 р.

Безумовно, що на зниження рейтингу країни за рівнем розвитку транспортної інфраструктури вплинули негативні фактори, які відчув й увесь світ. Проте і попри це падіння позицій країни за рівнем якості транспортної інфраструктури зумовлено тими негативними

явищами, що спостерігаємо у транспортному комплексі. Насамперед, погіршення якості транспортної інфраструктури викликано поглибленням процесів стагнації в транспортному комплексі підприємств [1], про що свідчить динаміка експортно-імпоротної діяльності з надання послуг транспорту України, яка невпинно погіршується. Якщо 2015 р., наприклад, загальне співвідношення між експортом та імпортом послуг у грошовому вимірі становило 4,56, то вже 2019 р. воно збільшилося до 5,84 (табл. 6).

Таблиця 6. Динаміка експорту та імпорту транспортних послуг та телекомунікаційних послуг України, тис. дол США [11]

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Експорт					
Транспортні послуги	5263155,3	5300545,6	5861405,6	5851423,3	9109918,8
з них					
послуги морського транспорту	735935,8	661619,1	612112,3	523257,5	595914,5
послуги повітряного транспорту	853618,5	882840,3	1091775,1	1221610,7	1419720,8
послуги залізничного транспорту	751254,1	561118,6	580897,5	538914,8	501656,6
послуги автомобільного транспорту	249071,0	237949,1	273773,7	304438,0	338836,2
послуги трубопровідного транспорту	2258041,9	2630686,4	2998248,4	2959047,5	5904248,9
інші допоміжні й додаткові транспортні послуги	341649,9	262868,2	239941,0	233398,4	260006,3
послуги поштової та кур'єрської служби	23702,4	31194,4	30558,8	35769,6	53509,2
Телекомунікаційні послуги	352553,0	253853,1	190525,4	157745,5	111198,5
Імпорт					
Транспортні послуги	1153393,5	989274,8	1213073,6	1464807,2	1559143,8
з них					
послуги морського транспорту	191729,0	141180,7	222770,1	222986,3	273781,9
послуги повітряного транспорту	466937,6	357465,0	452397,3	695720,1	757823,3
послуги залізничного транспорту	287002,5	259877,0	297715,4	282974,7	262715,5
послуги автомобільного транспорту	91845,4	114860,7	132793,4	142892,5	156984,1
інші допоміжні й додаткові транспортні послуги	11332,6	20863,9	16592,6	23396,7	29019,9
послуги поштової та кур'єрської служби	5791,2	7446,9	10521,4	17163,9	18585,3
Телекомунікаційні послуги	277044,3	150248,1	135140,3	112593,7	97441,6

Окрім, цього змінюється галузева структура експортованих транспортних послуг. Частка послуг, що пов'язані з діяльністю трубопровідного транспорту, зростає, а частка послуг повітряного, морського транспорту і залізничного транспорту скорочується, що пов'язано, насамперед, з підвищенням тарифів на перевезення [3].

Упродовж аналізованого періоду спостерігаємо й певні трансформації у географічному розміщенні транспортних послуг України. Поступово зменшується частка країн СНД (насамперед РФ) та збільшується частка інших країн. Зростає кількість країн світу, з якими Україна співпрацює на ринку транспортних послуг. Якщо 2015 р. Україна співпрацювала з близько 150 країнами, то 2019 р. їх було вже понад 160 [11].

Статистичні дані 2019 р. свідчать про зростання від'ємного сальдо в експортно-імпортних відносинах щодо надання Україною транспортних послуг Бельгії, Грузії, Йорданії, Люксембургу, Німеччині, Португалії, Саудівській Аравії, Словаччині, Туркменістану. Це можна пояснити перевищенням обсягів вантажів, що надаються для перевезення цим країнам для України, над обсягами перевезень вантажів, які надаються для перевезення України для зазначених держав, а також непаритетним наданням порожнього рухомого складу колії 1520 мм до цих країн під завантаження, за що Україні доводиться платити в разі експортного спрямування вантажів до країн СНД через територію України. Вважаємо, що виправити ситуацію можливо тільки шляхом проведення дво- або багатосторонніх переговорів із зазначеними європейськими державами та погодженням із ними обсягів перевантаження імпортованих і транзитних вантажів, як для України, так і для згаданих країн, відповідне переоформлення ЦІМ-накладної на СМГ, зокрема й на українській території в межах дотримання норм Угоди про міжнародне залізничне вантажне сполучення (УМВС) [7].

Упродовж зазначеного періоду в Україні спостерігаємо також зниження участі на ринку автотранспортних послуг ЄС. Така ситуація пов'язана, на нашу думку, насамперед з проблемами придбання необхідної кількості автотранспортних засобів (передусім сидельних

тягачів (контейнеровозів) та їхньою відповідністю сучасним європейським вимогам за енергетичною ефективністю та екологічними параметрами експлуатації (євро-3; євро-4 та євро-5). На жаль, вітчизняна промисловість не виробляє таких транспортних засобів, і їхнє надходження до перевізників обумовлено лише імпортом. Роль держави тут вбачаємо в підтриманні процесу лізингового придбання автотранспорту, причепів до нього на сприятливіших умовах, ніж ті, що діють. Крім того, потрібна реалізація політичних рішень щодо спрощення процедури отримання багаторазових віз для вітчизняних водіїв автотранспортних організацій за спрощеною процедурою. Водночас слід урахувувати те, що водіям іноземних перевізників, зокрема з ЄС, взагалі не потрібні візи України для в'їзду на її територію, а під час здійснення перевезень транзитних вантажів із/в треті країни не потрібен дозвіл.

Також Україна має суттєвий потенціал для прискорення інтеграції до європейського ринку послуг пасажирського річкового флоту. 2019 р., наприклад, обсяг наданих країнам ЄС (тільки круїзного виконання для пасажирів Німеччини) послуг цього виду транспорту у 2,7 рази перевищив послуги морського пасажирського транспорту (надано пасажиром 49 країн) і досяг 10,7 млн дол США. Круїзні перевезення по Дунаю з відвіданням української частини дельти здійснює Українське дунайське пароплавання (УДП) чотирма теплоходами австрійського виробництва: "Україна", "Молдова" пасажиромісткістю по 150 та "Волга" і "Дніпро" пасажиромісткістю по 140 осіб [7].

Отже, аналіз функціонування транспортної системи України свідчить, що вона значно відстає від середнього рівня розвитку транспортної інфраструктури та все ще не відповідає стандартам і вимогам світового рівня.

До основних чинників зменшення ролі України як транзитера, на нашу думку, належать:

- цілеспрямована політика Росії щодо вилучення України із транзитних потоків;
- недостатність темпів й обсягів розбудови транспортної інфраструктури, техніко-технологічне відставання якої суттєво здорожує процес доставки товару та

призводить до переорієнтації транспортних потоків в обхід території України;

- незадовільний транспортно-експлуатаційний стан доріг, 90 % яких потребує реконструкції або ремонту, середня швидкість руху на автодорогах України у 2–3 рази нижча, ніж у західноєвропейських країнах, на вітчизняних дорогах стає економічно невігідною експлуатація сучасних автомобілів з поліпшеними технічними й екологічними характеристиками. Також незадовільним є стан залізничних колій, ділянки яких перебувають у незадовільному стані та підлягають заміні через вік та тривалу експлуатацію;

- брак належного сервісу й уваги до нагальних потреб клієнтів з боку державних транспортних монополій і державних контролюючих органів та служб;

- неузгодженість тарифної політики Укрзалізниці та морських торговельних портів України, пряме лобювання ними інтересів окремих комерційних структур. Надмірна складність і тривалість процедур перетину кордону, а також недостатня пропускна спроможність пунктів перетину кордонів;

- відсутність послідовної державної політики щодо розвитку транзитного потенціалу України та розбудови пріоритетної транспортної мережі [8, с. 62].

З огляду на все це для зміцнення позицій України на світовому ринку необхідне створення сучасної транспортної інфраструктури і корінна організаційна перебудова всієї транспортної системи нашої країни.

Пріоритетні напрями підвищення конкурентоспроможності транспортної інфраструктури України на світовому ринку. Транспортна політика розвинених і більшості країн, що розвиваються, спрямована на підвищення конкурентоспроможності національних транспортних операторів на міжнародних ринках і просування їхніх інтересів у межах дво- та багатосторонніх переговорних процесів у сфері транспорту. Зусилля більшості країн у сфері розвитку експорту транспортних і транзитних послуг спрямовані на підвищення ефективності логістики, що передбачає цифровізацію транспортних коридорів і вузлів, спрощення адміністративних процедур під час здійснення експорту, імпорту та транзиту, зокрема й у форматі "єдиного вікна", гармонізацію транспортного законодавства, а також на формування і реалізацію довготермінових планів розвитку транспортної інфраструктури, формування спеціального законодавства у сфері державно-приватного партнерства та спеціальних фінансових інструментів для залучення приватних інвесторів до реалізації великих інвестиційних проектів.

Основні тенденції розвитку світового ринку логістичного сервісу визначає перехід від надання спеціалізованих послуг до надання комплексних логістичних рішень у сфері поставок за допомогою підвищення ролі інформаційних технологій у логістиці, розвитку мультимодальних перевезень та збільшення частки транспортно-логістичного аутсорсингу.

Сучасний стан і майбутнє світового ринку авіаційних перевезень пов'язане із формуванням альянсів авіакомпаній і посиленням конкуренції між ними. Основними операційними моделями авіаційних перевезень стають прямі перельоти між пунктами вильоту та призначення з використанням авіаперевізників з низькими витратами і перельоти з пересадкою у вузловому аеропорту з використанням традиційних авіакомпаній.

З метою отримання конкурентних переваг на ринку морських вантажоперевезень також створюють альянси провідних операторів, великий вплив на кон'юнктуру

ринку і рівень фрахтових поставок має зміна співвідношення між пропозицією потужностей судів і динамікою попиту на них. У структурі контейнерних перевезень протягом 2016–2019 рр. відбувалося зростання попиту на судна-контейнеровози, що помітно випереджало пропозицію відповідних потужностей.

За оцінками Міжнародного транспортного форуму, найінтенсивніше в найближчі десятиліття морські вантажоперевезення в тонн-кілометрах будуть розвиватися на внутрішньоазійських і північно-тихоокеанських маршрутах, маршрутах через Індійський океан, а також середземноморських і каспійських маршрутах. Важливою довготерміною тенденцією є також посилення конкуренції між високошвидкісними залізничними магістралями і регіональними авіалініями, а також перехід на високошвидкісні магістралі пасажиропотоків із традиційного залізничного транспорту й особистого автомобільного транспорту. Розвиток високошвидкісних магістралей дозволяє сформувати додатковий попит на перевезення, на підставі чого зростає потенціал експорту транспортних послуг.

Одним зі стимулюючих факторів розвитку ринку транспортних послуг і транзитних вантажоперевезень є створення міжнародної правової основи для здійснення мультимодальних перевезень на основі Конвенції про міжнародні змішані перевезення.

Важливу роль у розвитку експорту транспортних послуг відіграють також ключові багатосторонні правові інструменти:

- Угода про міжнародне залізничне вантажне сполучення;

- уніфікована залізнична накладна до договору про міжнародне залізничне перевезення вантажів (угода про міжнародне залізничне вантажне сполучення) між Європою і Азією;

- Митна конвенція про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП від 14 листопада 1975 р.;

- додатковий протокол до Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів (КДПВ);

- міжнародні правові акти Організації співробітництва залізниць.

Зростанню торгівлі послугами міжнародного транзиту сприятиме повномасштабна реалізація великих інфраструктурних проєктів в Євразійському регіоні, які охоплюють транспортні маршрути китайської ініціативи "Один пояс – один шлях" в напрямках Схід – Захід, міжнародні автомобільні коридори Шанхайської організації співробітництва та транспортні коридори Програми центрально-азійського економічного співробітництва (ЦАРЕС), "Європа – Кавказ – Азія" (ТРАСЕКА), "Північ – Південь". Розвиток мережі євразійських транспортних коридорів різної спрямованості створює сприятливі можливості Україні для значного збільшення обсягу послуг у галузі міжнародного транзиту.

Окрім того, у майбутній перспективі на світовому ринку транспортних послуг очікуємо динамічний розвиток зростання ринку експрес-доставки малогабаритних вантажів за рахунок зростання популярності й обсягів інтернет-торгівлі, підвищення ефективності логістики й упровадження нових технологій (розвиток мереж постапат, дронів і безпілотних "візків", здатних забезпечити доставку від дверей до дверей), а також посилення конкуренції в цьому сегменті.

У довготерміновій перспективі зміна технологій та конфігурації виробництва, поява і поширення нових бізнес-моделей, що з високою ймовірністю приведуть до скорочення темпів транскордонної діяльності, пов'язаної з переміщенням вантажів і фізичних осіб. Цьому сприятимуть тенденції до обмеження потоків промислової сировини і напівфабрикатів, що заміняться альтернативними місцевими ресурсами, інноваційними продуктами, масштабним повторним використанням матеріалів, формуванням мереж розподіленого виробництва, наближеного до місця знаходження клієнтів, а, отже, трансформації ланцюжків поставок, де фізичні ланцюжки поставок в основному замінять електронний обмін даними, швидкого поширення цифрових рішень, технологій доповненої реальності, які скасовують необхідність виїзду фізичних осіб за кордон для надання або споживання послуг.

Водночас прогнозні дані розвитку світової економіки в середньотерміновій перспективі вказують на те, що обсяги міжнародної торгівлі транспортними послугами будуть зростати, хоч і невисокими темпами (середньорічний приріст протягом 2021–2025 рр. очікують на рівні 1,5 %). Абсолютна величина світового експорту транспортних послуг досягне 2025 р. приблизно 1–1,1 трлн дол США, частка транспорту в глобальному експорті послуг скоротиться до 13,8 % (18 % у 2021 р.).

Отже, світові тенденції та загострення конкуренції на ринку міжнародних транспортних послуг диктують нові умови розвитку транспортного комплексу України, що перебудовують під впливом сформованих тенденцій розвитку транспортної галузі в Європейському регіоні, які нашій країні все більше необхідно буде враховувати, серед них:

- *Посилення ролі логістики та експедиторської діяльності у транспортному процесі.* Організуючи перевезення експортних, імпорتنих, а також транзитних вантажів, експедиторські та логістичні компанії залучають власні й оборотні кошти клієнтів у платоспроможний баланс країни, а їхній професійний рівень позитивно позначається на діяльності всього транспортного ринку України [13]. Проте нині небагато експедиторських компаній (які називають себе останнім часом логістичними) надають той комплекс послуг, що властивий західним транспортним компаніям натеper. Недостатній розвиток в Україні логістичних прогресивних транспортних систем призводить до збільшення транспортних витрат, а отже, і до втрати ринку українськими перевізниками. Для підвищення ефективності своєї діяльності транспортно-експедиторські компанії беруть на себе реалізацію додаткових послуг, які раніше клієнт виконував самостійно. Державна адміністрація залізничного транспорту України ("Укрзалізниця"), наприклад, у січні 2012 р. підписала угоду про співпрацю у сфері транспортно-експедиторської діяльності, пов'язаної з організацією та виконанням перевезень вантажів у міжнародному залізничному сполученні. Учасниками угоди стали Асоціація міжнародних експедиторів України (АМЕУ), Асоціація транспортно-експедиторських організацій ("Укрзовніштранс") й Асоціація "Оператори залізничного транспорту України". Угода має на меті координацію сторін зі створення сприятливих умов для розвитку ринку транспортно-експедиторських послуг, залучення додаткових вантажопотоків, подолання дефіциту рухомого складу, поліпшення транспортного сервісу. Документом визначено, що учасники беруть на себе зобов'язання обмінюватися інформацією щодо можли-

востей та умов роботи експедиторського й операторського ринків, будуть спільно здійснювати моніторинг ринку міжнародних вантажних перевезень.

- *Комплексний підхід в організації перевезень, розвиток транспортно-логістичних центрів (ТЛЦ).* Вони є центрами, де поєднано транспортні, промислові, торговельні, фінансові й інформаційні потоки, а також відбувається переробка вантажів, взаємодія різних видів транспорту. Вважаємо, що ТЛЦ повинні бути до того ж центрами, інтегрованими в міжнародні транспортні коридори. В Україні для роботи з вантажовідправниками Укрзалізницею створено нове держпідприємство "Український транспортно-логістичний центр". Зазначена структура покликана поліпшити сервіс для клієнтів "Укрзалізниці". Місія логістичного центру також у залученні нових вантажопотоків і збільшенні обсягів перевезень залізничним транспортом у країні, адже не секрет, що багато вантажів пішло від залізниці на автомобільний та інші види транспорту. Особливо це стосується невеликих відправлень. Відтепер для здійснення перевезень по всій території України клієнту достатньо лише укласти угоду з державним підприємством "Український транспортно-логістичний центр". Досвід використання логістичних систем у країнах ЄС свідчить, що використання логістичних центрів дозволяє скоротити транспортні витрати на 5–20 %, зменшити витрати на вантажно-розвантажувальні роботи, зберігання матеріальних ресурсів і готової продукції на 10–30 %, знизити загальні логістичні витрати на 15–35 %. Зміна співвідношення між різними видами транспорту, розвиток взаємодії між ними, використання інтермодальних перевезень – найважливіші завдання, передбачені Європейською транспортною політикою країн ЄС [6].

- *Використання різних видів транспорту в доставці однієї партії товару.*

- *Контейнеризація вантажів та збільшення обсягів контейнерних перевезень.*

Окрім того, необхідним є вдосконалення законодавчої та нормативно-правової бази, яка забезпечує роботу транспортної інфраструктури в Україні, що має здійснюватися в таких напрямках:

- приведення діючих в Україні перевезень вантажів, пасажирів і багажу в міждержавному сполученні універсальними видами транспорту у відповідність до міжнародних норм, з урахуванням сучасних транспортних технологій;

- визначення й узгодження правових умов здійснення транзитних перевезень ділянками міжнародних транспортних коридорів на території України й інших держав-учасників;

- розвиток системи транспортно-експедиційного обслуговування, головним чином, шляхом формування операторських компаній, які обслуговують перевезення усіма універсальними видами транспорту, і створення на цьому ринку послуг необхідного конкурентного середовища з метою підвищення якості їхньої роботи і скорочення вартості операторських послуг;

- стимулювання транзитних перевезень територією країни, захист інтересів України під час здійснення перевезень вантажів у міжнародному сполученні, підвищення конкурентоспроможності та розширення вантажної бази вітчизняних транспортних й операторських компаній;

- удосконалення організації перевезень вантажів у прямому і непрямому змішаному сполученнях за участю декількох видів транспорту;

- підвищення координації дій державних органів управління транспортом, митних, прикордонних та інших державних контрольних служб, транспортних та операторських компаній під час перетину транспортними засобами кордону України;

- підвищення безпеки транспортного процесу, урахування зниження аварійності та ймовірності техногенних катастроф, пов'язаних з технічними характеристиками транспорту і впливом форс-мажорних обставин природного характеру, а також запобігання протиправних дій щодо пасажирів, об'єктів і персоналу транспорту;

- зниження шкідливого впливу транспорту на довкілля;

- залучення українських транспортних й операторських компаній у міжнародну систему електронного документообігу й інформаційного поля під час здійснення міжнародних перевезень.

Висновки. Отже, у сучасних умовах для розвитку транспортної галузі велике значення має глобалізація світової економіки. Під її впливом визначаються нові тенденції розвитку міжнародних перевезень вантажів, серед яких виділяють: посилення ролі експедиторської та логістичної діяльності у транспортному процесі; формування мультимодальних логістичних центрів, розвиток контейнерних і контейнерних систем транспортування тощо. До того ж необхідна реструктуризація транспортного комплексу України, його поетапна інтеграція в загальноєвропейську та світову транспортну систему шляхом розвитку міжнародних транспортних коридорів, яка, крім отримання додаткових прямих доходів, стимулюватиме надходження іноземного капіталу, удосконалення транспортних технологій, загальне поліпшення національної транспортної інфраструктури. Транзитні проекти дадуть стимул економічному розвитку регіонів, зокрема й створенню тисячі нових робочих місць. Широке використання транзитного потенціалу – це одне із центральних питань державної транспортної політики і важливий фактор вибору позиції України у світовій економічній системі.

Список використаних джерел

1. Дмитрієва (Стогуп) О.І. Впровадження системи управління якістю обслуговування пасажирів на автобусних станціях. *Економіка транспортно-логістичного комплексу*. 2018. Вип. 18. С. 110–120.
2. Додаток ХХХІІ до глави 7 "Транспорт" розділу V "Економічне і галузеве співробітництво" / *Євроінтеграційний портал: вебсайт*. URL: <https://eu-ua.org/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu/dodatky-rozdil-v/transport>.
3. Дорофєєва Х.М. Конкурентоспроможність транспортної інфраструктури України в умовах інтеграції до ЄС. *Економіка і суспільство*. 2016. № 7. С. 30–35.
4. Комаров М.П. Інфраструктура регіонів мира: учеб. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2020. С. 97-126.
5. Литвин О. Україна в системі міжнародних економічних відносин в умовах інституціоналізації та глобальної конвергенції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини* / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Київський університет. Вип. 1(49). 2019. С. 36-40.
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Перспективні шляхи та механізми інтеграції ринку транспортних послуг України до країн ЄС : аналіт. зап. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/perspektivni-shlyakhi-ta-mekhanizmi-integracii-rinku-transportnikh-poslug>.
8. Попова Н.В. Транспортно-логістична система: дефініція та складові. *Бізнес Інформ*. 2018. № 1. С. 169-174.
9. Позиція України в рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2017-2018 / *Економічний дискусійний клуб: вебсайт*. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>.
10. Русскова Е.Г. Международная инфраструктура как фактор трансформации национальной экономики в условиях глобализации. *Финансы и кредит*: научно-практ. и теорет. журн. 2018. №11. С. 86-91.
11. Транспорт України: статист. збірник. К.: Державна служба статистики України, 2020. 115 с.
12. Україна в системі міжнародних транспортних комунікацій. URL: <https://studall.org/all4-24367.html>.
13. Хумаров О.А. Підвищення конкурентоспроможності України: мобілізація транзитного потенціалу. URL: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2019/23.pdf.
14. Чайка І.В., Крикун В.О. Важливість участі України у формуванні міжнародних транспортних коридорів. URL: http://www.rusnauka.com/36_PVMN_2018/Economics/2_121461.doc.html/.
15. Шталь Т.В., Козуб В.О., Артеменко В.С., Бубенець І.Г., Артеменко С.В. Міжнародна економіка та міжнародні економічні відносини: навч. посіб. Харків : Форт, 2018. 364 с.
16. Яцота О. Транспортно-логістична система України в умовах європейської інтеграції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 3. С. 89-99.
17. The Global Competitiveness Report 2019. Geneva, Switzerland. 648 p.

Надійшла до редколегії 26.11.21

O. Lytvyn, PhD, Associate Prof.,
V. Romanenko, PhD Student
Banking University, Lviv, Ukraine

FEATURES OF THE INFRASTRUCTURAL ENVIRONMENT OF THE INTERNATIONAL ECONOMIC ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The article considers the features and a structure of the infrastructural environment of the international economic activity in the context of globalization. The importance of Ukraine is revealed in the formation of the international transport corridors. The priority directions of increasing competitiveness of Ukraine's transport infrastructure have been identified on the world market.

Keywords: *infrastructural environment, transport corridors, international economic activity, globalization.*

ТРАКТУВАННЯ ТЕРМІНА ГЛОКАЛІЗАЦІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Здійснено ґрунтовне дослідження наукових праць українською, англійською, німецькою, іспанською, французькою та іншими мовами, присвячених проблемам глокалізації. На основі цього виділено 46 трактувань терміна глокалізація, серед яких і 4 власних. Наявні трактування глокалізації систематизовано та класифіковано за науковими підходами. Окреслено перспективи подальших досліджень світового господарства та міжнародних економічних відносин на основі отриманих у статті результатів.

Ключові слова: глокалізація, глобалізація, локалізація, світове господарство, міжнародні економічні відносини.

Постановка проблеми. Глобалізація приводить до згладжування національних відмінностей внаслідок впливу глобальних сил на умови місцевих ринків. З іншого боку, не зникають і вияви локалізації, коли окремі регіони намагаються захистити та зберегти частину місцевих особливостей і своєї культури, незважаючи на вплив глобалізаційних змін. Глокалізація намагається поєднати обидва підходи: з одного боку, задовольняє місцеві смаки та вподобання, з іншого – намагається дотримуватись глобальної корпоративної філософії та ідеології компанії [1, с. 429]. Так само, як поняття *технетронний* (англ. *technetronic*) означає синергетичний вплив техніки та електроніки [2], а *конкуперация* (англ. *cooperation*) поєднує конкуренцію та кооперацію для підвищення ефективності діяльності компанії [3, 4], *глокалізація* є поєднанням глобалізації та локалізації, що не протиставляє стандартизацію та адаптацію, а визначає найефективніші поєднання засобів реагування на протилежні напрями розвитку зовнішнього середовища діяльності корпорації.

Мета статті – систематизувати та класифікувати наявні трактування терміна *глокалізація* для подальших досліджень світового господарства й міжнародних економічних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив глокалізації на світове господарство та міжнародні економічні відносини досліджували такі зарубіжні вчені, як Н. Бгандарі, К. Вігналі, Р. Вілкен, Дж. Вінд, С. Вінереан, С. Голленсен, Л. Думітреску, Х. Еспехо, Ф. Котлер, Дж.І.-Ч. Лін, О. Малашенкова, Р. Малкольм, А. Маркварде, С. Матур, Р. Менон, А. Пракаш, Дж. Рітцер, Р. Робертсон, Р. Робінсон, В. Рудометов, Г. Свенссон, В. Б. Сінг, Дж. Сінклер, С. Станунасан, В. Станявічус, Л. Фішер, А. Фоліо, Т. Фрідмен, М. Ш. Халіл, С. Халілі, М. Хесс, Г. Г. Хондкер, Дж. М.-С. Ченг, М. Шамсуддога, Д. Шарма, К. Шіммельпфенніг та ін. Економічну глокалізацію досліджували й українські вчені: Т. Бусарєва, О. Гончарова, А. Гречко, О. Єрмакова, С. Жуков, О. Зарудна, Н. Краус, О. Лайко, В. Ліщинська,

І. Ліщинський, Р. Нестеренко, О. Нікішина, С. Сіденко, В. Талпа, З. Чехович, І. Шавкун, М. Шуба та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін *глокалізація* в україномовній і російськомовній науковій літературі використовують як відповідник англійському *glocalization* (також *glocalisation*), що виник внаслідок поєднання *глобалізації* (англ. *globalization, globalisation*) і *локалізації* (англ. *localization, localisation*). В іспанській економічній літературі також існує термін *глокалізація* (ісп. *glocalización*) як поєднання понять *глобалізація* (ісп. *globalización, mundialización*) та *локалізація* (ісп. *localización*). У науковій літературі німецькою мовою є вживаними терміни *глокалізація* (нім. *Glokalisierung*) та *глобалізація* (нім. *Globalisierung*), а в значенні *локалізація* (нім. *Lokalisierung*) в економічній сфері використовують і термін *регіоналізація* (нім. *Regionalisierung*). У французькій економічній літературі термін *глокалізація* (фр. *glocalisation*) існує, проте не набув такого поширення, як в англійській мові, через специфіку назв складових явища *глокалізація* французькою мовою: *глобалізація* (фр. *mondialisation*) та *локалізація* (фр. *localisation*) [5, с. 131–132].

Вважають, що термін *глокалізація* вперше з'явився в кінці 1980-х рр. у статтях японських економістів у журналі "Harvard Business Review" [6, с. 124]. А з 1994 р. термін *глокалізація* використовує у своїх наукових працях британський соціолог Р. Робертсон, з якого й почалося поширення та використання цього терміна в різних науках [7, 8].

Наявні трактування терміна *глокалізація* систематизуємо та класифікуємо за такими науковими підходами:

- загальнонауковий (табл. 1),
- з погляду дослідження світового господарства та міжнародних економічних відносин (табл. 2),
- підприємницький (табл. 3),
- маркетинговий (табл. 4).

Таблиця 1. Тракткування терміна *глокалізація* згідно із загальнонауковим підходом

№	Визначення	Словник/автор(и)
1	Глокалізація – це "ідея про те, що у глобалізації повинні враховувати локальні умови" [9].	Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus
2	Глокалізація – це "ідея про те, що локальні умови мають враховувати у глобалізації" [9].	Cambridge Business English Dictionary
3	Глокалізація – це "взаємопроникнення локального та глобального" [10, с. 434].	Р. Робертсон
4	Глокалізація – це "взаємопроникнення глобального та локального, що в підсумку виявляється в унікальних особливостях у різних географічних районах" [11, с. 168].	Дж. Рітцер
5	Глокалізація – це "синтез глобалізації та локалізації" [12, с. 65].	О. Малашенкова, А. Маркварде
6	Глокалізація – це "спосіб поєднання глобалізації та локалізації" [13, с. 32].	А. Фоліо, В. Станявічус

Закінчення табл. 1

№	Визначення	Словник/автор(и)
7	Глокалізація – це "процес реакції різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, що є наслідком синтезу процесів глобалізації і регіоналізації" [14, с. 44].	О. Олійник
8	Глокалізація – це "феномен взаємопроникнення глобального та локального у процесі взаємодії між ними" [15, с. 348].	О. Олійник, В. Куропата
9	Глокалізація – це "поєднання глобальних і локальних рівнів у єдине ціле" [16, с. 116].	А. Джонс
10	Глокалізація – це "рівень зближення, що зростає, взаємодії, взаємодоповнення двох конкурентних полюсів глобальності та локальності" [17, с. 6].	Є. Авдокушин
11	Глокалізація – це "нові неповторні форми переплетення традицій, культур, комунікативних практик, що виникають унаслідок залучення у глобальні потоки та слідування місцевим культурним традиціям, соціальним засадам" [18, с. 82–83].	В. Ліщинська
12	Глокалізація – це "одночасне існування й універсалізуючих, і конкретизуючих тенденцій у сучасних системах: соціальній, політичній і економічній" [19].	Й. Блаттер

Джерело. Складено автором.

Узагальнюючи загальнонаукові визначення в табл. 1, зауважимо й власне трактування: глокалізація – це процес взаємодії та взаємовпливу загальносвітових тенденцій і місцевих особливостей різних країн, глобалізації та локалізації.

Таблиця 2. Тракткування терміна *глокалізація* з позиції дослідження світового господарства та міжнародних економічних відносин

№	Визначення	Автор(и)
1	Глокалізація – це "зв'язок, єдність, переплетіння глобальних і локальних тенденцій розвитку міжнародної економіки" [20, с. 470].	О. Гончарова
2	Глокалізація – це "постійна взаємодія глобального й локального, спрямована на прискорення світового розвитку, повсюдно поширений варіант глобалізації, що виявляється у здатності основних тенденцій у сфері виробництва та споживання універсальних товарів перевтілюватися в регіональні форми, тобто підлаштовуватися до специфіки локального ринку" [20, с. 470].	
3	Глокалізація – це "результат синтезу процесів глобалізації й регіоналізації, під впливом яких відбувається трансформація міжнародних економічних відносин, а також випереджальне зростання локальних (внутрішньорегіональних, галузевих) економічних потоків (торгівлі, прямих інвестицій, міграційних потоків трудових ресурсів, інформаційного й технологічного обміну) порівняно з їхньою загальною динамікою у світовому масштабі, що веде до ускладнення й посилення різномірної конкурентної боротьби у світових масштабах між ТНК, національними державами, регіональними економічними угрупованнями, які колективно відстоюють свої позиції на світовій арені; є мірою дедалі більшого зближення двох полюсів – глобальності й локальності" [20, с. 469].	
4	Глокалізація – це "сучасна всеохопна форма трансформації міжнародних економічних відносин, що характеризується випереджальною активізацією внутрішньорегіональних і галузевих (локальних) економічних потоків над динамікою зростання міжнародних економічних відносин (економічної глобалізації)" [21, с. 201].	С. Жуков
5	Глокалізація – це "стан міжнародних відносин / стратегії компанії / дії людей, що відображають не тільки глобальні, а й локальні вимоги та стандарти" [12, с. 65–66].	О. Малашенкова, А. Маркварде

Джерело. Складено автором.

У табл. 2, на відміну від табл. 1, належним чином ураховано вплив глокалізації на економічну сферу. Таку глокалізацію ще називають економічною. Надамо власне трактування й для цього випадку: глокалізація – це

синтез процесів глобалізації та локалізації із суперечливим механізмом їхньої взаємодії та взаємозв'язку, під впливом яких відбувається трансформація світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Таблиця 3. Тракткування терміна *глокалізація* згідно з підприємницьким підходом

№	Визначення	Словник/автор(и)
1	Глокалізація – це "практика ведення бізнесу з міркувань уваги і до локальних, і глобальних питань" [22, с. 744].	Oxford Dictionary of English
2	Глокалізація – це "синтез понять глобалізації та локалізації, співвідношення між глобальною направленістю та регіонально обмеженим розташуванням промислового виробництва" [23, с. 55].	М. Хесс
3	Глокалізація – це "метод, що дозволяє локальному або глобальному підприємству досягти оптимального рівня діяльності відповідно до глобального або локального ринку" [13, с. 32].	А. Фоліо, В. Станявічус
4	Глокалізація – це "система управління в умовах глокального ринку" [13, с. 32].	
5	Глокалізація – це "здатність не відриватися від локальної реальності, водночас ведучи справи із глобальним ринком" [13, с. 32].	
6	Глокалізація – це "можливість здійснювати діяльність у глобальному та локальному (глокальному) руслі ланцюга вартості" [13, с. 32].	
7	Глокалізація – це "поєднання глобальної стратегії та локальної адаптації" [24, с. 3].	Р. Вілкен, Дж. Сінклер
8	Глокалізація – це "стратегічний напрям організацій, що збираються завойовувати лідерство на ринках за межами своїх культурних і географічних кордонів" [6, с. 127].	Д. Шарма
9	Глокалізація – це "повсюдно поширений варіант глобалізації, що виявляється у здатності основних тенденцій у сфері виробництва та споживання універсальних товарів перевтілюватися в регіональні форми, тобто підлаштовуватися під специфіку локального ринку" [25, с. 154].	І.В. Козюра

Джерело. Складено автором.

Таблиця 3 показує вплив глобальних і локальних процесів на підприємницьку діяльність. Авторське визначення з погляду підприємницького підходу є таким: глокалізація – це процеси, пов'язані з необхідністю транс-

формації всіх сфер діяльності суб'єктів підприємництва відповідно до принципу "Думай глобально, дій локально", з урахуванням загальносвітових тенденцій і місцевих особливостей різних країн, глобалізації та локалізації.

Таблиця 4. Тракткування терміна *глокалізація* згідно з маркетинговим підходом

№	Визначення	Словник/автор(и)
1	Глокалізація – це "адаптація глобально поширених товарів, послуг або публікацій до локальних потреб" [26].	American Heritage Dictionary
2	Глокалізація – це "адаптація товарів або послуг, які реалізують в усьому світі, до локальних потреб" [27].	Oxford Advanced Learner's Dictionary
3	Глокалізація – це "процес зміни товарів або послуг, які реалізують в усьому світі, щоб вони відповідали потребам людей різних локальних ринків" [28].	Macmillan Dictionary
4	Глокалізація – це "пристосування та рекламування товарів і послуг на глобальній або близькій до глобальної основі, відповідно до все більш диференційованих місцевих й окремих ринків" [16, с. 116; 8, с. 28].	Р. Робертсон, А. Джонс
5	Глокалізація – це "стратегія впровадження добре відомих міжнародних брендів на ринок іншої країни з адаптаціями відповідно до локальних особливостей" [29, с. 5].	Ф. Котлер
6	Глокалізація – це "маркетингова стратегія, яка передбачає таку зміну продукту, що він може продаватися глобально, і водночас задовольняти потреби споживачів на локальних ринках" [18, с. 83].	В.В. Ліщинська
7	Глокалізація – це "стратегія адаптації продукту або сервісу спеціально до кожної країни / території, де продукт реалізують" [12, с. 65].	О. Малашенкова, А. Маркварде
8	Глокалізація – це "процес адаптації глобалізованих продуктів або послуг з метою відповідати потребам різних місцевих ринків і спільнот, які є у світі" [30].	А. Івановік, П. Коллін
9	Глокалізація – це "створення продуктів чи послуг для глобального ринку шляхом адаптації їх до локальних культур" [19].	Й. Блаттер
10	Глокалізація – це "глобальна масова культура споживання глобальних продуктів і послуг, пристосованих до місцевого повсякденного життя" [31, с. 7].	Л. Фішер, Х. Еспехо
11	Глокалізація – це "забезпечення глобальної пропозиції (бренда, ідеї, товару, послуги тощо), водночас урахування питань, пов'язаних з локальними особливостями" [32, с. 151].	Л. Думітреску, С. Вінереан
12	Глокалізація – це "розробка та продаж товарів або послуг, призначених для світового ринку, але адаптованих відповідно до місцевих особливостей культури та поведінки" [33, с. 22].	С. Голленсен
13	Глокалізація – це "адаптація відповідно до культури та збут певних товарів і послуг, призначених для світового ринку; відповідно до гасла "Думай глобально, дій локально" [34, с. 37].	С. Голленсен, К. Шіммельпфенніг
14	Глокалізація – це "індивідуалізація глобальної ідеї, товару або послуги" [34, с. 35].	
15	Глокалізація – це "теоретична концепція соціолога Робертсона, що в контексті маркетингу означає злиття глобальної та локальної маркетингових стратегій" [34, с. 35].	Г. Барієв
16	Глокалізація – це "забезпечення конкурентної переваги глобальної компанії за рахунок діалектичної єдності локалізації та глобалізації, де перша забезпечується адаптацією маркетинг-міксу продавця до одних національних ринків, а друга – створенням глобальних цільових ринків за рахунок інтеграції/модифікації інших національних ринків" [35, с. 647].	

Джерело. Складено автором.

Таблиця 4 показує вплив глокалізації на маркетинг. Саме тому подамо окреме трактування й для цього випадку: глокалізація – це поєднання переваг глобального й локального підходів до маркетингу у відповідь на тенденції та зміни маркетингового середовища, породжені діалектикою єдності та боротьби глобального й локального. Вплив глокалізації на маркетингову діяльність підприємств є настільки значним, що в наукових публікаціях використовують і термін *глокальний маркетинг*, що поєднує заходи глобального та локального маркетингу, щоб відповідати сучасним викликам і проблемам впливу глобальних і локальних процесів на продаж товарів або надання послуг у різних країнах світу.

Висновки. Ґрунтовне дослідження наукових праць різними мовами дало змогу виділити 46 трактувань терміна *глокалізація*. Зазначені трактування систематизовано та класифіковано за чотирма науковими підходами:

- загальнонауковий,
- з погляду дослідження світового господарства та міжнародних економічних відносин,
- підприємницький,
- маркетинговий.

Результати пропонованої статті є ґрунтовною основою для подальших досліджень у цьому напрямі, аналізу світового господарства та міжнародних економічних

відносин через призму глокалізації, розвитку дискусій щодо розуміння процесів глокалізації та прогнозування майбутніх глокальних тенденцій.

Список використаних джерел

1. Menon R. Global or Glocal: The future course for strategy? *Global Journal of Finance and Management*. 2014. Vol. 6. № 5. P. 427–432.
2. Brzezinski Z. *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era*. New York: Viking Press, 1970.
3. Luo Y. A. Cooperation perspective of global competition. *Journal of World Business*. 2007. № 42(2). P. 129–144.
4. Ільницький Д. О. Глобальна конкуренція в науково-освітньому просторі: монографія. Київ: КНЕУ, 2016. 445 с.
5. Бех К. А. Концептуалізація поняття "глокальний" в маркетингу ТНК. Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах: мат. міжнар. наук.-практ. конф. 20 жовтня 2016 р., м. Київ. Київ: ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. С. 131–133.
6. Sharma D. A Study of Glocalization Concept As A Current Trend in Indian Economy. *SVIM e-Journal of Applied Management*. 2013. Vol. 1. № 1. P. 124–135.
7. Robertson R. Globalisation or Glocalisation? *Journal of International Communication*. 1994. Vol. 1. № 1. P. 33–52.
8. Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. *Global Modernities* / Edited by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London: Sage Publications, 1995. P. 25–44.
9. Glocalization. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, Cambridge Business English Dictionary*. Cambridge University Press. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/glocalization> (дата звернення: 02.04.2021).

10. Giulianotti R., Robertson R. Glocalization and Sport in Asia: Diverse Perspectives and Future Possibilities. *Sociology of Sport Journal*. Human Kinetics, 2012. № 29. P. 433–454.
11. Ritzer G. *The McDonaldization of Society* 6. 6th ed. Thousand Oaks : Pine Forge Press, 2011. 328 p.
12. Малашенкова О., Маркварде А. Маркетинговые стратегии транснациональных корпораций в условиях глобализации. *Журнал международного права и международных отношений*. Минск : Развитие, 2015. № 1(72). С. 63–68.
13. Foglio A., Stanevičius V. Scenario of Glocal Marketing as an Answer to the Market Globalization and Localization. Part I: Strategy Scenario and Market. *Vadyba / Management*. 2006. Nr. 1(10). P. 26–38.
14. Олійник О. М. Концептуалізація глокалізації: методологічні аспекти. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 41–51.
15. Олійник О. М., Куропата В. В. Особливості глокалізації в економічній сфері. *Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону*. 2010. С. 347–350.
16. Jones A. *Dictionary of Globalization*. Cambridge : Polity Press, 2006. 258 p.
17. Авдокушин Е. Ф. Глокализация как объективный процесс и корпоративная стратегия. *Вопросы новой экономики*. № 2 (14). 2010. С. 4–18.
18. Ліщинська В. В. Глокалізація як конкурентна стратегія компанії. *Формування ринкової економіки* : зб. наук. пр. Київ : КНЕУ, 2014. Вип. 32. С. 80–90.
19. Blatter J. Glocalization. URL: <https://www.britannica.com/topic/glocalization> (дата звернення: 02.04.2021).
20. Гончарова О. В. Понятійно-категорійна сутність та основні задачі глокалізації. *Формування ринкової економіки*: збірник наукових праць. Вип. 22. Київ, 2009. С. 464–472.
21. Жуков С. А. Глокалізація як сучасний і перспективний процес розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Економіка*. 2014. Вип. 3. С. 199–201.
22. *Oxford Dictionary of English* / Edited by A. Stevenson. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2010. 2112 p.
23. Heß M. Glokalisierung, industrieller Wandel und Standortstruktur : das Beispiel der EU-Schieneindustrie. *Wirtschaft & Raum. Band 2*. München : VVF, 1998. 218 S.
24. Wilken R., Sinclair J. *Global Vision, Regional Focus, "Glocal"* Reality: Global Marketers, Marketing Communications and Strategic Regionalism. *Australian & New Zealand Communication Association Annual Conference, 2007: Communication, Civics, Industry*. Melbourne : ANZCA & La Trobe University, 2008. P. 1–11.
25. Козюра І. В. Глокалізація. *Енциклопедія державного управління* : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 7 : Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук.-ред. колегія: І. А. Грицяк (співголова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. 2011. С. 154–155.
26. Globalization. *American Heritage Dictionary*. 5th ed. Houghton Mifflin Harcourt, 2016. URL: <https://www.yourdictionary.com/glocalization> (дата звернення: 02.04.2021).
27. Globalization. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford University Press. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/glocalization> (дата звернення: 02.04.2021).
28. Globalization. *Macmillan Dictionary*. Macmillan Education. URL: <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/glocalization> (дата звернення: 02.04.2021).
29. Globalization and Glocalization: special interview with Philip Kotler. *Emerging Markets Insight*. Mirae Asset Global Investments. Q1 2014. P. 4–7.
30. Ivanovic A., Collin P. *Dictionary of Marketing: Over 6,000 terms clearly defined*. 4th ed. Bloomsbury Publishing, 2011. 320 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=YR4CBQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 02.04.2021).
31. Fischer L., Espejo J. *Mercadotecnia*. 4ta ed. México : McGraw-Hill / Interamericana Editores, S. A. de C. V., 2011. 273 p.
32. Dumitrescu L., Vinerean S. The Glocal Strategy of Global Brands. *Studies in Business and Economics*. December, 2010. Vol. 5. № 3. P. 147–155.
33. Hollensen S. *Global Marketing*. 6th ed. Harlow : Pearson Education, 2014. 792 p.
34. Hollensen S., Schimmelpfennig C. 0,5 x global + 0,5 x lokal = glocal: Wissenswertes aus der Formelsammlung für Marketingstrategie. *marke 41*. München : Marken Institut München GmbH, 2014. Ausgabe 2. S. 34–41.
35. Багиев Г. Л., Моисеева Н. К., Черенков В. И. *Международный маркетинг*. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 688 с.

Надійшла до редколегії 02.11.21

K. Bekh, PhD, Assist. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERPRETATION OF THE TERM "GLOCALIZATION" IN RESEARCHES OF THE WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

A thorough study of research papers in Ukrainian, English, German, Spanish, French and other languages on the problems of glocalization is conducted. Based on the abovementioned, 46 interpretations of the term "glocalization" are identified, including 4 own ones. Existing interpretations of glocalization are systematized and classified according to scientific approaches. Prospects for further researches of the world economy and international economic relations on the basis of the results obtained in the article are outlined.

Keywords: glocalization, globalization, localization, world economy, international economic relations.

УДК 339.727.22

М. Хмара, канд. екон. наук, доц.,
К. Демидчук, магістр

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОФШОРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА БАГАМСЬКИХ ОСТРОВАХ

Розглянуто передумови становлення офшорної діяльності на Багамських островах. Розкрито ключові етапи її розвитку та впливу на формування економічної структури Співдружності Багамських островів загалом.

Ключові слова: Багамські острови, банківський рахунок, офшорна діяльність, офшорна компанія, реєстр.

Вступ. Протягом усієї своєї історії люди створювали найсприятливіші зони торгівлі для залучення якнайбільшої кількості інвесторів і розвитку внутрішнього ринку. Інститут ведення бізнесу в безподаткових зонах, що нині став невід'ємною частиною здійснення економічної діяльності, виник ще задовго до появи класичного офшору в сучасному розумінні цього слова і спочатку передбачав реальне здійснення діяльності, наприклад, торгівлю безпосередньо на такій території.

Історія офшору сягає часів стародавньої Греції, коли Афіни запровадили 2-відсотковий податок на ввезення і вивезення товарів, що змусило купців об'їжджати місто за двадцять миль, щоб уникнути сплати податків. Поступово сусідні з Афінами території ставали "офшорними зонами" для безмитної торгівлі та ввезення товарів без податкових відрахувань.

За часів середньовіччя великим міжнародним комерційним центром була Фландрія, що приваблювала торговців низькими податками або подекуди їхньою відсутністю на місцеві та імпортовані товари. У VIII ст. американські колоністи вели торговельну діяльність через латиноамериканських партнерів. Тоді ж з'явилися зони безмитної торгівлі у Бангкоці, Гібралтарі, Люксембурзі [10, с. 35].

Проте, безумовно, найбільшої популярності офшор у сучасному розумінні цього слова набув саме у 60–70-х рр. XX ст. зі збільшенням державами податкового навантаження шляхом уведення істотних обмежень на потік капіталу. З огляду на це почали створювати сприятливий ґрунт для віддалених територій, що пропонують вигідні умови для ведення бізнесу. Гнучке законодавство деяких держав дозволяє звільнити від оподаткування прибуток компаній, що ведуть діяльність поза межами їхніх територій. Найсприятливішими зонами зниження податкового тягаря стали невеликі острови – колишні колонії та залежні території Великої Британії, оскільки 80 % фінансових потоків на той час належали Сполученому Королівству.

Натепер відсутнє єдине визначення поняття *офшор*. Зазвичай офшором називають країну або її частину з особливими умовами ведення бізнесу для іноземних компаній [1].

Для віднесення території держави (або її частини) до офшорних центрів переважно використовують чотири основних критерії:

- комерційні операції здійснюють нерезиденти, які не мають права вести діяльність на території країни реєстрації;
- фінансові норми та корпоративне законодавство побудовані так, щоб максимально полегшити діяльність іноземних компаній;
- забезпечення режиму секретності та гарантія конфіденційності фінансової діяльності;
- наявність пільгових податкових режимів [2, с. 29].

Наразі одним із найвідоміших класичних офшорів є Багамські острови. Ця країна посідає лідерські позиції у світі за кількістю офшорних компаній, а також надає всі види реєстраційних послуг із різних видів підприємницької діяльності. Саме тому ця тема є актуальною для дослідження, оскільки важливо визначити роль Багамських островів у міжнародній офшорній діяльності та зрозуміти історію її становлення загалом [3].

Виклад основного матеріалу. 1950–1960-ті рр. характеризуються виходом на міжнародну арену великої кількості нових незалежних держав, які раніше були колоніями під протекцією Великої Британії. Однією з таких стали Багамські острови, які 1964 р. здобули незалежність від Великої Британії [11]. Водночас очевидно, що вихід з-під протекторату однієї із найзаможніших та найвпливовіших країн світу означувався для цієї держави пошуком нових ресурсів для самостійного розвитку, оскільки в колоніальну епоху Багамські острови існували за рахунок дотацій із метрополії.

Ситуація почала змінюватися відразу після Другої світової війни, коли британський уряд через економічні причини післявоєнного відновлювального періоду скоротив дотаційну підтримку для своїх колоній і водночас значно підвищив податкові ставки.

Як приклад, Велика Британія 1960 р. встановила максимальний податок – 90 %, заохочуючи цим свої залежні території, що згодом стали незалежними, розвивати фінансовий сектор і створювати податкові гавані, куди почався приплив великого бізнесу. Звичайно, усі суб'єкти господарювання обирали невеликі держави, де отримували вигоду з податків.

Окрім того, у 1960-х рр. було прийнято британське законодавство, що дає право на використання трастів. Це дало банкам повну свободу на нерегульовані угоди з іноземними суб'єктами. Навіть після розпаду Британської імперії багато її колишніх залежних територій використовували такий підхід у своїй внутрішній економіці, створюючи безпечні гавані для іноземних інвесторів [12].

Тож вихід у повоєнний час на світову арену великої кількості нових незалежних держав Азії, Африки та Латинської Америки, безумовно, стимулював розвиток офшорного бізнесу. Багато хто з них, особливо малі за територією та своїм економічним потенціалом держави, такі як Багами, не мали тоді достатніх економічних можливостей, щоб самостійно виходити на світові ринки як конкуренти інших держав, і насамперед промислово розвинених.

В умовах панування в більшості країн, що розвиваються, екстенсивного методу господарювання переважно сировинної орієнтації (часто і моноорієнтації), багато невеликих країн, і насамперед острівні держави, опинилися в ситуації, коли для поступального розвитку економіки потрібно було знайти якість принципово нове рішення. Таким рішенням стало створення пільгових режимів компаніям-нерезидентам, прагнучи таким чи-

© Хмара М., Демидчук К., 2021

ном залучити до економіки своїх держав значні фінансові надходження, водночас не забираючи і без того мізерні ресурси від розвитку базових галузей економіки.

Уряд Багамських островів швидко зорієнтувався в новій економічній ситуації, перейнявши досвід офшорних моделей, що вже існували в розвиненому світі, і відповідаючи на потреби гігантів світової економіки – транснаціональних корпорацій – сформував принципово новий підхід до обслуговування світових фінансових потоків.

Усе це привело до формування на цих територіях світових офшорних центрів, що дозволило малим новоствореним державам залучати кошти практично без будь-яких затрат, і водночас створити додаткові робочі місця.

Ще одним каталізатором процесу "офшоризації" у світовому масштабі став науково-технічний прогрес, а точніше – широкий і бурхливий розвиток сучасних засобів зв'язку та комунікації. Поява та розвиток глобальної мережі інтернет, супутникового зв'язку тощо скоротили практично до мінімуму час процесу комунікації між дуже віддаленими частинами світу. Безумовно, без технологічної бази, створеної внаслідок досягнень науково-технічної революції в післявоєнний період, неможливо було б розвинути офшорний бізнес у масштабах сьогодення.

Отже, розвиток офшорного бізнесу на Багамських островах можна умовно розділити на кілька періодів:

- до кінця XIX ст.: існування в різні епохи різноманітних форм вільного підприємництва, деякі з них (наприклад ярмарки) можна віднести до праобразів офшорних центрів;

- до Другої світової війни: прагнення транснаціональних корпорацій уникнути податкового гніту, що зумовило, у підсумку, бурхливе зростання офшоризації в наступні десятиліття;

- після 1945 р. і до початку 1990-х рр.: внаслідок розпаду світової колоніальної системи та здобуття незалежності, розпочалося затвердження кейнсіанських схем державного регулювання економіки, спостерігалось кількісне та якісне зростання офшорного бізнесу та реакція на ці процеси. Початок активного використання офшорних схем транснаціональними корпораціями, активне залучення до міжнародного офшорного бізнесу;

- 1990–2000-ні рр.: внаслідок закінчення холодної війни та катастрофи світової системи соціалізму, а також бурхливого розвитку технічного прогресу (повсюдне поширення мережі інтернет, новітніх засобів телекомунікації тощо), в офшорного бізнесу з'явилися нові безпрецедентні можливості кількісного та якісного зростання; паралельно із цим почалася активна протидія офшорам з боку провідних економічних держав, деяких країн, що розвиваються.

Зародження офшорної діяльності на Багамських островах прийнято пов'язувати з 1965 р. Тоді було створено перший банківський офшор, що обумовлено за-

провадженням законодавства, згідно з яким банки можуть обслуговувати в іноземній валюті немісцеве населення. Така активізація діяльності офшорних компаній в цей період тісно пов'язана з розширенням діяльності транснаціональних корпорацій, що використовували офшорні центри для досягнення конкурентних переваг і виконання різних стратегічних завдань. В умовах глобалізації економіки цей взаємозв'язок істотно посилюється і привів до зростання капіталів, зосереджених у банківських офшорних центрах, зокрема на Багамських островах така сума сягнула 150 млрд дол [9].

Подальший розвиток офшорної діяльності на Багамах був втілений у законі "Про ліцензії на ведення бізнесу" (1980). І, відповідно, весь офшорний бізнес, що ведеться на цій території, підлягає ліцензуванню. Крім того, компанії мають зареєструвати назви своїх підприємств, відповідно до закону "Про реєстрацію назв компаній" (1989). Тоді ж урядом було визначено, що нерезидентам островів заборонено займатися такими видами діяльності, як роздрібна й оптова торгівля, транспортна, аграрна, банківська, трастова та страхова діяльність.

У 1980–1990-х рр. грошові та фінансові активи спрямовували в офшорну зону тоді, коли інвестори не вважають національне законодавство таким, що дозволить зберегти та примножити їхні інвестиції. Використання офшору в цьому разі дозволяло здійснювати оптимальне податкове планування та керувати своїми інвестиціями з єдиного центру. Проте необхідність в офшорах значно зросла наприкінці 1990-х рр., коли для реструктуризації бізнесу транснаціональних корпорацій активно використовували поглинання чи злиття компаній, акумулювання та розміщення їхніх капіталів в офшорних юрисдикціях. Це мало зберегти стабільність на фінансових і біржових ринках. Отже, цілі використання офшору різні, але водночас зниження рівня оподаткування юридичних і фізичних осіб не є єдиним і найважливішим стимулом користування офшорами.

Серед інших цілей використання офшорного бізнесу можна виділити прагнення захистити фінансові активи завдяки їхньому розміщенню в більш економічно та політично стабільній країні. Водночас не можна недооцінювати спроби деяких банків і корпорацій використовувати офшорні юрисдикції для відмивання незаконних доходів за рахунок низького рівня (або відсутності) прозорості угод, що здійснюються, та наявності законодавства про банківську таємницю [2, с. 31].

2000 р. на Багамах було прийнято закон "Про компанії міжнародного бізнесу", зміни до якого були внесені у 2004 р. Наслідком цього стало зростання банківських активів на Багамських островах. Це відображено в табл. 1 [4, с. 148].

Таблиця 1. Банківські активи на Багамських островах у період із 2000–2007 рр.

Рік	Розмір активів (млрд дол)
2000	272
2001	277
2002	304
2003	304
2004	303
2005	304
2006	343
2007	351

Як видно з таблиці, різке зростання банківських активів відбувається саме із 2006 р. Із цього часу спостерігаємо підвищену увагу до Багамських островів як об-

єкта офшорної діяльності. Також відбувається поступове зростання кількості інвестиційних фондів у регіоні.

До прикладу, якщо 2004 р. нараховувалося 707 фондів, то 2005 р. їх було вже 838.

Усе зазначене створило якісно нові можливості для всебічного та стрімкого розвитку офшорного сектору світової економіки, що дозволило йому вийти на цілком новий рівень.

Якщо говорити про сучасний період розвитку офшорної діяльності на Багамських островах, то станом на 2016 р. на цих територіях функціонувало близько 400 банків, з яких тільки половина були фізично. За їхньою допомогою організовували діяльність офшорних компаній переважно з таких країн світу, як Велика Британія, США та Канада. Водночас загальний оборот офшорної діяльності сягнув 100 млрд дол на рік. А загальна кількість зареєстрованих офшорних компаній становила 40 000 підприємств. Така кількість обумовлена першочергово низьким рівнем податку на прибуток [5, с. 75].

Наразі всі офшорні компанії, які створюють на Багамах, реєструють у вигляді, так званих міжнародних підприємницьких компаній – International Business Company (IBC), які за своїм організаційно-правовим статусом є закритими компаніями з обмеженою відповідальністю. Офшор, зареєстрований на Багамських островах, не має права вести бізнес з резидентами Багамських островів й інвестувати кошти у власність будь-якого вигляду, що розміщена на островах, крім як у свій зареєстрований офіс. Офшорним компаніям також заборонено займатися банківською або трастовою діяльністю, страхуванням або перестраховуванням і надавати адресу свого зареєстрованого офісу для потреб інших компаній. По суті, така офшорна компанія має право працювати тільки за межами Багамських островів.

Якщо говорити про основні вимоги до офшорних компаній на островах, то для них практично відсутні будь-які податки, окрім щорічного державного збору в розмірі 2500 дол на рік. Проте всі офшорні компанії зобов'язані мати зареєстрований офіс і зареєстрованого агента на Багамах. Вони також зобов'язані вести реєстр акціонерів і протоколи зборів директорів і акціонерів. Ці документи разом з даними про директорів й акціонерів є внутрішніми документами офшорних компаній і недоступні для громадськості. Усю документацію офшорна компанія має зберігати у власному офісі. Хоча звітна документація офшору на Багамських островах не підлягає суспільній перевірці, але вона доступна для перевірки акціонерам, якщо на те є обґрунтовані причини. Законодавство на Багамських островах не передбачає обов'язкового оформлення щорічного фінансового чи іншого звіту офшорними компаніями.

Будь-які вимоги до розміру капіталу офшорної компанії на Багамських островах відсутні, проте від його величини залежать ставки щорічних ліцензійних внесків. Якщо акціонерний капітал не перевищує 50 000 дол, то ліцензійний внесок дорівнює 350 дол; якщо ж капітал перевищує 50 000 дол, то внесок дорівнює 1 000 дол. Водночас офшорна компанія має право випускати тільки іменні акції, які можуть бути як з оголошеною номінальною вартістю акцій, так і без неї. Проте саме 50 000 дол є стандартним розміром статутного капіталу [6].

Мінімальна кількість директорів й акціонерів для офшору на Багамських островах лише один, директор може бути одночасно й акціонером. Директори й акціонери офшорних компаній на Багамських островах можуть бути як фізичними, так і юридичними особами. Проте заборонено надавати акції тому, хто подає документи про створення компанії. Крім того, посада секретаря також не є

обов'язковою вимогою, хоча зазвичай потрібен хоча б один секретар для нормального функціонування компанії.

Компанія, що планує створити офшор на Багамських островах, має право відкривати банківські рахунки, користуватися послугами місцевих юристів, вести і зберігати фінансову документацію та фінансові звіти, проводити збори директорів й акціонерів. Цим офшорним компаніям дозволено володіти акціями або борговими зобов'язаннями інших компаній, зареєстрованих на Багамах. Багамські резиденти можуть також володіти акціями таких офшорних компаній. Тільки зареєстровані агенти, які мають місцеві ліцензії, можуть подати документи на реєстрацію офшорної компанії на Багамах і для створення такого офшору необхідно представити реєстратору компанії Багамських островів статут й установчий договір майбутньої офшорної компанії.

Водночас, якщо офшорна компанія не сплачує щорічні державні мита за продовження реєстрації, то вона буде видалена з реєстру після закінчення року з моменту останньої сплати мита. Видалений з реєстру офшор не має права продовжувати господарську діяльність, де б то не було і, зокрема, управляти своїми банківськими рахунками, хоча директори й акціонери офшорної компанії, видаленої із реєстру, продовжують у повній мірі нести відповідальність за боргами і зобов'язаннями такого офшору.

Зазначений офшор може, сплативши покладені мита і штрафи, бути відновленим у реєстрі Багамських островів лише після п'яти років з часу видалення. Після закінчення цього терміну, відновлення офшорної компанії на Багамських островах здійснюється тільки через місцевий суд, рішення якого може бути як позитивним у частині відновлення офшору, так і негативним.

Офшорні компанії звільняються також і від валютного контролю на Багамських островах. Хоча для офшорних компаній на Багамських островах не існує жодних податків, проте Багамські острови не уклали будь-яких угод про уникнення подвійного оподаткування. Однак варто додати, що теж відсутнє й оподаткування ділових паперів. Також не потрібно здавати звітність та проходити фінансову перевірку.

Варто зауважити, що Багамські острови за класифікацією належать до першої офшорної зони. Це означає, що кошти будуть надійно збережені, оскільки держава надає різноманітні фінансові гарантії. Крім того, до вартості послуг зі створення офшору на цій території входить утримання фахівців, що будуть займатися документами офшору. До того ж клієнт отримує повну анонімність, що дозволяє унеможливити розкриття інформації про доходи компанії та її бенефіціарів. Його присутність під час оформлення офшору навіть не є вимогою.

Для отримання офшору клієнт надає агенту такі документи:

- сертифікат іноземної корпорації,
- печатку,
- апостиль,
- резолюцію про призначення директора,
- відмовний лист від номінального директора,
- трастову декларацію,
- сертифікат акцій,
- генеральну довіреність,
- статут компанії [7].

Якщо йдеться про фізичного клієнта, то він надає тільки паспорт і підтвердження реєстрації місця проживання.

Крім того, однією з найважливіших причин, чому офшорна діяльність зосереджена на Багамських остро-

вах, є швидкість створення офшору. У середньому відкрити офшор можна менше ніж за 14 днів. Такий термін обумовлений тим, що реєстрація компанії займає 7 робочих днів, ще 3 дні потрібно для оформлення всіх документів та нотаріальне закріплення, а доставка документів може бути в межах 3–5 днів.

Ще однією специфікою офшорної діяльності на Багамських островах є можливість купити вже створені офшорні компанії. Вартість такої компанії коливається у межах 1400–1800 дол. У цю ціну входить зареєстрова-

на компанія, а також пакет документів, де має бути свідоцтво про реєстрацію, зареєстрована адреса, сертифікат акцій, реєстр директорів, завізовані документи компанії, печатка компанії. При купівлі вже створеної компанії, підготовка необхідних документів займає не більше двох днів. У цей же час клієнт має можливість стати номінальним директором компанії.

Етапи реєстрації офшорної компанії на Багамах подано в табл. 2.

Таблиця 2. Процедура реєстрації офшорної компанії на Багамських островах [8]

Етап	Суть етапу	Кількість потрібних днів
1	Перевірка пакету документів клієнта	Близько 7 днів робочих днів
2	Підготовка документів для створення офшорної компанії	
3	Оплата за надані послуги агенту	
4	Занесення компанії до реєстру	
5	Нотаріальне засвідчення й апостилювання	До 3-х днів
6	Доставка документів	3–5 днів

Варто додати, що особливі вимоги висуваються до назв компаній. У найменуванні організації, зокрема, не можна використовувати поширені слова або популярні вирази; слова, що вказують на зв'язок із Багамськими островами та слова, що мають непристойне чи образливе значення. Проте дозволено використання таких назв, як Limited, Corporation, Incorporation, Société Anonyme, Sociedad Anónima, Gesellschaft mit beschränkter Haftung чи їхні аббревіатури. Водночас допускаються тільки латинські назви.

Висновок. Отже, процес становлення та розвитку офшорної діяльності на Багамських островах розпочався одразу після виходу цієї невеликої острівної держави із-під протекторату Великої Британії. Головною причиною фокусування Багам на розвитку фінансового сектору та створення всіх необхідних умов для формування податкових гаваней стала їхня неможливість вступати в рівні ринкові відносини із розвиненими країнами та брак ресурсів. Тож, Багамські острови як і більшість невеликих країн – колоній Великої Британії, пройшли декілька етапів розвитку, зокрема, було створено відповідне законодавче підґрунтя, що дозволило за відносно короткий проміжок часу перетворити ці території у класичний офшор, що охоплює діяльність понад 40 000 підприємств. Популяризація офшорної діяльності обумовлена тим, що клієнт таким чином отримує конфіденційність, відхилення від сплати податків, утаємничення свого зв'язку із тією чи іншою компанією. Також Багамські острови як офшор є популярними саме тому, що клієнт отримує максимальну кількість послуг за мінімальний час, таким чином примножуючи свої прибутки.

Нині офшорний бізнес на Багамських островах став одним зі структуроутворювальних елементів економіки, оскільки темпи зростання цього сектору закладають до бюджету з року в рік.

Список використаних джерел

1. Офшор Багами. URL: <https://invtur.com.ua/view/ofsor/uk/bagamy-ofsor-ofsor-bagami-bagamski-ostrovi-vid-npk-vesta-reestracia-ofsoriv-i-ne-ofsornih-kompanij.php> (дата звернення: 22.12.2021).
2. Платонова І.Н. Еволюція стратегії офшорного бізнесу: взгляд із майбутнього. *Фінанси, деньги, інвестиції*. 2008. № 4. С. 28-34.
3. Офшор на Багамах. URL: <https://bramagroup.com.ua/jurisdiction/offshor-na-bagamah> (дата звернення: 22.12.2021).
4. Карлін М. І., Борисюк О. В. Фінансові офшори. Луцьк, 2016. 240 с.
5. Сучасна офшоризація бізнесу у контексті національної фінансової безпеки / З. Луцишин, Н. Южаніна, Т. Фролова та ін. *Міжнародна економічна політика*. 2019. № 1. С. 70-112.
6. Регістрація офшорів на Багамах. URL: <https://www.offshorecompany.ru/bahamas.html> (дата звернення: 22.12.2021).
7. Офшор на Багамських островах. URL: <https://www.bcs-offshore.com/bahamas.html> (дата звернення: 22.12.2021).
8. Офшоры на Багамах. URL: <https://www.wis-offshore.com/bahamas.htm> (дата звернення: 22.12.2021).
9. Statistical annex: the international banking market, www.bis.org (дата звернення: 10.01.2022).
10. Adams Ch. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization, 1993, Madison Books.
11. Багамські Острови. URL: <https://cutt.ly/Plhua8A> (дата звернення: 10.01.2022).
12. История офшоров – как создавались налоговые гавани. URL: <https://internationalwealth.info/offshore-history/istoriya-offshorov-kak-sozdavalis-nalogovye-gavani/> (дата звернення: 10.01.2022).

Надійшла до редколегії 18.12.21

M. Khmara, PhD, Associate Prof.,
K. Demydchuk, Master Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORMATION AND DEVELOPMENT OF OFFSHORE ACTIVITIES IN THE BAHAMAS ISLANDS

The article considers the prerequisites for the formation of offshore activities in the Bahamas. The key stages of its development and influence on the formation of the economic structure of the Commonwealth of the Bahamas as a whole are revealed.
Keywords: Bahamas, bank account, offshore activities, offshore company, register.

УДК 339.1:051

Т. Пономаренко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИХ МАРКЕТИНГОВИХ СТРАТЕГІЙ НА РИНКУ СПОЖИВЧИХ ТОВАРІВ

В умовах високого рівня конкуренції на споживчих ринках, підвищення рівня вимог покупців до продукції, упровадження стандартизації та сертифікації продуктів (особливо на європейських ринках), збільшення рівня доступності товарів та інформації про їхню якість змінюються маркетингові стратегії на користь ризик-орієнтованих. У статті систематизовано теоретичні засади парадигми ризик-орієнтованих маркетингових стратегій у контексті ймовірних ризиків через стихійність маркетингових дій, потребу в постійному моніторингу структури галузі, інформації про ринок та конкурентну позицію підприємства. Парадигма про ризик-орієнтовані маркетингові стратегії почала формуватися у 1970–1980 рр. XX ст. в контексті виокремлення основних ознак стратегій підприємств – спланованості або стихійності. Визначено основні причини формування ризик-орієнтованих маркетингових стратегій: зростання поточної ринкової інформації, що впливає на дії, рішення підприємства щодо ціни продукції в короткотерміновому періоді; вимогливість ринку до якості, витрат і часу доставки продуктів, дедалі більші очікування клієнтів; потреба у сертифікації продукції й упровадження схем стандартизації; високий рівень складності управління відносинами зі значною кількістю постачальників. Парадигму ризик-орієнтованих маркетингових стратегій розглянуто в контексті уявлень про підприємництво, маркетинг і ризик, як основоположних пов'язаних економічних категорій. Зазначені поняття завжди характеризуються інноваційністю та ризикованістю залежно від типу споживчого ринку.

Ключові слова: ризик-орієнтованість, маркетингова стратегія, ринок споживчих товарів, маркетинговий план.

Вступ. Останнім часом виробники споживчих товарів дедалі більше усвідомлюють важливість гнучких маркетингових стратегій для забезпечення прибутковості. Для забезпечення гнучкості продукт, ціна, канали продажу мають бути швидко адаптовані до мінливих умов ринкового середовища, що потребує використання різноманітних інструментів управління ризиками. Ризик-менеджмент, зі свого боку, передбачає використання стратегічних маркетингових інновацій, що орієнтовані на споживачів і конкурентів, забезпечуючи, у підсумку, конкурентні переваги (диференціацію, лідерство за витратами, фокусування).

В умовах високого рівня конкуренції на споживчих ринках, підвищення рівня вимог покупців до продукції, упровадження стандартизації та сертифікації продуктів (особливо на європейських ринках), збільшення рівня доступності товарів та інформації про їхню якість, ціни завдяки ІКТ змінюються маркетингові стратегії на користь ризик-орієнтованих. Будь-який фактор може вплинути на обсяги продажів товарів, серед яких інформація стає все вагомішим чинником у зв'язку зі збільшенням даних як у покупців про продукти, так й у продавців, виробників про потреби на споживчих ринках. Як наслідок, ринок стає дедалі більш фрагментованим, виникають нові сегменти та ніші для виробництва, продажу продуктів. Нові сегменти споживчих ринків є ризикованими, потребують дослідження та розробки інноваційних маркетингових стратегій.

Парадигму ризик-орієнтованих маркетингових стратегій переважно розглядають в іноземних наукових публікаціях. Методологічні засади парадигми закладено у працях М. Портера [2], Ф. Котлера [1], П. Друкера [7], які сформуvalи теоретичне уявлення про ймовірні ризики через стихійність маркетингових стратегій, потребу в постійному моніторингу структури галузі, інформації про ринок та конкурентну позицію підприємства. Для прикладу, ученими розроблено модель гнучкої маркетингової стратегії для виробників аграрного сектору, де існують ризики високого рівня невизначеності цін та зростання вартості зберігання, спричинене високими відсотковими ставками [10]. Гнучка маркетингова стратегія постійно переоцінює наявну ринкову інформацію для визначення майбутніх дій, що забезпечує її цінність [5–6, 12]. Дослідниками змодельовано сценарій ризику, про-

ведено порівняння різних інновацій або стратегій розвитку проєкту в галузі аерокосмічної промисловості [11].

Отже, ризик-орієнтованість маркетингових стратегій пов'язана, насамперед, з поточною ринковою інформацією, що впливає на дії, рішення підприємства щодо ціни продукції в короткотерміновому періоді. Другим чинником потреби ризик-орієнтованих стратегій – вимогливість ринку до якості, витрат і часу доставки продуктів. З огляду на це підприємства мають постійно враховувати інноваційність продуктів, новизну, відповідність ринку, розробляти стратегії управління ризиками [12]. Важливим фактором розвитку ризик-орієнтованого маркетингу також є потреба у сертифікації продукції [5]. Для прикладу, у Європі більшість елементів ланцюжка створення вартості вже сертифіковані на основі таких стандартів, як Міжнародний стандарт харчових продуктів (IFS) або GLOBALGAP (колишній EurerGap). Аналіз на основі опитування акціонерних товариств Німеччини показує, що великі німецькі акціонерні компанії переважно впроваджують стратегії сталого управління ланцюгами поставок SSCM, орієнтовані на ризик, через високий рівень складності управління відносинами зі значною кількістю постачальників, зростаючі очікування клієнтів та схеми стандартизації [9].

Мета статті полягає у формуванні теоретико-практичних засад розвитку ризик-орієнтованих маркетингових стратегій на ринку споживчих товарів.

Виклад основного матеріалу. Парадигму ризик-орієнтованих маркетингових стратегій слід розглядати в контексті уявлень про підприємництво, маркетинг і ризик, як основоположних пов'язаних економічних категорій. Підприємництво можна розглядати як стратегічну орієнтацію, що пов'язана з трактуванням стратегії як перспективи розвитку фірми за певних умов ринкового середовища. Перспектива впливає та визначає такі стратегії, як плани (передбачувані дії), і стратегії, як хитрощі (реалізовані дії для зміни ситуації на ринку на користь фірми). Така стратегічна орієнтація може мати різні характеристики. Наприклад, у літературі обговорюють такі орієнтації, як орієнтація на якість, ринкова орієнтація, орієнтація на мережу або підприємницький менеджмент. Американська асоціація маркетингу (AMA) визначила маркетинг як "організаційну функцію та набір процесів для створення, передачі та надання цінності клієнтам та управління відносинами з клієнтами у спосіб,

який приносить користь організації та її зацікавленим сторонам" [11]. Однак можуть існувати й інші інтерпретації маркетингу, такі як маркетингова діяльність окремих осіб, що стосується маркетингу, не в контексті організаційної функції, а в розумінні культурної орієнтації. Із поданих визначень впливає ризикованість підприємництва через потенційно непередбачувані умови ринкового середовища, що потребують ухвалення рішень, що не відповідають маркетинговому плану та характеризуються певними ризиками.

Суть ризику як економічної категорії полягає в тому, щоб подолати невизначеність, зумовлену незапланованими діями, з метою передбачення і можливості досягнення стратегічних цілей, причому натепер слід сприймати ризик не у вузькому сенсі як "небезпеку", а як "можливість" настання певної події [3, 4]. Невизначеність на ринку призводить до появи різних потенційних ризиків, які систематизовано в табл. 1.

Таблиця 1. Матриця ризиків на ринках

Суб'єкт впливу	Ризик	Результат
Держава	Обмеження конкуренції	Закупівлі в одного постачальника Вилучення (закупівлі одного типу лише в одного виробника)
	Домінування іноземної країни на ринках інших країн ЄС	Витіснення країною, що є лідером у виробництві продукції, інших учасників ринку
	Політичні	Політичний вплив негативно позначається на можливості розвитку конкуренції, зумовлює бар'єри входження на споживчі ринки
	Монополія	Великі компанії займають сегмент ринку, витісняючи малих виробників
Бізнес	Виробничий	Підвищення цін на імпортне обладнання, сировину, комплектувальні
	Фінансовий	Великі компанії потребують транскордонних інвестицій, тому будь-які коливання у фінансовому секторі позначаються на відсоткових ставках позикових коштів
	Технологічний	Застосування інноваційних розробок одним з учасників ринку суттєво погіршує конкурентне становище інших
Споживачі	Соціальний	Зміна смаків, цінностей, мода, сезонність
	Економічний	Скорочення платоспроможності населення

Ризик-орієнтований підхід не набув широкої популярності у маркетингу, проте деякі теоретичні та практичні елементи ризику характерні для теорії маркетингу. Водночас дедалі більшої актуальності набуває ризик-менеджмент через такі основні причини: зростання конкуренції, вимоги споживачів до якості, цін на продукти, вимоги уряду до стандартизації та сертифікації (упровадження систем контролю якості продукції на підприємствах), збільшення обсягів інформації (про ринок, орієнтири конкурентів та споживачів). Усе ж, зважаючи на те, що інформація стає новим фактором виробництва (наявність даних про майбутній попит визначає обсяги виробництва та асортимент продукції), актуальність ризик-орієнтованого підходу до розроблення маркетингових стратегій зростає.

Парадигма (уявлення та набір понять) про ризик-орієнтовані маркетингові стратегії почала формуватися у 1970–1980 рр. XX ст. М. Портер, наприклад, розглядаючи "конкурентні дії" як стратегію, зазначає про такі характеристики, як спланованість або стихійність [2, с. 21]. Остання характеристика передбачає наявність певного рівня ризику, яким можна управляти завдяки обраній відповідно стану ринку (потреб споживачів і пропозиції конкурентів) комбінації інструментів маркетингової стратегії, серед яких Ф. Котлер виділив атрибути продукту, стратегію просування / дистрибуції, цінову стратегію та інформаційну стратегію [1, р. 711]. Інформація як усе більш вагомий інструмент маркетингу в умовах зростання обсягів даних про споживачів, конкурентів і ринкове середовище може зумовлювати як зростання ризиків (за обмеженості), так і їхнє скорочення (за наявності "великих" даних). Проте, навіть за достатності даних для скорочення ризикованості часто на практиці підприємства стикаються з проблемою відсутності розуміння їхнього застосування. Ця проблема приводить до потреби в залученні до діяльності компа-

нії консультативних маркетингових агентств, що займаються інтеграцією наявних даних у виробничу, комерційну діяльність.

Розгляд стратегії як конкретної позиції фірми на ринку [7, р. 78], посередника між фірмою та зовнішнім середовищем функціонування (між внутрішнім і зовнішнім контекстом діяльності) [14, р.15] також веде до виділення ознаки ризикованості, адже ринок завжди характеризується певним рівнем ризику через політичні, економічні, культурні, соціально-демографічні фактори. Позиція та рівень концентрації підприємства на ринку особливо важливі для малого та середнього бізнесу у зв'язку з обмеженими фінансовими ресурсами, що зумовлює високий ризик і детальний аналіз споживчого ринку. Урахування конкурентної позиції, наявність інформації про структуру галузі, постійна підтримка нових ідей для оновлення маркетингової стратегії відповідно до стану ринку, використання підходу на основі ресурсів і компетенцій до ведення діяльності бізнесу [2, с. 16] сприятимуть скороченню рівня ризиків і загроз функціонування бізнесу.

Тракування стратегії як описової ідеї господарської діяльності підприємства, що передбачає вибір ніші, сегменту ринку, дає змогу сформулювати перелік ризиків, пов'язаних з обраними сегментами споживачів. Тракування стратегії як перспективи, залежної від позиції й усталеного способу ухвалення рішень, визначає маркетингові заходи, дії та майбутні ризики в діяльності підприємства.

Оскільки маркетинг та інновації є основними галузями діяльності підприємства, то стратегія завжди передбачає наявність певного рівня ризику, зокрема й через нівелювання фірмою інновацій продуктів, послуг, бізнес-процесів (наприклад, у конкурентів), ринкових інновацій (наприклад, неврахування зміни поведінки покупців у динамічному технологічному середо-

вищі, зміни цінностей покупців), компетентнісних інновацій для вдосконалення продукту.

Для прикладу, в ЄС підприємства найбільше використовують стратегії вдосконалення наявних продуктів (середня частка підприємств, що застосовують стратегію становить 41 %), фокусування на зверненні до нових груп споживачів (38 %), фокусування на конкретному для клієнта рішенні (37 %). Водночас менш поширеними є стратегії фокусування на впровадженні абсолютно нових товарів або послуг (24 %) та стратегія низьких цін (17 %) [8]. Проте підприємства використовують дві або більше маркетингових стратегій одночасно (біз-

нес-процесів, продуктів або послуг), що дозволяє скоротити ризики, пов'язані з продуктами, потребами споживачів. Отже, якщо теоретично основними стратегіями маркетингу вважали диференціацію, лідерство за витратами та фокусування, то на практиці завдяки підвищенню рівня добробуту споживачів, стратегії диференціації завдяки поліпшенням продуктів та фокусування завдяки пошуку нових сегментів, конкретних рішень, персоналізації продуктів є найбільш поширеними. Лідерство за витратами використовують 17 % підприємств Італії (як друга найпоширеніша стратегія) та 32 % підприємств Данії (як перша найпоширеніша стратегія).

Таблиця 2. Рівень добробуту населення та переважні типи маркетингових стратегій підприємств в різних країнах ЄС, 2018

Країна	ВВП на душу населення, дол, 2018	Переважачі типи маркетингових стратегій					Середня частка використання усіх стратегій підприємствами країни	Мінімальне значення частки	Максимальне значення частки
		Удосконалення наявних продуктів і послуг	Упровадження абсолютно нових товарів або послуг	Звернення до нових груп споживачів	фокус на конкретному для клієнта рішенні	фокус на низькій ціні			
Болгарія	9428	+		+	+		20,72	11,1	32,2
Туреччина	9453	+	+	+	+		43,98	28,8	56,4
Румунія	12399	+		+	+		29,62	17,6	46,4
Хорватія	15014	+		+	+		35,88	19,5	49,7
Польща	15468	+		+	+		27,88	18,4	43,5
Угорщина	16411	+		+	+		34,64	14	53
Латвія	17850	+		+	+		29,66	14,5	41,2
Литва	19167	+		+	+		33,5	12,6	45,4
Словаччина	19365	+		+	+		34,34	10,5	61,3
Греція	19766	+		+	+		40,18	21,1	54,7
Естонія	23159	+		+	+		31,76	7,9	49,4
Чехія	23420	+		+	+		21,4	10,9	30,3
Португалія	23551	+		+	+		38,54	13,5	54,3
Словенія	26103	+		+	+		47,74	27,4	58,6
Кіпр	29089	+		+	+		47,76	24,8	70,6
Іспанія	30375	+		+	+		25,28	8,4	35,7
Італія	34609	+	+			+	16,45	9,1	22,6
Франція	41526	+		+	+		22,14	18,8	25,6
Німеччина	47787	+		+	+		31,58	12	54,4
Швеція	54589	+		+	+		25,24	4,4	42,5
Данія	61599		+			+	18,46	13	32

Джерело. Сформовано автором на основі [8].

Варто звернути увагу на відсутність прямих очевидних зв'язків між рівнем доходів споживачів у різних країнах і комбінацією стратегій маркетингу, що дає підстави зробити висновок про подібні ризики внутрішніх ринків і механізми їхнього нівелювання.

Парадигма ризик-орієнтованого маркетингу пов'язана з концепцією "підприємницького маркетингу", що виникла для характеристики маркетингової діяльності малих і венчурних підприємств, функціонування яких часто пов'язують з інноваційністю та ризиком. Проте поняття "підприємницького маркетингу" може також охоплювати маркетингову та підприємницьку діяльність

незалежно від розміру та віку фірми. Це, по-перше, пов'язано з інноваційністю та ризикованістю будь-якого виду підприємництва. Крім того, на практиці більшість нових підприємств насправді не характеризуються високим рівнем упровадження інновацій, а, радше, імітують розробки. Дослідження компанії МакКінсі показали, що успішні фінтех-стартапи зосереджені на ітерації на основі даних і безперервному тестуванні користувачів, а не на використанні нових технологій [16]. Водночас технологічно-орієнтовані підприємства характеризуються високим ризиком банкрутства: на 2018 р. індустрія технічного стартапу має найвищий рівень невдач у запуску

бізнесу – 63 %. За останніми даними 90 % стартапів зазнають невдачі, зокрема 10 % у перший рік заснування, через такі причини:

- 42 % через нерозуміння споживчого попиту;
- 29 % через нестачу фінансування та власних коштів;
- 23 % через слабку команду та 19 % через конкуренцію;
- 10 % та більше відсотків через проблеми ціноутворення, просування недосконалих продуктів, слабкий маркетинг [17].

Більшість підприємців малого бізнесу не орієнтовані на ризик, що пов'язано з використанням усталеної бізнес-ідеї на усталеному ринку.

По-друге, між маркетинговою діяльністю великих і малих підприємств існують відмінності. Для прикладу, багато великих підприємств використовують інноваційний маркетинг зі значним рівнем ризику [16].

Отже, "підприємницький" маркетинг описує підхід до ведення маркетингової діяльності та розробки стратегії, що охоплює можливості ринку з погляду ефективної реалізації ціни, місця, просування та тактики продукту (чотири Ps), як ризиковий, інноваційний та ініціативний. Маркетинг нових малих підприємств стикається з деякими проблемами та ризиками, які можна подолати за допомогою підприємницького підходу до маркетингу.

Висновки. Теоретичні засади парадигми ризик-орієнтованих маркетингових стратегій передбачають їхній розгляд у контексті ймовірних ризиків через стихійність маркетингових дій, потребу в постійному моніторингу структури галузі, інформації про ринок та конкурентну позицію підприємства. Парадигма про ризик-орієнтовані маркетингові стратегії почала формуватися у 1970-1980 рр. XX ст. в контексті виокремлення основних ознак стратегій підприємств – спланованості або стихійності. Основними причинами формування ризик-орієнтованих маркетингових стратегій є:

- зростання поточної ринкової інформації, що впливає на дії, рішення підприємства щодо ціни продукції в короткотерміновому періоді;
- вимогливість ринку до якості, витрат та часу доставки продуктів, деделі більші очікування клієнтів;
- потреба у сертифікації продукції й упровадження схем стандартизації;
- високий рівень складності управління відноснами зі значною кількістю постачальників.

Парадигму ризик-орієнтованих маркетингових стратегій слід розглядати в контексті уявлень про підприємництво, маркетинг і ризик, концепцію "підприємницького маркетингу", як основоположних, пов'язаних економічних категорій.

Список використаних джерел

1. Котлер Ф. Основы маркетинга. Москва, 2018. 496 с.
2. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. 4-е изд. М.: Альпина Паблишер. 453 с.
3. Расшивалов, Д. П. Институційні механізми страхового захисту від ризиків транснаціонального тероризму. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип.112. Ч. 2. С.129–135.
4. Albersmeier F. et al. The reliability of third-party certification in the food chain: From checklists to risk-oriented auditing. *Food Control*. 2009. Т. 20. № 10. С. 927–935.
5. Black J. R., Love R. Economics of navy bean marketing. Robertson, LS; Frazier, RD (eds.). *Dry bean production: Principles & practices*. 1978. P. 224–225.
6. Cromarty W. A., Myers W. M. Needed improvements in application of models for agriculture commodity price forecasting. *American Journal of Agricultural Economics*. 1975. Т. 57. № 2. С. 172–177.
7. Drucker P. F. Tasks, responsibilities, practices. N. Y.: Truman Talley Books E.P. Dutton, 1986. 553 с.
8. Eurostat. Enterprises by type of business strategy applied, importance of the strategy, NACE Rev. 2 activity and size class. URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=inncis11_strat&lang=en
9. Harms D., Hansen E. G., Schaltegger S. Strategies in sustainable supply chain management: an empirical investigation of large German companies. *Corporate social responsibility and environmental management*. 2013. Т. 20. № 4. P. 205–218.
10. King R. P., Lybecker D. W. Flexible, risk-oriented marketing strategies for pinto bean producers. *Western Journal of Agricultural Economics*. 1983. P. 124–133.
11. Kraus S., Harms R., Fink M. Entrepreneurial marketing: moving beyond marketing in new ventures. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*. 2010. Т. 11. № 1. P. 19–34.
12. Marmier F., Gourc D., Laarz F. A risk oriented model to assess strategic decisions in new product development projects. *Decision Support Systems*. 2013. Т. 56. P. 74–82.
13. Mintzberg H. The strategy concept I: Five Ps for strategy. *California management review*. 1987. Т. 30. № 1. P. 11–24. URL: <https://doi.org/10.2307%2F41165263>
14. Nelson A. G. The Case for and Components of a Probabilistic Agricultural Outlook Program. *Western Journal of Agricultural Economics*. 1980. С. 185–193.
15. World Bank (2021). GDP per capita (current US\$). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.
16. McKinsey Panorama Report. Synergy and disruption: Ten trends shaping fintech. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/synergy-and-disruption-ten-trends-shaping-fintech>.
17. Startup Statistics for 2021. Business Advice & Research. URL: <https://www.embroker.com/blog/startup-statistics>.

Надійшла до редколегії 27.12.21

T. Ponomarenko, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF THE PARADIGM OF RISK-BASED MARKETING STRATEGIES AT THE CONSUMER GOODS MARKET

The marketing strategies are being replaced with the risk-based ones at the background of the high competition level at the consumer goods, increase in the level of the buyers' requirements for the products, introduction of product standardisation and certification (especially at the European markets), and increase in the level of availability of goods and information on their quality. The article summarises the theoretical framework of the paradigm of risk-based marketing strategies in the context of probable risks due to the spontaneity of marketing actions, the need to continuously monitor the structure of the industry, information on the market and competitive position of the company. The paradigm of the risk-based marketing strategies started to develop in the 1970-1980s of the twentieth century in the context of separation of the main attributes of corporate strategies: planning or spontaneity. The main reasons for development of the risk-based marketing strategies are determined: growth of the current market information that influences the company's actions, decisions on the product prices in the short term; high market requirements for the quality, costs and speed of delivery of products, growing expectations of customers; need to certify products and introduce standardisation schemes; high level of complexity in managing relations with a large number of suppliers. The paradigm of the risk-based marketing strategies must be considered in the context of ideas of entrepreneurship, marketing and risk as fundamental related economic categories. These concepts are always characterised by innovation and risk subject to the type of consumer market.

Keywords: risk-based, marketing strategy, consumer goods market, marketing plan.

УДК 339.9.012.23

М. Рушковський, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КЛІМАТИЧНІ ЗМІНИ ЯК НОВІТНЯ ДЕТЕРМІНАНТА КОРПОРАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Узагальнено та представлено фундаментальні тенденції останнього десятиліття, пов'язані зі зміною клімату. Також розглянуто діяльність міждержавних і глобальних економічних кампаній, спрямовану на уповільнення цього процесу, що створюють новий потужний детермінант для багатонаціональних підприємств (БНП) у сфері корпоративного урядування, управління ризиками та дієвого управління кліматичними ризиками й можливостями.

Аналіз базується на останніх дослідженнях провідних міжнародних дослідників, таких як Міжнародне енергетичне агентство та The Economist Intelligence Unit, спеціалізованих органів ООН, університетів, а також Робочої групи Ради із фінансової стабільності з питань розкриття фінансової інформації, пов'язаної з кліматом. Результати аналізу показали, що кліматичні ризики та можливості вже мають чітке грошове вираження і вплив на БНП. Сучасний ефективний бізнес стикається з необхідністю побудови ефективної системи управління такими ризиками, яка, окрім прямого впливу на БНП, буде також важливим сигналом для зацікавлених сторін, що, зі свого боку, може знизити вартість залученого капіталу та збільшити рівень доходів. Для деяких країн ЄС незабаром стане обов'язковим висвітлювати принципи та підходи управління кліматичними ризиками у своїх річних звітах. Фахівці розробляють також внутрішні моделі, що показують вплив зміни клімату на бізнес БНП (наприклад, підвищення загальної температури на 1,5 °C, 2 °C, 4 °C).

Отже, єдиний підхід до управління кліматичними ризиками стає дуже важливою темою для БНП та їхніх зацікавлених сторін, зокрема регуляторів, інвесторів, акціонерів і суспільства. Проведений аналіз дає глибоке розуміння основних чинників управління кліматичними ризиками для БНП разом з його практичним застосуванням, що зростає, у світовій економіці.

Ключові слова: стратегії ризик-менеджменту, зміна клімату, управління ризиками, ризик-менеджмент.

Вступ. Стрімка інтернаціоналізація та розвиток БНП протягом останніх двох десятиліть, світові фінансові кризи 2008–2009 та 2019–2020 рр. підкреслили актуальність і нагальність застосування інноваційних підходів до управління ризиками та розробки ефективних інструментів для виявлення й оцінки ризиків і загроз, з якими стикається БНП у досягненні своїх стратегічних цілей, забезпечуючи необхідні ресурси для їхнього зменшення. Успішні БНП приділяють дедалі більше уваги розробленню внутрішніх систем управління ризиками, що поліпшують стратегічне планування, допомагають досягати цілей і підвищують стійкість до нових викликів [1, с. 68]. Нині багато провідних БНП створюють на рівні менеджменту один або кілька комітетів, що займаються питаннями ризику, зокрема й комітети, що зосереджуються на ризиках охорони здоров'я, безпеки та довкілля (HSE) [2].

1992 р. під час Рамкової конвенції про зміну клімату Організації Об'єднаних Націй (United Nations Framework Convention on Climate Change) було вперше порушено питання зміни клімату та його впливу на світове господарство. Відповідно до аналізу Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (Intergovernmental Panel on Climate Change), прогноують, що температура поверхні Землі продовжуватиме зростати до кінця XXI ст.; глобальне підвищення середньої температури поверхні за період 2016–2035 рр. порівняно з 1986–2005 рр., ймовірно, буде в діапазоні від 0,3 °C до 0,7 °C. Крім того, хвилі спеки будуть виникати частіше, екстремальні опади ставатимуть інтенсивнішими та частішими у багатьох регіонах, а океани продовжуватимуть нагріватися разом із підвищення рівня моря.

Однак точний вплив цих змін на клімат і погодні умови далеко не передбачувані. За словами Р. Саллівана, старшого наукового співробітника Центру з економіки та політики зміни клімату в Університеті Лідса (Велика Британія), ризики, пов'язані зі зміною клімату, слід оцінювати й управляти ними так само, як й інші ризики, із фокусом як на ймовірності, так і на величині впливу [3].

Глобальне потепління, яке очікується до 2050 р., є результатом минулих викидів; іншими словами, потепління відбудеться навіть у разі негайного припинення

подальших викидів вуглекислого газу. За словами Н. Робінса, співдиректора Дослідження щодо проектування сталої фінансової системи Програми ООН з довкілля, щойно парникові гази піднялися в повітря, зміни клімату, фактично, незворотні; зміна клімату буде дуже руйнівною протягом першої половини XXI ст. [4]. Через затримку впливу викидів вуглекислого газу всі наслідки парникових газів, що викидають нині, можуть бути відчутні лише через деякий час після їхнього потрапляння в атмосферу.

Одним із ключових завдань міжнародних фінансових ринків є коректна квантифікована оцінка кліматичних ризиків для підтримки обґрунтованих, ефективних рішень щодо розподілу капіталу. Точне та своєчасне розкриття поточних і минулих операційних та фінансових результатів БНП є основоположним для цього завдання, але все важливішим стає розуміння контексту управління ризиками, завдяки якому досягаються фінансові результати. Фінансова криза 2007–2008 рр. стала важливим нагадуванням про наслідки, які може мати слабке корпоративне урядування та практика управління ризиками для вартості активів. Це призвело до зростання попиту БНП на прозорість щодо їхніх структур урядування, стратегій і практик управління ризиками. Без належної інформації інвестори й інші стейкхолдери можуть неправильно оцінювати активи, що призведе до неправильного розподілу капіталу.

Один із найзначніших і, можливо, найбільш неправильно зрозумілих ризиків, з якими сьогодні стикаються БНП, пов'язаний зі зміною клімату. Хоча загальновізнано, що продовження викидів парникових газів спричинить подальше потепління планети, а це потепління може призвести до руйнівних економічних і соціальних наслідків, точні терміни та рівень серйозності фізичних наслідків оцінити важко. Масштабний і довготерміновий характер проблеми робить її унікальною, особливо в контексті прийняття економічних рішень суб'єктами міжнародної торгівлі. Відповідно, багато БНП неправильно сприймають середньо- та довготермінові наслідки зміни клімату й, отже, не можуть використовувати холістичний підхід до ухвалення рішень сьогодні.

Фінансові наслідки зміни клімату. Однак потенційний вплив зміни клімату на БНП є не тільки фізичним

і такий, що виявляється лише в довготерміновій перспективі. Щоб зупинити катастрофічні наслідки зміни клімату протягом XXI ст., 196 країн у грудні 2015 р. погодилися скоротити викиди парникових газів і прискорити перехід до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю в межах Паризької угоди [4]. Скорочення викидів парникових газів передбачає відхід від енергії викопного палива та пов'язаних із нею фізичних активів. Це в поєднанні зі стрімким зниженням витрат і посиленням упровадження чистих та енергоефективних технологій може мати значні короткотермінові фінансові наслідки для БНП, що залежать від видобутку та використання вугілля, нафти та природного газу. Хоча такі БНП можуть зіткнутися зі значними ризиками, пов'язаними з кліматом, вони не самотні в цьому питанні. Насправді, кліматичні ризики й очікуваний перехід до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю впливають на більшість галузей світового господарства. Хоча зміни, пов'язані з переходом до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю, становлять значний ризик, вони також створюють значні можливості для БНП, зосереджених на розв'язанні проблем зміни клімату й адаптації до них.

Для багатьох інвесторів зміна клімату створює значні фінансові ризики та можливості. Повна реалізація кліматичних зобов'язань вимагатиме від енергетичного сектору інвестувати 13,5 трлн дол США в енергоефективність та низьковуглецеві технології з 2015 по 2030 р., що становить майже 40 % загальних інвестицій в енергетичний сектор. Для підвищення енергоефективності у транспортному, будівельному та промисловому секторах потрібно близько 8,3 трлн дол США, тоді як значна частина інвестицій, що залишилися, спрямована на декарбонізацію енергетичного сектору. За прогнозами, понад 60 % загальних інвестицій у виробничі потужності будуть спрямовані на відновлювані потужності (4,0 трлн дол США), причому третина цієї суми припадає на вітрову генерацію електроенергії, майже 30 % на сонячну (переважно сонячна фотоелектрична генерація електроенергії) та приблизно чверть для гідроенергетики. У той час як країни ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) поглинають 60 % інвестицій в енергоефективність (5 трлн дол США), країни, що не входять до ОЕСР, поглинають більшу частку інвестицій у низьковуглецеві технології (2,7 трлн дол США) [5].

Водночас профіль кліматичних ризиків і можливостей БНП може значно змінитися через фізичний вплив зміни клімату, кліматичну політику та нові технології. Дослідження The Economist 2015 р. оцінило обсяг впливу ризику, спричиненого зміною клімату, для загального світового запасу активів під управлінням у межах від 4,2 до 43 трлн дол США у XXI ст. [3]. У дослідженні підкреслюється, що більша частина впливу на майбутні активи відбудеться через слабше зростання та зниження загальної доходності активів. Це свідчить про те, що інвестори не зможуть уникнути ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, вийшовши з певних класів активів, оскільки це може вплинути на широкий спектр активів. Зважаючи на це, й інвестори, і БНП, в які вони інвестують, мають урахувати фактор зміни клімату у своїх довготермінових стратегіях і розподілі капіталу. БНП, що інвестують у діяльність, яка не може бути життєздатною в довготерміновій перспективі, можуть бути менш стійкими до переходу до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю. Поглиблення впливу на довготермінові прибутки – це ризик того, що поточна оцінка не впливає належним чином на ризики, пов'язані з кліматом, через недостатню інформацію. Отже, довготермінові

інвестори потребують належної інформації про те, як організації готуються до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю. Оскільки перехід до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю вимагає значних, а в деяких випадках і руйнівних змін у секторах економіки та галузях промисловості в найближчій перспективі, у сучасній економічній думці виникла зацікавленість у наслідках для світової фінансової системи, особливо з позиції уникнення фінансових катаклізмів і рапових втрат вартості активів.

Типологія та вплив кліматичних ризиків. Для прийняття більш обґрунтованих фінансових рішень міжнародні інвестори, кредитори та страхові компанії мають розуміти, як ризики та можливості, пов'язані зі зміною клімату, можуть вплинути на майбутнє фінансове становище БНП, як це відображається у їхній фінансовій звітності. Хоча зміна клімату впливає майже на всі галузі економіки, рівень і тип впливу ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, різняться залежно від сектора, галузі та географії.

Відповідно до напрацювань Робочої групи Ради з фінансової стабільності з питань розкриття фінансової інформації, пов'язаної з кліматом (Task Force on Climate-related Financial Disclosures of the Financial Stability Board), кліматичні ризики поділяють на дві основні категорії:

- транзитні ризики, пов'язані з переходом до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю;
- фізичні ризики, пов'язані із фізичним впливом зміни клімату [6].

Транзитні ризики. Перехід до економіки з низьким рівнем вуглецю може спричинити суттєві політичні, юридичні, технологічні та ринкові зміни для дотримання вимог з адаптації до змін клімату. Залежно від характеру, швидкості та спрямованості цих змін транзитні ризики можуть мати різні рівні фінансового та репутаційного впливу на БНП.

Політичні та юридичні ризики. Політичні дії щодо зміни клімату тривають. Їхні цілі зазвичай поділені на дві категорії – політичні дії, спрямовані на обмеження негативних наслідків зміни клімату, та політичні дії, що націлені на сприяння адаптації до зміни клімату. Деякі приклади передбачають упровадження механізмів ціноутворення на CO₂ для скорочення викидів парникових газів, переміщення використання енергії в бік джерел менших викидів, прийняття енергоефективних рішень, заохочення ефективніших заходів щодо користування водоймами та просування стійкіших практик землекористування. Ризики, пов'язані із зміною політики, та їхній фінансовий вплив залежать від характеру і термінів зміни політики.

Ще один важливий ризик – судовий або юридичний. За останній кілька років спостерігаємо зростання кількості позовних справ, пов'язаних зі зміною клімату, які подають до суду власники нерухомості, муніципалітети, держави, страховики, акціонери й організації, що представляють суспільний інтерес [7]. Причинами такого судового розгляду є нездатність БНП пом'якшити вплив зміни клімату, невміння адаптуватися до зміни клімату та недостатня інформація про матеріальні фінансові ризики. Зі підвищенням вартості збитків, спричинених зміною клімату, ризик судового розгляду також може зрости.

Технологічний ризик. Технологічні удосконалення або інновації, що підтримують перехід до низьковуглецевої енергоефективної економічної системи, можуть мати значний вплив на БНП. Наприклад, розробка та використання нових технологій, таких як відновлювані джерела енергії, акумуляторні батареї, енергоефектив-

ність, уловлювання та зберігання вуглецю, вплинуть на конкурентоспроможність певних БНП, витрати на їхнє виробництво, логістичний ланцюжок та, зрештою, на попит на їхні продукти та послуги з боку кінцевих споживачів. Нові технології витісняють старі системи та порушують деякі частини наявної економічної системи, слідуючи процесу "творчого руйнування". Терміни розробки й упровадження технологій є ключовою невизначеністю під час оцінки технологічного ризику.

Ринковий ризик. Хоча чинники впливу на ринки від зміни клімату різноманітні та складні, одним з основних чинників є зміна попиту та пропозиції на певні товари, продукти й послуги, оскільки ризику та можливості, пов'язані зі зміною клімату, дедалі більше враховують.

Репутаційний ризик. Зміна клімату була визначена як потенційне джерело репутаційного ризику, пов'язаного зі зміною уявлень споживачів або спільноти про внесок БНП у перехід до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю.

Фізичні ризики. Фізичні ризики, спричинені зміною клімату, можуть бути обумовлені раптовими подіями або довготерміновими змінами у кліматичних умовах. Фізичні ризики можуть мати фінансові наслідки для БНП, такі як пряме пошкодження активів і непрямий вплив від порушення ланцюга поставок. На фінансові результати БНП також можуть вплинути зміни в доступності, джерелах та якості води; продовольча безпека; екстремальні перепади температури, що впливають на приміщення, операції, ланцюжок поставок, транспортні потреби та безпеку працівників БНП.

Раптовий ризик. До раптових фізичних ризиків належать ті, що обумовлені раптовими подіями, серед яких підвищена важкість екстремальних погодних явищ, таких як циклони, урагани або повені.

Хронічний ризик. Хронічні фізичні ризики належать до довготермінових кліматичних змін (наприклад, постійні високі температури), що можуть спричинити підвищення рівня моря або систематичні хвилі спеки.

Типологія та вплив кліматичних можливостей. Зусилля з адаптації до зміни клімату також створюють можливості для БНП, наприклад, за рахунок ефективності використання ресурсів та економії витрат, упровадження енергоносіїв із низьким рівнем викидів, розробки нових продуктів і послуг, доступу до нових ринків та зміцнення стійкості ланцюжка поставок. Можливості, пов'язані з кліматом, будуть відрізнятися залежно від регіону, ринку та галузі, у якій працює БНП.

Ефективність використання ресурсів. Існує дедалі більше доказів і прикладів БНП, що успішно скоротили операційні витрати, поліпшивши ефективність у своїх виробничих і розподільних процесах зокрема за рахунок енергоефективності [8]. Такі заходи можуть сприяти прямій економії коштів на діяльність БНП у середньо- і довготерміновій перспективі та глобальним зусиллям зі стримування викидів [9]. Інновації в новітні технології сприяють цьому переходу; такі інновації передбачають розроблення ефективних рішень для опалення, технологіях світлодіодного освітлення та технології промислових двигунів, модернізацію будівель, використання геотермальної енергії, розроблення електромобілів.

Джерела енергії. За даними Міжнародного енергетичного агентства (*International Energy Agency*), для досягнення глобальних цілей скорочення викидів суб'єктам світового господарства доведеться перевести значний відсоток виробництва енергії на альтернативні джерела з

низьким рівнем викидів, такі як вітрова та сонячна генерація, енергія хвиль, гідро- й атомна енергетика, геотермальні джерела енергії, біопаливо, захоплення та зберігання вуглецю. Починаючи із 2012 р. інвестиції в потужності відновлюваної енергії перевищують інвестиції у виробництво викопного палива [10]. Тенденція до децентралізованих чистих джерел енергії, стрімке зниження витрат, поліпшення можливостей зберігання та подальше глобальне впровадження цих технологій є значними. БНП, що переводять споживання енергії на джерела енергії з низькими викидами, потенційно можуть заощадити на щорічних витратах на електроенергію.

Продукти та послуги. Організації, що впроваджують інновації та розробляють нові продукти та послуги з низьким рівнем викидів, можуть поліпшити свої конкурентні позиції й отримати вигоду на зміні уподобань споживачів і виробників. Деякі приклади охоплюють споживчі товари та послуги, що приділяють більше уваги вуглецевому сліду продукту в його маркетингу та маркуванні (наприклад, подорожі, продукти харчування, напої та споживчі продукти, мода й послуги з переробки), а також товари виробників, що роблять акцент на скороченні викидів (наприклад, ужиття заходів з енергоефективності ланцюга поставок).

Ринки. БНП, що активно шукають можливості на нових ринках або типах активів, можуть мати можливість диверсифікувати свою діяльність і краще позиціонувати себе для переходу до низьковуглецевої економіки. Зокрема, існують можливості для БНП отримати доступ до нових ринків через співпрацю з урядами, банками розвитку, дрібними місцевими підприємцями та групами громад у розвинених країнах і країнах, що розвиваються, коли вони працюють над переходом до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю. Нові можливості також можна отримати через андеррайтинг або фінансування зелених облігацій та інфраструктури (наприклад, виробництво енергії з низьким рівнем викидів, енергоефективність, під'єднання до електромереж або транспортні мережі).

Кліматична стійкість. Концепція кліматичної стійкості передбачає, що БНП розвивають здатність адаптуватися до зміни клімату, щоб краще керувати пов'язаними ризиками та використовувати можливості, зокрема і здатність реагувати на ризики переходу та фізичні ризики. Можливості передбачають підвищення ефективності, проєктування нових виробничих процесів та розробку нових продуктів. Можливості, пов'язані із кліматичною стійкістю, можуть бути особливо актуальними для БНП, що мають довговічні основні засоби або розгалужені мережі постачання чи розподілу; ті, які критично залежать від комунальних й інфраструктурних мереж чи природних ресурсів у своїх ланцюжках створення вартості; і ті, які можуть потребувати довгострокового фінансування та інвестицій.

Оцінювання фінансового впливу кліматичних ризиків і можливостей. Для того, щоб приймати більш обґрунтовані фінансові рішення, інвестори, кредитори та страхові андеррайтери мають розуміти, як кліматичні ризики та можливості можуть вплинути на майбутнє фінансове становище БНП, що відображено в їхніх звітах про прибутки та збитки, рух грошових коштів і балансі. Хоча зміна клімату впливає майже на всі сектори економіки, рівень і тип впливу кліматичних ризиків різняться залежно від сектора, галузі, географії та БНП. На рис. 1 представлено схему взаємозалежності та впливу кліматичних ризиків і можливостей на фінансовий стан БНП.

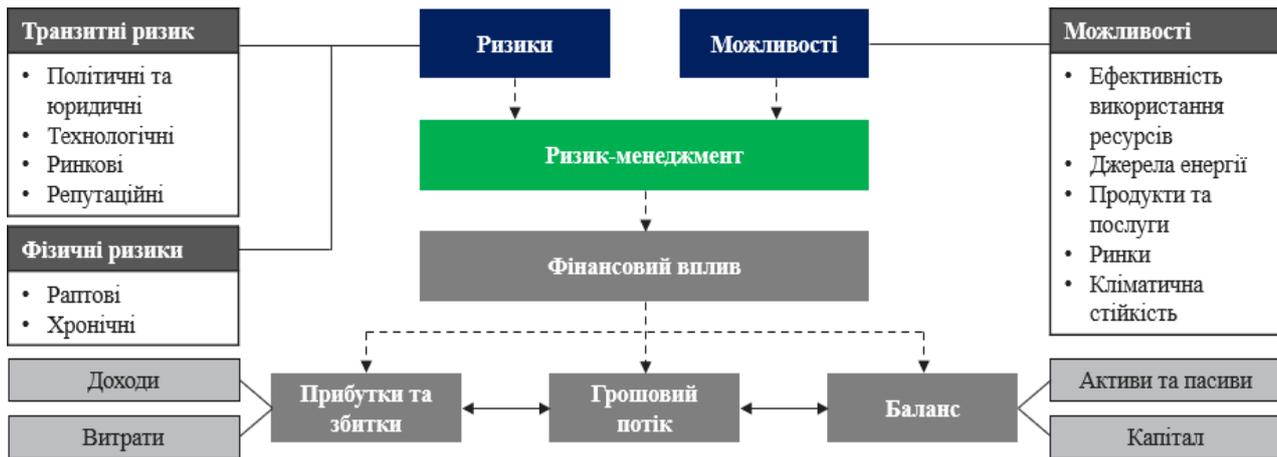

Рис. 1. Взаємозалежність і вплив кліматичних ризиків та можливостей на фінансовий стан БНП

Фінансовий вплив зміни клімату на БНП обумовлено конкретними кліматичними ризиками та можливостями, яким піддається БНП, а також їхніми стратегічними рішеннями та рішеннями щодо управління ризиками з управління цими ризиками (тобто пом'якшення, передача, прийняття, або контроль) та використання цих можливостей.

Висновки. Фундаментальні тенденції останнього десятиліття, пов'язані зі зміною клімату, а також міждержавні та світогосподарські кампанії, спрямовані на сповільнення цього процесу, створюють потужну детермінанту для багатонаціональних підприємств за напрямом корпоративного урядування, ризик-менеджменту та коректного управління кліматичними ризиками й можливостями.

Для деяких країн ЄС уже найближчим часом стане обов'язковою нормою висвітлювати у своїх річних звітах принципи та підходи до управління кліматичними ризиками. Вибудовуються внутрішні моделі, що показують вплив зміни клімату на бізнес БНП (наприклад, зростання загальної температури на 1,5°C, 2°C, 4°C). Яскравим прикладом впливу кліматичних ризиків може слугувати тепла зима 2019–2020 рр. у Європі. Багато європейських компаній, що оперують на газовому ринку, входили в опалювальний сезон з максимально наповненими сховищами газу й отримали проблему з ліквідністю. Традиційно влітку вони закачували газ і на початку опалювального сезону починали отримувати грошові потоки, реалізуюючи природний газ на ринку. За аномального тепла ціна на природний газ і рівень його споживання знизилась. Для уникнення кризи ліквідності компаніям довелося залучати додаткові гроші.

Кліматичні ризики вже тепер мають чітке монетарне вираження. Сучасний ефективний бізнес має вибу-

дувати дієву систему управління такими ризиками, яка, окрім прямого ефекту на БНП, стане також важливим сигналом для суспільства, регуляторів, інвесторів. А це, зі свого боку, може знизити вартість зовнішнього капіталу, який залучають.

Список використаних джерел

1. Rasshyvalov D., Rushkovskiy M. Risk appetite statement as multinational enterprises' innovative risk management tool. *Actual problems of international relations*. 2019. ed. 141. P. 68.
2. Risk Management and Corporate Governance. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264208636-en>, с.80
3. The Cost of Inaction: Recognizing the Value at Risk from Climate Change. URL: https://impact.economist.com/perspectives/sites/default/files/The%20cost%20of%20inaction_0.pdf.
4. United Nations Framework Convention on Climate Change. The Paris Agreement. URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.
5. Energy Climate and Change. World Energy Outlook Special Briefing for COP21. URL: http://climateknowledge.org/figures/Rood_Climate_Change_AOSS480_Documents/IEA_COP21_Paris_Briefing_IntEnerAgen_2015.pdf.
6. Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures. URL: <https://assets.bbhub.io/company/sites/60/2021/10/FINAL-2017-TCFD-Report.pdf>.
7. Emerging Trends In Climate Change Litigation. URL: <https://www.law360.com/articles/766214/emerging-trends-in-climate-change-litigation>.
8. Best Practices and Case Studies for Industrial Energy Efficiency Improvement. URL: <https://europa.eu/capacity4dev/unep/documents/best-practices-and-case-studies-industrial-energy-efficiency-improvement>.
9. How to improve resource efficiency in your business. URL: <https://www.epa.vic.gov.au/for-business/how-to-lower-environmental-impact-business/improve-resource-efficiency-business>.
10. Global energy investment down 8 % in 2015 with flows signaling move towards cleaner energy. URL: <https://www.iea.org/news/global-energy-investment-down-8-in-2015-with-flows-signalling-move-towards-cleaner-energy>.

Надійшла до редколегії 19.11.21

M. Rushkovskiy, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CLIMATE CHANGE AS THE NEWEST DETERMINANT OF CORPORATE RISK MANAGEMENT STRATEGIES OF MULTINATIONAL ENTERPRISES

The purpose of the paper is to summarize and present the fundamental trends of the last decade related to climate change, as well as interstate and global economic campaigns aimed at slowing down this process, that create a powerful new determinant for multinational enterprises (MNE) in the areas of corporate governance, risk management and sound management of climate risks and opportunities. The analysis is based on the recent studies of the leading international researchers such as International Energy Agency and The Economist Intelligence Unit, dedicated United Nations bodies, Universities, and also association of MNE Task Force on Climate-related Financial Disclosures. Results of the analysis showed that climate risks and opportunities already have a clear monetary expression and impact on MNE. Modern efficient business faces a need to build an effective system for managing such risks, which, in addition to the direct effect on MNE, will also be an important signal for the stakeholders, that in turn may reduce the cost of the raised capital and increase the level of revenues. For some EU countries, it will soon become mandatory to cover climate risk management principles and approaches in their annual reports. Internal models are being developed that show the impact of climate change on MNE business (for example, an increase in total temperature by 1,5 °C, 2 °C, 4 °C). Therefore, a unified approach towards climate risk management becomes a topic of high importance for MNE and its stakeholders, including regulators, investors, shareholders and society. The conducted analysis provides deep understanding of the main drivers of climate risk management for MNE together with its practical implication that is emerging in the world economy.

Keywords: risk management strategies, climate change, risk management.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 347.918.2

М. Кучерявенко, д-р юрид. наук, канд. екон. наук, проф.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна,О. Серьогін, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, УкраїнаХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПУ СТАБІЛЬНОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ЙОГО СТАЛОСТІ
У ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИНАХ

Проаналізовано історію, зміст і значення принципу стабільності в нормотворчій діяльності та функціонуванні податкової системи. Особливу увагу приділено аналізу нормативного закріплення принципу стабільності податкового законодавства в Україні та зв'язку із принципами правової визначеності й верховенства права. Наведено аналіз судової практики розгляду спорів щодо встановлення як загальнодержавних податків, так і місцевих податків із порушенням принципу стабільності. Обґрунтовано на науково-теоретичному та рівні правозастосування неприпустимість порушення принципу стабільності в нормотворчій діяльності та неможливості відходу від наявної сталості судової практики розв'язання адміністративних спорів у податкових відносинах із застосуванням принципу стабільності.

Ключові слова: оподаткування, верховенство права, принцип стабільності, принципи податкового законодавства, податковий спір.

Вступ. Етимологічно поняття *принцип* походить від латинського слова "*principium*", під яким варто розуміти керівну ідею, засаду, основу соціального життя, визначальне, первісне положення певного явища (організації, діяльності, вчення тощо). В. Даль тлумачить поняття принцип як моральний або ж науковий початок, що зазвичай є основою, відступ від якого неприпустимий [1]. Принципи права, зокрема й податкового, формують відповідну системну конструкцію, на базі якої деталізують усі особливості правового впливу. Принципово важливо мати на увазі, що через принципи формується не лише галузева чи підгалузева єдність, а і єдність усієї системи права, за рахунок чого й має забезпечуватися ефективний правовий вплив на поведінку учасників відносин. Загальногалузеві принципи єдності, системності, верховенства закону, цілеспрямованості та реальності законності, формують єдиний знаменник, що чітко визначає співвідношення й узгодження галузевих режимів регулювання.

Деталізація засадничих підстав загальноправових принципів відбувається на рівні вужчої системи відносин, що відображає орієнтир, сферу предметного впливу галузі чи підгалузі. Показово, що найзагальніші принципи оподаткування знайшли своє відображення ще у французькій Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Закріплюючи принципові аспекти, що формували основи оподаткування, підкресливали:

- державна влада створена в інтересах усіх, не існує завдань держави, що відрізняються від суспільних;
- загальні збори на утримання влади рівномірно розподіляють між усіма членами суспільства залежно від їхніх можливостей;
- усі громадяни мають право погоджуватись щодо стягнення податків, контролювати їхнє витрачання, підстави порядок та терміни стягнення;
- громадянин має право вимагати звіт у будь-якого посадовця щодо витрачання таких коштів [2].

Системний підхід у визначенні принципів оподаткування пов'язують із працями А. Сміта. Їхнє визначення стало поштовхом до розвитку не лише економічних уявлень щодо природи оподаткування та пошуку ефективних форм його, але й правових засобів їхньої реалізації.

Принциповим для організації оподаткування, А. Сміт вважав:

- пропорційність, тобто обов'язок платників сплачувати податки відповідно до власних платіжних здібностей, у розмірах доходів, які вони отримують під захистом держави;
- чітка визначеність розміру, часу, способу сплати податку, міста та кількості як для платника, так і для суспільства;
- зручність сплати податку платником як за часом, так і за засобом;
- надобмеженість податку як можливість мінімізації вилучення коштів платника більше того, що надходить до державної казни [3].

Принцип стабільності поряд з іншими принципами відіграє важливе значення як у загальноправовому значенні так і в спеціально-галузевому. Наприклад, принцип стабільності у спеціально-галузевому значенні (в аспекті податкового права) відіграє вирішальну роль: забезпечує послідовність практики, створює умови для комфортного переходу від старих правил поведінки до нових [4]. Принцип стабільності створює умови для усталеності правозастосування, основу для стійкості як усієї системи права, так і її окремих інтегративних елементів. Принцип стабільності також надає виваженість нормотворчій діяльності – забезпечує гарантію того, що завдяки принципу стабільності прийняття нормативних положень є продуманим та запланованим, а також таким, що дозволить у майбутньому плавно та безперешкодно впровадити нову норму права в поточний, уже чинний нормативний масив [5].

Також важливим аспектом принципу стабільності є те, що він установлює терміни, протягом яких нормативний припис начебто перебуває в "замороженому" стані, тобто вже інтегрований до нормативної системи, проте його правозастосування (правореалізація) відстрочується на певний час. Піврічний термін розбіжності між моментом ухвалення законодавчої норми та моментом набрання нею чинності закладає об'єктивну та необхідну можливість платнику пристосуватися до зміни умов оподаткування. Вибір загальної чи спрощеної системи оподаткування залежить як від індивідуальних особливостей діяльності зобов'язаної особи, так і від стану законодавства щодо цього. Зміна останнього може вплинути й на

зміну режиму справляння податкового обов'язку (перехід із спрощеної системи на загальну чи навпаки). Звісно, реалізувати таких перехід за стислий термін неможливо, що власне й унеможливило існування принципу стабільності. У контексті цього, слід погодитись, що послідовною є характеристика принципу стабільності через "стабільність і передбачуваність" [6]. Дійсно, стабільність як незмінність податків та зборів, умов їхнього стягнення протягом певного терміну формує не лише впевненість платника, знаходження ним найраціональніших форм виконання податкового обов'язку, але й логічність об'єктивних змін податкового законодавства.

Зазначений аспект принципу стабільності дозволяє суб'єктам права ознайомитися з новими нормативними вимогами та завчасно оптимізувати свою діяльність згідно з новими вимогами. Це відповідна гарантія, що надає можливість платникам податків пристосуватися до нових податків і забезпечити належну сплату податків до бюджету.

Фактично відповідний підхід дозволяє забезпечити дійсну, а не ілюзорну реалізацію такого презумптивного положення, як презумпція знання законодавства.

Принцип стабільності, як один із основних принципів нормотворчості:

- забезпечує системність нормативного конструювання правових приписів;
- формує основи для послідовності (своєрідної наступності) нормотворчості (коли нові приписи є логічним продовженням положень поточного (чинного) законодавства);
- визначає вектор (спрямованість) нормотворчої діяльності за допомогою встановлення ідейних орієнтирів, які слугують своєрідним "дорогоказом" для учасників нормотворчої діяльності.

Зокрема, відповідної думки дотримуються і багато науковців.

Відповідно до принципу стабільності податкова система має стабільно функціонувати протягом кількох років аж до моменту здійснення реформи у сфері оподаткування. Податкову реформу слід здійснювати тільки у випадках надзвичайного характеру та в чітко визначеному порядку. Принцип стабільності спрямований не тільки на забезпечення інтересів приватних осіб, але й на реалізацію інтересів суб'єктів владних повноважень. Слід чітко усвідомлювати, що трансформація системи оподаткування може призвести до суттєвого скорочення бюджетних надходжень від сплати загальнообов'язкових платежів. Такі негативні тенденції можуть мати своїм наслідком зтяжний дисбаланс бюджетної системи [7].

Хотілося б наголосити й на хибності таких форм податкових реформ, що мають яскравий популістський характер. Кілька років тому лунали гасла щодо необхідності та послідовності зміни податкової системи через зменшення кількості податків, що мало привести до зменшення податкового навантаження. Така "податкова реформа" відбулася. Однак вона відбулася зі зворотним результатом. Формальне зменшення кількості податків та зборів лише сховало кілька платежів, які нікуди не ділися, і додалися інші:

- рентні платежі та податок на майно увібрали до себе кілька платежів, що раніше існували як окремі;
- окремі платежі, що входили до податкової системи були вилучені зі ст. 9 Податкового кодексу України (надалі – ПК України), але їх продовжили справляти на

рівні окремого фінансово-правового інституту (соціальні, пенсійні внески);

- з'явилися нові платежі, яких не було до такої "податкової реформи" (військовий збір, що вивели за межі ст. 9 та 10 ПК України).

Історія та зміст принципу стабільності. Уперше закріплення принципу стабільності відбулося в Законі України "Про систему оподаткування" від 25.06.1991. Проте в зазначеному законі принцип стабільності було закріплено лише на декларативному рівні. У ст. 3 цього закону, наприклад, стабільність визначено як забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їхніх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року. У ст. 4 ПК України принцип стабільності подано системніше і він передбачає, що зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вносити пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їхні ставки, а також податкові пільги не можуть змінювати протягом бюджетного року.

Проте вважаємо за доцільне зробити наголос, що стабільність як конструкція в широкому сенсі слова гарантується не лише проголошенням її як принципу в ст. 4 ПК України. Стабільність як певну незмінність приписів податкового законодавства забезпечено й через інші статті ПК України. Наприклад, обов'язковий перелік елементів податкового механізму встановлює ст. 7 ПК України, що передбачає стабільність підходу до формування будь-якого податкового механізму (платник, об'єкт, база, ставка тощо). Теж саме можна віднести й до стабільного складу податкової системи через вичерпні переліки загальнодержавних [8] і місцевих [9] податків та зборів.

Іншими словами, дію принципу стабільності виражено у двох аспектах. По-перше, в тому, що будь-які нові податки та збори, їхні ставки мають упроваджувати законами в ПК України не раніше шести місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому нові податки та збори почнуть діяти. По-друге, зміна податків не може відбуватися протягом бюджетного року, тобто з 01 січня по 31 грудня поточного року.

Орієнтація принципу стабільності на регулювання поведінки тільки зобов'язаної особи є дещо обмеженою. Стабільність передбачає вплив як на поведінку платника, коли через цей принцип у нього виникає впевненість щодо чіткого дотримання норм податкового законодавства та своєчасного й повного виконання податкового обов'язку, так і на поведінку суб'єкта владних повноважень із дотриманням чітких механізмів обліку, контролю тощо. Певним відображенням принципу стабільності можна вважати принцип гнучкості. Останній передбачає необхідність об'єктивних слухних змін в умовах оподаткування за принципового розвитку податкових правовідносин. Стабільності назавжди не може бути, це призведе до руйнівних диспропорцій. Узгодження ж стабільності та гнучкості якраз і має забезпечити раціональний розвиток системи оподаткування.

Слід зауважити, що подібний підхід закріплено і щодо порядку оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування, якими впроваджують нові місцеві податки або змінюють уже наявні. У підп. 12.3.4 п. 12.3 ст. 12 ПК України передбачено, що рішення про встановлення місцевих податків та зборів офіційно оприлюднює відповідний орган місцевого самоврядування до 25 липня р., що передує бюджетному періоду, у якому планують застосовувати встановлюваних місцевих податків та/або зборів або змін (плановий період). В

іншому разі норми відповідних рішень застосовують не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом. Принципово важливим є розмежування "встановлення" та "введення" податку чи збору в контексті реалізації повноваження відповідного учасника податкових відносин. Установлення податків і зборів (як загальнодержавних, так і місцевих), наприклад, є виключним повноваженням Верховної Ради України. Це абсолютно зрозуміло щодо загальнодержавних податків і зборів. Проте це поширюється й на місцеві податки та збори, бо Верховна Рада України (у відповідних статтях ПК України закріплює як вичерпний перелік місцевих податків і зборів [9], так й елементи механізму місцевих податків). Тобто встановлення й загальнодержавних і місцевих податків та зборів є виключним повноваженням Верховної Ради України. Водночас уведення загальнодержавних податків і зборів здійснюється на підставі реалізації повноважень Верховної Ради України (через відповідні розділи ПК України), тоді як уведення місцевих податків і зборів відбувається на підставі рішення місцевої ради, тобто як реалізація повноваження цієї ради.

Отже, як щодо загальнодержавних податків, так і щодо місцевих податків ПК України містить однаковий підхід (принцип стабільності) зі встановлення податків, зборів й обов'язкових платежів.

Аналіз судової практики застосування принципу стабільності. Застосування принципу стабільності в Україні підтверджено численною судовою практикою, як щодо загальнодержавних податків так і щодо місцевих податків.

У контексті застосування принципу стабільності у процесі упровадженні загальнодержавних податків слід звернути увагу на рішення судів, що ухвалювали у справах № 816/844/16, № 816/846/16, № 826/3644/17 тощо.

У справі № 816/844/16 судами, зокрема, встановлено, що:

- Предметом розгляду ... є питання правомірності визначення позивачу податкового зобов'язання за платежем рентна плата за користування надрами для видобування природного газу за 4-й квартал 2015 р. з урахуванням ставки рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, а саме газу природного (будь-якого походження) з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, в розмірі 55,00 відсотків від вартості товарної продукції гірничого підприємства.

- Отже, Законом №1621-VII було змінено розмір ставок плати за користування надрами для видобування корисних копалин щодо газу природного (будь-якого походження) з покладів, що повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, із 28 % до 55 % на період з 3 серпня 2014 р. до 1 січня 2015 р.

- Законом №71-VIII, що набрав чинності 1 січня 2015 р., унесено зміни до ПК України, відповідно до яких загальнодержавний платіж у вигляді плати за користування надрами для видобування корисних копалин та плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, трансформовано в рентну плату, до складу якої входить рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин.

- Отже, Законом № 1621-VII (набрав чинності 3 серпня 2014 р.) було збільшено ставки плати за користування надрами, але без унесення будь-яких змін (доповнень) безпосередньо до підп. 263.9.1 п. 263.9 ст. 263 ПК України; відповідно ж до змін, унесених За-

коном № 71-VIII (набрав чинності 1 січня 2015 р.), ставки рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин закріплено у ст. 252 ПК України.

Згідно із п. 252.20 ст. 252 ПК України (в ред. Закону № 71-VIII) ставки рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин установлюють у відсотках від вартості товарної продукції гірничого підприємства – видобутої корисної копалини (мінеральної сировини), зокрема, газ природний (будь-якого походження) з покладів, що повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, – 55 % від вартості товарної продукції гірничого підприємства.

Отже, унесеними до законодавства змінами збільшено ставку податку з 28 до 55 % від вартості товарної продукції гірничого підприємства.

Верховний Суд раніше розв'язував питання про усунення розбіжностей у застосуванні згаданих норм податкового законодавства в контексті аналогічних за своїм змістом правовідносин. Зокрема, у своїй постанові від 17 березня 2021 р. у справі № 816/846/16 Верховний Суд сформулював правовий висновок про те, що, оскільки Закон №1621-VII було прийнято 31 липня 2014 р. (набрав чинності 3 серпня 2014 р.), тобто за 5 місяців до початку нового бюджетного періоду (2015), а Закон № 71-VIII (набрав чинності 1 січня 2015 р.), було прийнято 28 грудня 2014 р., тобто за три дні до початку нового бюджетного періоду, яким є 2015 рік, то історичний та нормативний підхід до розуміння положень ст. 252 ПК України, зокрема її пункту 252.20, дає підстави вважати, що зміни до ставок податку (збору), що були внесені Законами № 1621-VII та № 71-VIII у 2014 р. менш, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду (2015), можуть застосовувати відповідно до принципу стабільності оподаткування лише з нового бюджетного періоду – тобто із 2016 р. Саме в такому разі буде виконано умову підп. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України, відповідно до якої зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вносити пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому будуть діяти нові правила та ставки, тобто дотримано принцип стабільності податкових відносин.

Слід також зауважити, що на практиці було застосовано принцип стабільності і в контексті впровадження місцевих податків, зокрема правозастосовний приклад наведено в рішеннях судів у справах № 820/6284/16, № 806/622/16, № 826/11330/16, № 820/1198/16 та № 804/1473/17.

У рішенні касаційного суду у справі № 820/6284/16, наприклад, зазначено, що "...Ураховуючи ухвалення Закону України № 71-VIII "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи", яким викладена в новій редакції стаття 267 ПК України та запроваджено транспортний податок в Україні, лише 28 грудня 2014 року, а також відсутність доказів прийняття відповідною місцевою радою за місцем проживання позивача рішення про встановлення транспортного податку до 15 липня 2014 р., касаційний суд приходить до висновку, що застосування органом, що контролює, положень ст. 267 ПК України з метою оподаткування транспортним податком можливо було не раніше наступного бюджетного періоду, який настав за плановим (2015), тобто не раніше 2016 р....".

Отже, з викладеного видно, що зазначений принцип стабільності хоча і направлений насамперед, на захист інтересів платника податків, проте захищає інтереси і самої податкової системи.

Нормативне закріплення принципу стабільності.

Слід зауважити, що спірні ситуації, які втілювалися у відповідні рішення судів, не в останню чергу зумовлені довільним трактуванням органами державної влади, зокрема й податковою службою, положень чинного законодавства та свідомим ігноруванням положень згаданого принципу стабільності.

Ігноруючи принцип стабільності, податкові служби протягом поточного бюджетного року застосовували положення ПК України, які були чинними на час їхнього застосування, проте, з огляду на дію принципу стабільності, могли бути застосовані лише з наступного бюджетного року.

Водночас подібна думка є безпідставною та спростовується наведеною правозастосовною судовою практикою, а також системним аналізом положень чинного законодавства, зокрема й ПК України.

Частиною 3 ст. 27 Бюджетного кодексу України, наприклад, встановлено, що Закони України або їхні окремі положення, які впливають на показники бюджету (зменшують надходження бюджету та/або збільшують витрати бюджету). Їх приймають:

- не пізніше 15 липня року, що передує плановому, уводять у дію не раніше початку планового бюджетного періоду;
- після 15 липня року, що передує плановому, уводять у дію не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим.

Ідеться про те, що навіть якщо конкретні місцеві податки були встановлені відповідними місцевими радами, однак у межах нормотворчих процедур було допущено процедурні порушення, то сплату таких загальнообов'язкових платежів податкового характеру поставлено під питання. Порушуючи процедурні положення, норма творець, фактично, нівелює ефективність функціонування правового механізму конкретного податку чи збору. Прямо перешкоджати таким порушенням покликаний принцип стабільності, що має обмежену дію. Це пов'язано з тим, що його регулятивний механізм чітко визначає конкретні правила, дотримання яких є обов'язковим для законодавця. Однак це не означає, що сферу оподаткування регулюють тільки на основі спеціальних податково-правових принципів. У зазначеному випадку актуальним є загальний принцип законності. Відповідно до нього свою поведінку мають будувати й органи місцевого самоврядування в межах упроваджуваної ними діяльності зі встановлення місцевих податків і зборів. Принцип законності є гарантійним механізмом із забезпечення дотримання процедурних вимог. Недотримання вимог принципу законності може нівелювати всі проваджені органами публічної влади дії.

Підпунктами 12.1.1 та 12.1.2 п. 12.1. ст. 12 ПК України визначено, що Верховна Рада України встановлює на території України загальнодержавні податки та збори і визначає перелік місцевих податків і зборів, установа яких належить до компетенції сільських, селищних, міських рад та рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад.

Як передбачено п. 12.3. ст. 12 ПК України сільські, селищні, міські ради та ради об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, у межах своїх повноважень ухвалюють рішення про встановлення місцевих податків і зборів та податкових пільг зі сплати місцевих податків і зборів до 15 липня року, що передує

бюджетному періоду, у якому планується застосування встановлюваних місцевих податків та/або зборів, та про внесення змін до таких рішень.

Установлення місцевих податків і зборів здійснюють у порядку, визначеному ПК України (підп. 12.3.1 п. 12.3 ст. 12 ПК України).

Відповідно до положень підп. 12.3.3 п. 12.3 ст. 12 ПК України сільські, селищні, міські ради й ради об'єднаних територіальних громад, створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, надсилають у десятиденний термін з дня ухвалення рішень, але не пізніше 25 липня року, що передує бюджетному періоду, у якому планується застосування встановлених місцевих податків та/або зборів та податкових пільг зі сплати місцевих податків та/або зборів, до органу, що контролює, у якому перебувають на обліку платники відповідних місцевих податків та/або зборів, в електронному вигляді інформацію щодо ставок і податкових пільг зі сплати місцевих податків та/або зборів у порядку та за формою, затвердженими Кабінетом Міністрів України, та копії прийнятих рішень про встановлення місцевих податків та/або зборів та про внесення змін до таких рішень.

Згідно з підп. 12.3.4. п. 12.3 ст. 12 ПК України рішення про встановлення місцевих податків та зборів офіційно оприлюднює відповідний орган місцевого самоврядування до 25 липня року, що передує бюджетному періоду, у якому планується застосування встановлюваних місцевих податків та/або зборів або змін (плановий період). В іншому разі норми відповідних рішень застосовують не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом. Процедурне забезпечення впровадження місцевих податків і зборів породило суперечливу судову практику. Ідеться про підстави віднесення актів щодо встановлення місцевих податків та зборів до категорії регуляторних актів. Місцева рада в межах своїх повноважень приймає нормативні й інші акти у формі рішень [10]. Акти органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків і зборів мають специфічний характер, адже їхню правову природу визначають, зокрема й положення Податкового кодексу України. Офіційно оприлюднене рішення про встановлення місцевих податків та/або зборів, а також зміну розміру їх ставок, об'єкта оподаткування, порядку справляння чи надання податкових пільг або про внесення змін до таких рішень є нормативно-правовим актом з питань оподаткування місцевими податками та зборами [11]. Тобто законодавець чітко визначає правову природу відповідних рішень органів місцевого самоврядування – це нормативно-правові акти.

Правову природу та визначення регуляторних актів закріплено Законом України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" [12]. По-перше, регуляторний акт спрямовано на правове регулювання двох різновидів відносин: господарських й адміністративних. Відносини у сфері оподаткування жодним чином не тотожні за предметом і методом правового регулювання відносінам господарським. Що стосується адміністративних відносин, то вони є більш подібними за специфікою методу правового регулювання відносінам податковим, однак предмет правового регулювання в адміністративних і податкових відносинах також принципово різняться. По-друге, регуляторні акти регламентують відносини з визначеним суб'єктом складом: регуляторні органи або інші органи державної влади та суб'єкти господарювання. Відповідно, на боці владного суб'єкта фігурують регуляторні

органи, до яких належать й органи місцевого самоврядування. Рішення органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків і зборів не визначають як такі, що входять до регуляторних актів. Взагалі, Закон України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" жодним чином не вказує на те, що він має який-небудь статус до сфери оподаткування.

Водночас потрібно зауважити, що в ПК України міститься низка положень, які можуть опосередковано вказувати на те, що нормотворець розглядає такі рішення органів місцевого самоврядування як регуляторні акти. Ідеться про низку положень ПК України, у яких законодавець одночасно вилучає рішення органів місцевого самоврядування, що стосуються питань встановлення місцевих податків і зборів, з-під дії окремих приписів п. 12.3–12.5 ст. 12 ПК України та норм Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності". Це свідчить про непослідовність і несистемність підходів нормотворця, а не про закріплення сталої системної позиції. Ба більше, у низці рішень Верховного Суду без послідовного аналізу правової природи регуляторних актів та визначення їхньої кореляції з рішеннями органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків і зборів, останні (рішення органів місцевого самоврядування) розглядають як такі, що є одним із видів регуляторних актів [13].

Принциповим під час розмежування регуляторних актів і рішень органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків та зборів є:

- нетотожна сфера регулювання (регуляторні акти регламентують господарські/адміністративні відносини, тоді як акти органів місцевого самоврядування з питань встановлення місцевих податків і зборів орієнтовані лише на упорядкування податкових відносин);
- специфічний суб'єктний склад регуляторних актів (податкові відносини передбачають набагато ширший суб'єктний склад, коли до зобов'язаних осіб – платників податків входять не лише суб'єкти господарювання).

Відповідно до підп. 12.4.3 п. 12.4 ст. 12 ПК України до повноважень сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, щодо податків та зборів належать: ухвалення рішення про встановлення місцевих податків і зборів, зміну розміру їхніх ставок, об'єкта оподаткування, порядку справляння чи надання податкових пільг, що спричиняє зміну податкових зобов'язань платників податків та яке набуває чинності з початку бюджетного періоду.

Пункт 12.5. ст. 12 ПК України встановлює, що офіційно оприлюднене рішення про встановлення місцевих податків та/або зборів, а також зміну розміру їхніх ставок, об'єкта оподаткування, порядку справляння чи надання податкових пільг або про внесення змін до таких рішень є нормативно-правовим актом з питань оподаткування місцевими податками та зборами, що набирає чинності з урахуванням термінів, передбачених підп. 12.3.4 цієї статті.

З наведеного випливає, що Верховна Рада України встановлює на території України загальнодержавні податки та збори та визначає перелік місцевих податків і зборів, установлення яких належить до компетенції сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад.

Загальні вимоги щодо оприлюднення рішення встановлені положеннями ст. 57 Конституції України, якою унормовано, що кожному гарантовано право знати свої права й обов'язки. Закони й інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони й інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Конституційний Суд України у Рішенні від 29.06.2010 № 17-рп/2010 зазначив, що одним з елементів конституційного принципу верховенства права є принцип правової визначеності. Обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допускає лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, установлених такими обмеженнями; обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, що дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної.

Аналогічний підхід знайшов своє втілення у позиції Європейської комісії (ЄК) "За демократію через право" (Венеціанської комісії). У Доповіді "Верховенство права", що схвалена на 86-му пленарному засіданні ЄК 25–26.03.2011, зокрема наголошено, що принцип правової визначеності є ключовим у питанні довіри до судової системи і верховенства права; держава зобов'язана дотримуватися та застосовувати у прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію (п. 44); правова визначеність передбачає, що норми права мають бути зрозумілими і точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правових відносин (п. 46); парламентові не може бути дозволено зневажати основоположні права людини внаслідок ухвалення нечітких законів (п. 47); правова визначеність означає також, що необхідно у цілому дотримуватися зобов'язань або обіцянок, які взяла на себе держава перед людьми (поняття "законних очікувань") (п. 48).

Як встановив Конституційний Суд України у Рішенні від 27.02.2018 № 1-рп/2018, принцип правової визначеності вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їхньої передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільного правового становища людини.

Конституційна вимога необхідного дотримання часових рамок для ознайомлення громадян зі змістом нормативно-правових актів знайшла своє вираження також у Рішенні Конституційного Суду України від 23.05.2018 № 5-р/2018, де зазначено, що принцип верховенства права передбачає внесення законодавчих змін із визначенням певного перехідного періоду (розумного часового проміжку між офіційним оприлюдненням закону і набрання ним чинності), що дасть особам час для адаптації до нових обставин. Тривалість перехідного періоду за зміни правового регулювання суспільних відносин має визначати законодавець у кожній конкретній ситуації.

Зазначені конституційні норми кореспондуються з принципом стабільності податкового законодавства, що проголошений у ст. 4 ПК України (підп. 4.1.9 п. 4.1). Відповідно до цього принципу зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можна вносити не пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їхні ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року.

Оскільки розумний проміжок часу, згідно з рішенням Конституційного Суду України від 23.05.2018 № 5-р/2018, для адаптації платників податків до змін податкового законодавства визначається вимогами принципу стабільності у ПК України, то зазначений принцип має основоположне значення та загальнорегулятивну дію для ухвалення й оприлюднення нормативно-правових актів про встановлення місцевих податків і зборів та внесення змін до їхніх елементів.

Отже, спеціальний порядок оприлюднення рішень органів місцевого самоврядування, встановлений підп. 12.3.3 та 12.3.4 п. 12.3 ст. 12 ПК України є одним з елементів цілісної системи забезпечення стабільності податкового законодавства, що визначена положеннями підп. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України.

Стабільність, як одна з основних засад податкового законодавства – є визначальним принципом у діяльності податкових органів і гарантією прав, свобод й інтересів платників податків у частині забезпечення правової визначеності під час виконання ними конституційного обов'язку зі сплати податку.

Наведений висновок також спростовує й іншу думку, що знайшла своє відображення і в судовій практиці (до прикладу, у справі № 825/1496/17), та полягає в тому, що норма підп. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України встановлює обмеження, не передбачаючи жодних наслідків (зокрема й санкцій) у разі його порушення.

Так само спірним вважаємо положення, що принцип стабільності податкового законодавства орієнтований тільки на органи законодавчої влади й органи місцевого самоврядування, оскільки обов'язок реалізації принципу легітимних (законних) очікувань платників податків є обов'язком держави, а не окремого державного органу, чи органу місцевого самоврядування. Утілення та застосування цього принципу спостерігаємо як у нормотворчій діяльності, так й у сфері правозастосування.

Отже, сама по собі чинність змін у ПК України (чинність Закону, що вносить зміни до ПК України в частині змін податків, та який було прийнято з порушенням принципу стабільності) не є безумовною підставою для застосування таких змін на практиці, адже в такому випадку буде порушено приписи підп. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПК України та ч. 3 ст. 27 Бюджетного кодексу України (буде порушено принцип стабільності) та принципів правової визначеності й верховенства права.

Список використаних джерел

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. Словесности, 1955. 660 с.
2. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Т. III: Учение о налоге. Харьков : Легас ; Право, 2005. С. 45-46.
3. Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Изд-во АСТ, 2017. С. 547-549.
4. Бризгалин А. В. Налоги и налоговое право : учеб. пособие. Москва: Аналитика-Пресс, 1998. 608 с.
5. Браславський Р. Принцип стабільності та його місце в нормотворчій діяльності у сфері оподаткування. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 138-142.
6. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Т. III : Учение о налоге. Харьков : Легас; Право, 2005. С. 40.
7. Кучерявенко М. П. Законопроект 5600 порушує принцип стабільності. URL: <https://kucheryavenko.com.ua/zakonoprojekt-5600-porushuyemy-pryncyp-stabilnosti/> (дата звернення: 01.12.2021).
8. Податковий кодекс України. Ст. 9 у ред. від 21.11.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
9. Податковий кодекс України. Ст. 10 у ред. від 21.11.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
10. Про місцеве самоврядування : Закон України. Ч. 1. Ст. 59 у ред. від 01.08.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed20210801#Text>
11. Податковий кодекс України. Ст.12. П.12.5 у ред. від 21.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
12. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України. Ст.1 в ред. від 30.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.05.2020 (справа № 809/276/18). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89045492> та ін.

Надійшла до редакції 15.12.21

M. Kucheryavenko, Dr of Science (Law), Prof.
Yaroslav Mudryi National University of Law, Kharkiv, Ukraine,

O. Seryogin, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLE OF STABILITY AND THE IMPORTANCE OF ITS SUSTAINABILITY IN TAX RELATIONS

The article analyzes the history, content and significance of the stability principle in law-making activities and the functioning of the tax system. Particular attention is paid to the analysis of the normative fixation stability principle of tax legislation in Ukraine and the connection with the principles of legal certainty and the rule of law. An analysis of the case law concerning the establishment of both national and local taxes in violation of the stability principle is introduced. Proved from the scientific-theoretical and law enforcement point of view inadmissibility of violation of the stability principle in law-making activities and the impossibility of moving away from the existing court practice of resolving administrative tax disputes on stability principle matters.

Keywords: taxation, rule of law, principle of stability, principles of tax legislation, tax dispute.

УДК 341.172

В. Мицик, д-р юрид. наук, проф.,
С. Горovenko, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ НОВОЇ АРХІТЕКТУРИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Відомо, що принцип суверенної рівності та взаємності держав лежить в основі сучасних міжнародних відносин, а всі держави – члени ООН рівні у правовому статусі та зобов'язані співпрацювати одна з одною. Водночас від ефективно-геополітичної активності та здатності до орієнтованої на результат співпраці напряму залежить роль кожної держави на міжнародній арені. У статті проаналізовано інтенсифікацію міжнародного вектору діяльності нашої держави, що розпочалася 2020 р., шляхом створення субрегіональних союзів із сусідніми державами. Метою цих об'єднань є розбудова нової архітектури міжнародної безпеки в галузі захисту прав людини.

Досліджено також оновлені стратегічні документи уряду, що націлені на розбудову регіональної співпраці, а також розглянуто теоретичні передумови для створення субрегіональних механізмів захисту прав людини у межах європейської регіональної системи захисту прав людини. Проведено порівняльний аналіз діяльності найефективніших субрегіональних об'єднань з кінця 1990-х рр.

Права людини є об'єднуючим фактором глобальних міжнародних зносин останнього століття. З огляду на це у дослідженні встановлено, що стратегія України щодо відродження старих і створення нових форматів субрегіональної співпраці, таких як Люблінський трикутник, Асоційоване тріо, Квадрига та, звісно, Кримська платформа, повертає в порядок денний міжнародної спільноти проблеми захисту прав людини, а також допомагає Україні досягати важливих геополітичних цілей.

Ця діяльність у короткотерміновій перспективі дозволяє Україні отримувати додаткові дози вакцини від CoViD-19, а також сучасне озброєння для посилення обороноздатності держави у стримуванні збройної агресії Росії на Сході України. Водночас у середньотерміновому вимірі окреслена стратегія допоможе Україні стати повноправним членом ЄС і НАТО. А в довготерміновому – реалізувати політику реінтеграції та деокупації Автономної Республіки Крим і м. Севастополя й безпечно повернути їх під контроль України в межах міжнародно визнаних кордонів.

Зрештою, такі субрегіональні союзи поліпшують структуру захисту прав людини в межах універсальної системи захисту прав людини і відповідних європейських механізмів, посилюють роль України в міжнародних перемовинах і закріплюють позицію України в міжнародних зносинах як Східної брами Європи.

Ключові слова: регіональна безпека, міжнародна співпраця, права людини, регіональні альянси, зовнішня політика, регіональні системи захисту прав людини, європейська та євроатлантична інтеграція, збройний конфлікт, субрегіоналізація.

Вступ. Після завершення Другої світової війни відбувся процес універсалізації інструментів захисту прав людини, де гідність людини, демократичний устрій і верховенство права визначили підвалини існування сучасного світового правопорядку. Актуалізація створення єдиної системи координат захисту прав людини була обумовлена загостренням глобальних світових проблем і масовими порушеннями прав людини під час війни, причому не тільки з боку ворожої сторони. Нерідко громадяни виявлялися незахищеними від свавілля влади власної держави [1, с. 62; 2, с. 12].

З огляду на це були створенні міждержавні та міжурядові організації універсального й регіонального характеру, яким держави, розуміючи неефективність попереднього підходу, коли права людини, по суті, входили до внутрішньої компетенції держави, делегували право забезпечувати сталість і розвиток, підтримку й охорону міжнародного правопорядку через захист прав людини, упровадження демократичних цінностей і забезпечення реалізації принципу верховенства права.

Невдовзі були прийняті Міжнародний білль про права людини, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод та інші конвенційні інструменти міжнародного захисту прав людини.

Міжнародний білль про права людини є важливою віхою в історії прав людини, по-справжньому "Великою хартією вольностей", що свідчить про початок нового важливого етапу в історії людства: свідоме наділення людської особистості гідністю і цінністю [3, с. 17].

Загалом цей період можна охарактеризувати тенденціями до пошуку спільних точок дотику, притаманним усій світовій спільноті, зокрема в сфері невід'ємних прав людини.

Водночас згадані міжнародні акти визначають мінімальні стандарти захисту прав людини.

Незважаючи на те, що концепцію прав людини часом сприймають як таку, що відображає якісь ідеали, до яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічну за своєю природою, суть її полягає в тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, щоб забезпечити людині "людське" існування [4, с. 10].

Зважаючи на це, національні стандарти захисту прав і свобод людини в кожній державі а ригорі не можуть бути нижчими, ніж загальновизнані стандарти прав людини. Наприклад, перелік прав та свобод, що закріплені у Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, та їхні гарантії, на відміну від прав і свобод, що містяться в європейських конституціях, зокрема й українській, є мінімальними [5, с. 83].

З огляду на це та відповідно до того, що права людини є засадничою спільною цінністю сучасних держав, нормативне визначення та поглиблення їхнього правового змісту продовжує лишатись на порядку денному та у фокусі діяльності міжнародної спільноти.

Концептуалізація проблеми. За останні два століття людство здолало шлях від єдиного права людини на життя (проголошеного Т. Гоббсом) до широкого спектра прав і свобод в економічній, політичній і культурній сферах [6, с. 60].

Водночас пошук консенсусу між державами не просто з різними правовими системами, а інколи навіть з різними уявленнями про природу людини, прибічниками ідеї універсалізму та культурного релятивізму прав людини щодо розуміння існування і змісту прав людини або збільшення гарантій захисту конвенційно визначених прав, дещо ускладнений.

Ще Г. Гроцій міркував, що право у ширшому значенні є правом народів, а саме те, що отримує обов'язкову силу волею всіх народів або багатьох з них. Він пояснював формулювання "багатьох з них" тим, що, окрім

права природного, званого часто також правом народів, майже не зустрічається право, яке було б загальним для всіх народів. Адже часто в одній частині земної кулі діє таке право народів, що не має сили в іншій, наприклад, про положення військовополонених, про стан після укладання миру тощо [7, с. 39].

І хоча Віденська декларація та Програма дій, ухвалені 25 червня 1993 р. на Всесвітній конференції з прав людини, проголошують універсальний, неподільний, взаємозалежний і взаємозв'язаний характер прав людини, параграф 5 акцентує увагу на значенні національної і регіональної специфіки і різних історичних, релігійних і культурних цінностей, правових традицій, які необхідно мати на увазі, хоч держави, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, все одно зобов'язані захищати всі права людини й основні свободи глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою.

У цьому випадку беззаперечним залишається лише той факт, що визнання нових прав людини, розширення уже існуючого переліку – одна з тенденцій трансформаційного процесу правового статусу особи, що продиктована вимогами та потребами сьогодення. Однак мало лише визнати ці права, важливо створити та забезпечити ефективні й дієві механізми їхньої реалізації [8, с. 270].

Як зазначає В. Мицик, понад 60 років минуло з часів прийняття Загальної декларації прав людини Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., проте реальна ситуація у сфері захисту прав людини майже у всіх без винятку країнах світу залишається або проблемною, або критичною [7, с. 15].

На жаль, це актуально і досі. "У 1945 р. Україна стала однією з держав – засновниць ООН. Сьогодні вони були б шоковані, побачивши в темі Генасамблеї слова "забезпечити права всіх народів". Я впевнений, вони б сказали: "А що ж ви робили всі ці 76 років?" – з виступу президента України на 76 Генеральній асамблеї ООН 23 вересня 2021 р. [9].

Регіональні системи захисту прав людини. Подальше пізнання природи та визначення на практиці сутнісного змісту сучасних прав людини продовжилось у межах регіональних систем захисту прав людини – європейської, міжамериканської, африканської, арабської та азійської.

Кожна з них має свою глибину розвитку і рівень інституалізації та визнання в міжнародній правозахисній спільноті. Ефективність інструментів захисту прав людини в кожній з них також відрізняється. Європейську, наприклад, вважають найефективнішою [10, с. 3], тоді як арабська (в редакції переглянутої Арабської хартії прав людини) подекуди суперечить міжнародним стандартам захисту прав людини [11].

Права людини, що притаманні всім країнам і народам завдяки своїм природним властивостям, визнані у міжнародних документах як такі, що не підлягають жодним обмеженням і відхиленням, на регіональному рівні відрізняються у своїх підходах. На практиці це призводить до їхніх обмежень і подекуди порушень, що потребують реагування з боку міжнародної спільноти [12 с. 11-12].

Питання існування азійської регіональної системи захисту прав людини, наприклад, взагалі є достатньо дискусійним. Хоча певного прогресу досягнуто на Південно-Східному напрямі Азії 2012 р. було ухвалено Декларацію прав людини Асоціації держав Південно-Східної Азії, проте реальний механізм, який би забезпечував практичну реалізацію цього договору, досі не створений [10, с. 5].

Незважаючи на це, в літературі зазначається, що безвідносно до особливостей згаданих актів їхня наявність *per se* свідчить про те, що держави як Близького Сходу, так і Південно-Східної Азії поступово відмовляються від правового ізоляціонізму, реціпуючи (хоч і не завжди з тією ефективністю, яку в ідеалі бачили б теоретики) кращі світові моделі юридичного захисту прав людини на регіональному рівні [13, с. 35].

Зрештою, можна констатувати, що регіоналізація міжнародно-правових механізмів захисту прав людини розпочалась у світі приблизно в середині другої половини ХХ ст. Нині набула активного розвитку одна з його віх, яку можна озвати субрегіоналізацією систем захисту прав людини.

Як влучно зазначає В. Мицик, найважливішим урегулюванням проблеми природи прав людини як на національному, так і на міжнародному рівнях є спільне застосування природно-правової і позитивно-правової концепції. Перша є джерелом загальнолюдських, універсальних, моральних цінностей – прав, які повинна мати кожна людина незалежно від часу і місця існування. Друга пояснює правову природу таких прав, що містяться у національних законодавчих актах та міжнародно-правових документах і мають юридично обов'язковий характер [7, с. 48].

Це важливий правовий постулат, оскільки єдності між представниками природної та позитивістської теорій походження прав людини навряд чи можливо досягнути як у національному, так і в міжнародному праві захисту прав людини. Водночас історичний аналіз розвитку сфери захисту прав людини свідчить, що десь у межах спільного застосування обох теорій загалом і розвивається концепція захисту прав людини в міжнародному праві.

Спочатку в міжнародних договорах універсального характеру всі 192 держави – члени ООН визнали та закріпили перелік природних невід'ємних прав людини. Згодом у межах регіональних систем захисту прав людини держави матеріалізували (надали юридичної ваги) як загальним, так і певним специфічним, характерним певному регіону, правам людини, а також визначили регіональні особливості їхнього застосування.

Не виникає сумніву в тому, що ідея універсальності прав людини історично ґрунтується на західних філософських та політичних поглядах на людський світ як сукупність індивідів, чії права мають бути захищені між собою та від посягань колективів і держави. Це, насамперед, політичні і громадянські права.

Проте, як зазначає А. Кассезе, африканська й азійська концепції прав людини байдуже, а інколи навіть вороже ставляться до існування таких індивідуальних прав, вони, навпаки, зацікавлені у встановленні колективних прав, які б обмежували індивідуальні права, забезпечували державний суверенітет, міцну державну й релігійну владу. У таких країнах перевагу надають соціальним і культурним правам, що зміцнюють державні структури, колективну єдність народу, який зазвичай складається з представників різних національностей [7, с. 50].

Знову ж таки, це підтверджує симбіоз обох концепцій, оскільки універсальні права людини хоч і належать усім людським істотам від самого факту їхнього існування внаслідок міжнародних зобов'язань *erga omnes*, водночас набувають юридичного статусу, повноцінної суб'єктності та можуть бути реалізованими і захищеними лише через визнання державами або регіональними (субрегіональними) спільнотами – об'єднаннями держав.

Відмінності у сприйнятті прав людини. Зрештою, додатковою складністю є також те, що неможливо на

нормативному рівні встановити ієрархію основоположних прав людини.

За твердженнями науковців, ці права не можуть бути пріоритизовані між собою, оскільки вони мають однакову правову природу та, як визначено в резолюціях ООН, є "незалежними та неподільними" [14]. Три покоління прав і свобод людини досить умовно виведені і хронологічно не завжди відповідають практиці прийняття міжнародних угод в галузі прав людини [15]. Зрештою, проведення ієрархії прав людини не повинно відбуватися [16].

У XXI ст. географічні, культурні, історичні відмінності, подекуди вродженого характеру, почали відігравати в міжнародних відносинах дедалі більшу роль. Не ігноруючи загальноновизнані міжнародні стандарти захисту людської гідності як норми *jus cogens*, подальший поступ та поглиблення захисту прав людини на міжнародному рівні дещо збавили темп. Наприклад, назріла необхідність забезпечити правове регулювання процесів упровадження та використання нових технологій, особливо, якщо ці технології здатні зберегти життя й здоров'я мільйонів людей. Подібний випадок – не одинокий, право завжди "наздоганяє" людські відносини, що перебувають у стані безперестанного динамічного розвитку [17].

Деінде великі і не без того потужні міжнародні організації із захисту прав людини втрачають спроможність оперативно реагувати на локальні проблеми в захисті прав людини (примітно, що ООН не делегувала до участі в установчому засіданні Кримської платформи власного представника).

Певна турбулентність міжнародно-правової співпраці, накопичення регіональних викликів і загроз, неможливість урегулювання та поглиблення кризи інституційних механізмів міжнародного захисту прав людини спонукає держави до пошуку можливо не альтернативних, але точно додаткових (*auxiliaris*) інструментів, платформ, механізмів захисту своїх інтересів, насамперед, а також очевидно поглибленням інструментів із захисту прав і свобод своїх громадян.

Основні результати. Сучасний вектор розвитку міжнародної політики характеризується створенням мікро-регіональних союзів, які, з одного боку, є зручними майданчиками для відстоювання спільних інтересів і поглиблення двосторонньої чи багатосторонньої співпраці між сусідніми державами, а, з іншого, є гнучкими й ефективними інструментами для реально-го впливу на міжнародний правопорядок як у регіоні, так і на глобальному рівні.

Гарним прикладом є Веймарський трикутник, головною метою якого в 90-х рр. XX ст. було сприяння інтеграції Польщі – колишнього оплоту радянського впливу в Східній Європі – у структури ЄС та НАТО [18, с. 24], або ж Вишеградська група (четвірка), передумовою для заснування якої стало бажання країни Центральної Європи спільно координувати транскордонну співпрацю й зовнішню політику у напрямку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур [19, с. 146–147].

Зрештою, це привело до повноцінної п'ятої хвилі розширення ЄС, коли більшість країн Центрально-Східної Європи стали повноправними членами ЄС і НАТО.

Окрім того, на Європейському континенті відроджуються та/або набувають особливої міжнародної ваги проекти регіональної співпраці, напрацювання щодо яких активно здійснювали в різні історичні періоди та які, за певних контекстуальних умов, занепадали, особливо в умовах стрімкого розвитку континентальної економічної та політичної співпраці (ЄС), регіональних сис-

тем захисту прав людини (Рада Європи), принципу колективної оборони в регіоні (НАТО).

Актуалізація традиційних регіональних проєктів на зразок "Балтійсько-Чорноморської осі", а також поява відносно нових регіональних проєктів на кшталт "Ініціативи трьох морів" є закономірним наслідком швидкої трансформації європейської системи міжнародних відносин. Внаслідок цього виникає якісно нова архітектура європейського континенту, що органічно доповнює модерними структурами вже наявні європейські союзи та міждержавні організації [20, с. 256].

Відповідь української дипломатії. Україна, розуміючи постійну потребу в пошуку альтернативних способів дипломатичного врегулювання збройного конфлікту, в останні декілька років досить активно приєднувалася до цього процесу, розвиваючи регіональну співпрацю, спрямовану на створення поясу безпеки та процвітання для України та регіону між Балтійським і Чорним морями [21].

17 травня 2021 р. під час спільного візиту глав зовнішньополітичних відомств Молдови та Грузії в Україну було започатковане Асоційоване тріо як тристоронній формат посиленої співпраці з метою європейської інтеграції, розвитку сфери секторальної взаємодії та подолання спільних викликів. 12 жовтня 2021 р. у спільній заяві 23-го саміту Україна – ЄС Асоційоване тріо вперше було визнане на рівні ЄС [22].

Показово, що Україна, об'єднавшись з Молдовою та Грузією, за прикладом Вишеградської групи (четвірки), де держави-засновниці на момент ухвалення Вишеградської декларації також не були членами ЄС, сподівається, що Асоційоване тріо може в перспективі стати передумовою для нової (сьомої) хвилі розширення ЄС [23].

Як відомо, нині Вишеградська група (четвірка) є визнаним символом успішних політичних й економічних перетворень, а в багатьох сферах – моделлю регіональної співпраці. Країни Вишеградської групи стали відповідальними партнерами в Європі в упровадженні ключових пріоритетів і програм ЄС, і завдяки своєму внеску й надалі сприяють процесам політичної й економічної інтеграції в Європі, беручи до уваги ЄС і розширення НАТО [24, с. 31].

Окрім того, з ініціативи України 28 липня 2020 р. Україна, Польща та Литва створили Люблінський трикутник, метою якого є зміцнення співпраці між країнами, спільна протидія агресії Росії на сході України та підтримка інтеграції України в ЄС та НАТО. Менше ніж через рік, 6 липня 2021 р. міністри закордонних справ трьох країн підписали Спільну декларацію про європейську спадщину, Дорожню карту співробітництва Люблінського трикутника та План з протидії дезінформації, яка є "альтернативою "руському світу" в регіоні" [25].

Вадливим є те, що Люблінський трикутник створено за моделлю Веймарського трикутника, у межах якого Франція та Німеччина як держави – засновниці Європейської спільноти вугілля та сталі (перший основоположний договір у процесі заснування ЄС) співпрацювали з Польщею, яка на той час не входила до складу ЄС, та змогла повноцінно реалізувати своє євроінтеграційне прагнення лише 1 травня 2004 р. під час п'ятої хвилі розширення ЄС.

Як відомо, Веймарський трикутник – унікальний формат тристоронніх відносин, що є корисним для кожного з його учасників. Залучення Варшави допомагає зберігати геополітичний баланс у межах ЄС і сприяє запобіганню посилення франко-німецької складової. Водночас Веймарський трикутник – важлива частина східної політики

Німеччини, Франція, зі свого боку, отримує можливість паралельно з просуванням "південного напрямку" (Середземний союз) у ЄС реалізувати свої інтереси в регіоні Центральної та Східної Європи [26, с. 44].

Згодом, 16 жовтня 2020 р. було створено новий формат політико-безпекових консультацій України та Турецької республіки "Квадрига" (2 + 2) [27], що передбачає обговорення найактуальніших питань у галузі політики й регіональної безпеки, координація спільних дій та опрацювання нових проєктів у політичній, безпековій, економічній та оборонно-промисловій галузях.

Як продовження формування нової архітектури регіональної і глобальної безпеки у сфері захисту прав людини 23 серпня 2021 р. в Україні відбувся установчий (інавгураційний) саміт Кримської платформи [28], утворення якої було ініційовано на 75-й сесії Генеральної Асамблеї ООН [29].

Учасниками Кримської платформи стали 43 держави, а також представники від ЄС, НАТО, Ради Європи, Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ. Загалом створення такого майданчика є абсолютно новим унікальним форматом міжнародної співпраці, спрямованим на захист прав людини на території Кримського півострова, деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також їхнє повернення під контроль України.

Відповідно до п. 81 Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя Україна засновує і розвиває Кримську платформу як ключовий зовнішньополітичний інструмент консолідації міжнародних зусиль, спрямованих на деокупацію та відновлення територіальної цілісності України, подолання наслідків, спричинених тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а також захисту прав та інтересів громадян України [30].

У такий спосіб, за словами міністра закордонних справ України, Д. Кулеби, Україна в 2020–2021 рр. активно створює нові альянси та формує нову архітектуру глобальної й регіональної безпеки [28], а також працює над тим, щоб відносини із сусідами ставали кращими, а Україна інтегрувалася у мережу різноманітних форматів і механізмів Центральної Європи [31].

Права людини в міжнародних субрегіональних альянсах. Як відомо, між концепцією прав людини та міжнародною співпрацею держав є прямий діалектичний зв'язок. З одного боку, міжнародна співпраця останні 70 років побудована навколо прав людини та необхідності напрацювання ефективних механізмів їхнього захисту. З іншого – права людини а рiгоi зумовлюють співпрацю міжнародних організацій та держав як основних суб'єктів міжнародного права для підвищення стандартів і реагування на порушення прав людини в усьому світі.

Преамбула Загальної декларації прав людини визначає: визнання гідності, що властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості, загального миру та завданням, до виконання якого мають прагнути всі народи і всі держави.

Статтею 55 Статуту ООН передбачено, що загальна повага та дотримання прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії, створює умови для стабільності й благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів.

Зрештою, питання прав людини належить до кола найактуальніших проблем сьогодення, а їхнє забезпе-

чення є проблемою всього світового співтовариства, як невід'ємна складова глобальної системи міжнародної безпеки [32, с. 123].

Повертаючись до Веймарського трикутника або ж Вишеградської четвірки, можна констатувати, що їхня діяльність, окрім зовнішньо політичних наслідків, мала також позитивний вплив на загальний рівень захисту прав людини, що загалом може бути напрямом пов'язане з їхньою інтеграцією в європейське співтовариство.

За даними Індексу людських свобод за 2021 рік Чехія, наприклад, 2019 р. займала 23 місце із 165 країн в рейтингу держав з найбільшим розвитком прав і свобод людини, Словаччини – 39, Польща – 49, Угорщина – 59 місце (Україна в цей час перебувала на 98 місці, що є найгіршим показником для країн Східної Європи після Білорусі – 109 та Російської Федерації – 126 місце).

Індекс верховенства права за 2021 рік, що охоплює оцінку стану дотримання в державі фундаментальних прав людини, розмістив Чехію на 22 місці, Словаччину на 33, Польщу на 36, Угорщину на 69, а Грузію, Молдову та Україну на 49, 73 та 74 місцях відповідно. Для порівняння, Білорусь розташована на 97 місці, а Росія – на 101.

Показовою є понад двократна різниця у позиціях Молдови і України та Чехії, Словаччини і Польщі. Трохи меншим є відрив Грузії. Зрозуміло в цьому рейтингу також є і позиції Угорщини, з огляду на політику прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана та його конфлікт з ЄС [33].

Варто зауважити, що Національна стратегія у сфері прав людини зобов'язує Україну під час співпраці з іншими державами застосовувати підхід, заснований на правах і свободах людини, а також розвивати багатосторонні відносини з урахуванням міжнародних зобов'язань у сфері прав людини [34].

Настільки активна багатостороння і двостороння дипломатична робота України в регіоні, керуючись кращими практиками міждержавницьких зносин у межах регіональних альянсів в Європі, загалом значно підвищує переговорні позиції України на міжнародній арені та позитивно впливає на розширення наявних гарантій захисту прав людини, а також започаткування нових регіональних інструментів і форматів захисту прав людини як на міжнародному, так і внутрішньому рівні.

І хоча захист прав людини як самостійний напрям міжнародної співпраці в межах Люблінського трикутника, Асоційованого тріо та Квадриги, у відповідних установчих документах не визначається, очевидно, що *ipso facto* в основі згаданих мікрорегіональних міжнародних об'єднань, поруч з економічними, політичними, секторальними та безпековими напрямками співпраці, закладено саме це метазавдання.

Очевидно, що проблема захисту прав людини є найнагальнішою як у національному, так і міжнародному праві. Права людини – універсальні моральні права фундаментального характеру, що належать кожній особі в його взаєминах з державою. Права людини є наскрізною темою всіх програм і стратегій ООН в таких ключових галузях, як мир і безпека, розвиток, гуманітарна допомога й економічні і соціальні питання [35].

Як приклад, можна навести міжнародну співпрацю задля реагування на пандемію CoViD-19 як загрозу правам людини. Міжнародну співпрацю тут представляє Глобальна ініціатива COVAX, а сила регіональної співпраці на практиці підтверджується зусиллями наших близьких партнерів – Литви й інших країн ЄС у просуванні інтересів України в ЄС під час запровадження глобальної вакцинації проти CoViD-19.

Характерним у цьому контексті є запит Литви разом із 12 країнами ЄС до Єврокомісії з метою "запровадження спеціальної програми для вакцинації східних партнерів" [36], або виділення протягом 2021 р. Литвою 200 тис. доз вакцини для країн "Східного партнерства", або ж Данією понад 500 тис. доз для України.

Також не секрет, що безпілотні авіаційні комплекси оперативного рівня "Bayraktar", які під час Операції об'єднаних сил на сході України активно використовують для стримування збройної агресії Російської Федерації, що в жовтні 2021 р. навіть спровокувало міжнародний скандал [37], були закуплені Україною в Туреччині у межах двосторонніх домовленостей в оборонній сфері у межах роботи "Квадриги" [38].

Минув той час, коли держави сподівалися захистити себе тільки шляхом створення власної оборони. Характер сучасної зброї не залишає жодній державі надії забезпечити свою безпеку лише військово-технічними засобами, нарощуванням озброєнь і збройних сил, оскільки не тільки саму ядерну війну, а й гонку озброєння виграти не можна. Стало очевидним, що безпека держав може бути забезпечена за допомогою не тільки військових, а й політичних і міжнародно-правових засобів. Шлях до гарантій безпеки кожної окремої держави лежить через всесвітнє зміцнення загальної безпеки [39, с. 265].

Зрештою така проактивна діяльність України на міжнародній арені свідчить про людиноорієнтованість зовнішньої політики нашої держави, оскільки поглиблення захисту прав людини, як найвищої соціальної цінності (ст. 3 Конституції України), так само як і визнання та реалізація принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), є мірлами демократичності засад функціонування та водночас складовими формування й утвердження в Україні конституційної правової держави (ст. 1 Конституції України).

Питання взаємовідносин держави і громадянина через формування ефективних національних і міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини є доволі актуальним. Наявність чи відсутність основних прав і свобод людини і громадянина є найяскравішим показником рівня розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави [40, с. 11].

Отже, можна констатувати, що розбудова Україною регіональної архітектури міжнародної співпраці підкреслює тренд сучасних міжнародних відносин щодо інтенсифікації зближення держав за регіональною ознакою та водночас сприяє посиленню безпеки в регіоні шляхом створення нових майданчиків для розв'язання спільних викликів та започаткування новітніх ініціатив із поглибленого захисту прав людини.

Роль міжнародних субрегіональних альянсів у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції. Стійка підтримка нашими партнерами у межах Люблінського трикутника євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України, або посилення співпраці та координації в цьому напрямі з нашими ключовими партнерами в рамках Асоційованого трио, безсумнівно, наближає Україну до реалізації конституційно закріпленого міжнародного вектору діяльності нашої держави – стратегічного курсу на вступ до масштабніших міжнародних союзів (об'єднань, організацій), таких як ЄС і НАТО.

Це підтверджує практичну орієнтованість й ефективність регіональної співпраці загалом і принагідно має позитивний вплив на гарантії захисту прав людини, стандарти й позитивні зобов'язання щодо яких у державах – членах ЄС і НАТО, є значно вищими.

Повага та захист прав людини є одним із керівних напрямів діяльності ЄС відповідно до цілей і принципів цієї організації, закріплених в установчих договорах. Особливий статус у праві ЄС має Хартія ЄС основних прав 2007 р. [41, с. 157].

Хартія ЄС, беззаперечно, посприяла забезпеченню вищого рівня міжнародно-правового гарантування фундаментальних прав людини, а певні норми цього документа здатні бути взірцем для удосконалення конституційно-правового захисту прав людини в Україні [42, с. 29].

Головною метою НАТО, зі свого боку, є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними та військовими засобами відповідно до Статуту ООН. Від самого початку існування альянс працює над установленням справедливого і тривалого мирного порядку в Європі на засадах загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права [43, с. 30].

З огляду на це, під час здійснення за мандатом Ради Безпеки ООН операцій з підтримання миру та/або операцій з примушення до миру завданням збройних сил НАТО є припинення випадків масових порушень прав людини та/або контролем за дотриманням прав людини [44, с. 7].

Зрештою, більшість науковців погоджуються, що питання захисту прав людини є одним із центральних у спільній зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС [45, с. 172; 39, с. 262].

Отже, можна констатувати, що ініціювання й активна участь України у згаданих міжнародних мікро-регіональних альянсах, наближаючи її до вступу в повномасштабні регіональні об'єднання, такі як ЄС і НАТО, сприяє посиленню міжнародних гарантій захисту прав людини й визнання та утвердження в Україні принципу верховенства права, де людська гідність, як фундамент для прав людини, є найвищою та визначальною сучасною демократичною цінністю.

Важливо також зауважити, що розвиток і поглиблення регіональних форматів міжнародної співпраці може стати додатковим контраргументом скептикам європейської інтеграції, які вважають, що Україна може загубитись на тлі провідних держав – засновниць ЄС та не досягти в цьому об'єднанні українського інтересу, оскільки ЄС є надто централізованою, негнучкою та марнотратною організацією [46, с. 126].

Натомість, на прикладі Вишеградської групи можна визначити, що регіональні альянси, первісно утворені для вступу в ЄС, можуть переосмислити своє значення та стати потужним осередком регіональної міжнародної співпраці також і в межах ЄС.

У науковій літературі йдеться, що Вишеградська група усе наполегливіше продовжує відстоювати свої національно-політичні інтереси в спільноті європейських партнерів. Формування Вишеградського союзу можна вважати безсумнівним успіхом усього перехідного періоду в цій частині Європи [47, с. 13].

Різновиди сучасної субрегіональної співпраці. Окрім того, аналізуючи згадані формати міжнародної регіональної співпраці України, можна виокремити зовнішній і внутрішній аспекти регіоналізації міжнародної співпраці у сфері захисту прав людини.

Зовнішній аспект полягає у створенні нових регіональних утворень для підвищення рівня кооперації сусідніх держав і гарантій захисту прав людини, спонукання організацій універсального характеру – таких як ООН чи НАТО до вжиття або підтримання заходів реагування на дії, що уможливають або сприяють системним порушенням прав людини.

У цьому вимірі можна навести приклад Люблінсько-го трикутника, що систематично закликає Білорусь доєднатись і трансформувати цей формат міждержавної регіональної співпраці у "Люблінський квадрат", однак, звісно ж, тільки після припинення системних і трагічних порушень прав людини та демократизації політичного режиму, яких наразі існує в Республіці Білорусь.

Внутрішній аспект полягає у створенні міжнародних майданчиків для співпраці держав у межах конкретно визначеної регіональної проблеми у сфері захисту прав людини. У такому випадку висвітлюється регіональна специфіка загроз правам людини, сприяти в усуненні яких має бути зацікавлена вся міжнародна спільнота. Ці держави не обов'язково мають географічно належати до певного регіону, щоб входити в такий міжнародний альянс. У цьому і полягає ключова відмінність від зовнішнього аспекту, де в основі лежить територіальна близькість країн-учасниць.

У цьому контексті буде доречним навести як приклад створення Кримської платформи. Адаже метою діяльності такого міжнародного майданчика є винесення питання деокупації Криму та захисту прав осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях, на найвищій міжнародний рівень та посилення концентрації фокусу уваги міжнародної спільноти на окреслену проблему.

Показово, що вже наприкінці 2021 р. Кримська платформа отримала визнання в ООН та de jure інституціо-налізувалась через офіційне визнання в Резолюції ООН A/RES/76/179 "Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна" від 16 грудня 2021 р. як міжнародний майданчик для співпраці держав – членів ООН задля поліпшення ситуації з правами людини в Криму.

Важливо зауважити, що зазначене відбувається відповідно до Стратегії зовнішньополітичної діяльності України [48], пунктами 8 та 94 якої визначено, що Україна має вживати всіх заходів для зміцнення позиції держави в регіоні, а також активізації участі в діяльності універсальних і регіональних міжнародних організацій, заходах щодо їхнього реформування, створенні нових регіональних форматів міжнародної співпраці.

Розбудова з іншими державами системи відносин пріоритетного стратегічного характеру здійснюється відповідно до пріоритетів зовнішньої політики та відображає особливий рівень і характер співпраці, що ґрунтується на взаємних інтересах і цінностях демократії, верховенства права, поваги до прав людини.

Висновки. Проактивна участь України в невеликих регіональних альянсах, таких як Люблінський трикутник, Асоційоване тріо або ж Квадрига, а також започаткування нових цільових майданчиків для розв'язання конкретних проблеми у сфері міжнародного захисту прав людини – запуск Кримської платформи посилює регіоналізацію інституційних механізмів захисту прав людини та підтверджує нову віху розвитку міждержавної співпраці у сфері захисту прав людини.

З огляду на це новий етап регіоналізації системи міжнародного захисту прав людини – субрегіоналізація розпочався та потребує детальнішого теоретичного вивчення й аналізу як новітня складова міжнародної архітектури захисту прав людини.

Перспективи подальших досліджень. Розбудова нової архітектури регіональної співпраці для захисту прав людини в межах європейської системи захисту прав людини та подальша субрегіоналізація міжнародної співпраці може призвести до започаткування співпраці у

сфері міжнародного захисту прав людини між відповідними міжнародними регіональними союзами (альянсами).

Питання полягатиме лише в меті та принципах діяльності таких об'єднаних міжнародних регіональних альянсів, а також співвідношення їхньої діяльності з ЄС, Радою Європи та НАТО, як основними стовпами утвердження європейської системи захисту прав людини.

Загалом така координація може зародитись на основі історичної єдності мети міжнародних регіональних союзів, на основі територіальної близькості країн-членів, або ж із метою формування поясу безпеки.

Щодо першого сценарію, то перспективним є об'єднання країн Вишеградської четвірки й Асоційованого тріо, з метою адвокатування та поглиблення інтеграції останніх у європейське співтовариство. Щодо другого варіанту, то об'єднання Вишеградської групи та Люблінського трикутника могло б поглибити економічну, політичну й соціальну співпрацю між країнами. Зрештою, спільні зусилля Вишеградської групи, Люблінського трикутника, Асоційованого тріо та Квадриги могли б сформувати потужний додатковий регіональний пояс безпеки в Європі та стати основою для формування колективної оборони та плацдармом для опору від імовірного розширення збройної агресії Росії.

Окрім того, важливим є наукове вивчення перспектив відновлення традиційних форматів потенційної регіональної міжнародної співпраці на кшталт "Балтійсько-Чорноморської осі" або "Міжмор'я", дослідження ефективності функціонування та співпраці у відносно нових регіональних ініціативах, наприклад "Ініціативи трьох морів", а також системна ревізія та теоретичне обґрунтування доцільності інтенсифікації діяльності наявних союзів, таких як "Співдружність демократичного вибору", "Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ" або ж навіть "Організація Чорноморського економічного співробітництва".

Пропозиції. Отже, окреслені перспективи поглиблення багатосторонньої співпраці у межах новостворених та активізація діяльності донині неактивних регіональних союзів на Європейському континенті, так само як і розширення міжнародної співпраці не так на рівні країн Європи, як на рівні відповідних регіональних союзів потребують подальшого глибокого наукового пізнання, що набуває особливої актуальності в контексті тенденції до субрегіоналізації міжнародної співпраці та формування нової архітектури мікрорегіональних систем захисту прав людини.

Україна має продовжувати та динамічно поглиблювати співпрацю з регіональними партнерами, оскільки культурні схожості, спільна історія та солідарні виклики, що особливо загострилися в останні роки, потребують стійкої взаємодії та потужної відповіді. Адаже чим більш ефективними та скоординованими будуть превентивні дії з державами-партнерами, тим меншою буде загроза правам людини як в Україні, так й у всій Європі.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. ISBN 978-966-2310-40-5.
2. Права людини: посібник / Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак, Д. М. Белов, М. М. Данканич. Ужгород, 2003. 189 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5104/1/Права%20людини.pdf>.
3. Міжнародний білл про права людини: виклад фактів / Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2004. 62 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/N02.pdf>.
4. Міжнародна система захисту прав людини: навч. посіб для студ. юрид. ВНЗ / І. А. Шуміло. Київ: ФОРМ Голембовська О.О., 2018. 168 с. ISBN 978-966-1681-40-7.
5. Шевчук С. В. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики.

Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова; НУ "ОЮА". Одеса : Фенікс, 2012. С. 82–89. URL: <http://hdl.handle.net/11300/9624>.

6. Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. / *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. Вип. 4. С. 54–66. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyk/nvsvy/04_2014/14mmtmfa.pdf.

7. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : підруч. для ВУЗів / Київ. нац. ун. ім. Тараса Шевченка, Ін. міжнар. відносин. Київ : Вид. дім "Промені", 2010. 722 с. (Бібліотека кафедри міжнародного права). ISBN 978-966-8935-10-7, 978-966-8935-11-4.

8. Попович Т., Шаварин А. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. / *Підприємництво, господарство і право*: щоміс. наук.-практ. юрид. журн. / засн. НДІ приват. права і підприємництва України ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПРН України [та ін.]; голов. ред. І. Р. Калаур. Київ: Гарантія, 1996. Вип. 12/2019. С. 266–271. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/50.pdf>.

9. Зеленський В. В. Виступ Президента України на загальних дебатах 76-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. / веб-сайт Офіційного інтернет-представництва Президента України. Нью-Йорк, 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimir-zelenskogo-na-zagalnih-70773>.

10. Regional arrangements for the promotion and protection of human rights: report of the Human Rights Council Advisory Committee / Human Rights Council (A/HRC/39/58). Geneva, 2018. 19 p. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/HRC/39/58>.

11. Rishmawi M. The revised Arab Charter on Human Rights: a step forward? / Mervat Rishmawi. *Human Rights Law Review*. 2005. Vol. 5 (2). P. 361–376. URL: https://www.researchgate.net/publication/249278035_The_Revised_Arab_Charter_on_Human_Rights_A_Step_Forward.

12. Дашковська О. Р. Права людини в глобалізованому світі: універсалізм чи релятивізм? / *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика 2019. № 4. С. 5–13. URL: <https://hdl.handle.net/11300/15863>.

13. Країнський О. М., Лисик В. М. Міждержавне співробітництво з питань захисту прав людини на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії. / *Альманах міжнародного права*: наук. міжн. журн. / засн. Міжн. гум. унів.; голов. ред. ради А. Ф. Крижановський. Одеса: Гельветика, 2009. Вип. 8/2015. С. 29–38. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/amp_2015_8_6.pdf.

14. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice*: 2d ed. Ithaca ; New York: Cornell University Press, 2003. 290 p. ISBN 9780801467493, 9780801477706.

15. Класифікація прав людини / Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. та ін. *Міжнародне право. Основні галузі*. Київ: Либідь, 2004. С. 206–208.

16. Henkin L. *International Law: Politics and Values*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1995. 376 p. ISBN: 0792329082, 9780792329084.

17. Бунчук О. Б. Новітні людські права: прийняти не можна заборонити / офіційний вебпортал Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2020. URL: <https://law.chnu.edu.ua/novitni-liudski-prava-priyniaty-ne-mozhna-zaboronyty/>.

18. Приймак Б. Веймарський трикутник як інструмент зовнішньої політики Німеччини в контексті розширення ЄС на Схід. / *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4 (6). P. 24–21. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/06.pdf>.

19. Турчин Я. Особливості партнерства між Україною та Вишеградською групою у контексті сучасних геополітичних викликів. / *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: збір. наук. пр. / засн. Інст. народ. ім. І. Крип'якевича НАН України [та ін.]; відп. ред. С. П. Павлюк. Львів: НУ "Львівська політехніка", 1998. Вип. 27/2015. С. 144–152. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/812/turchyn0.pdf>.

20. Грубішко А. В., Мартинов А. Ю. *Європейський Союз після Brexit: продовження історії*: монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2021. 258 с. ISBN 978-617-7793-70-9.

21. Кулеба Д. І. Виступ Міністра закордонних справ України під час круглого столу в рамках Варшавського безпекового форуму / єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. Варшава, 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-lyublynskiy-trikutnik-ce-yaskravij-priklad-novogo-trendu-mizhnarodnoyi-politiki>.

22. Кулеба Д. І. Онлайн-брафінг Міністра закордонних справ України за результатами 23-го саміту Україна – ЄС / єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. Київ, 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-asocijovane-trio-stvoryuyep-novi-yevropejski-mozhливosti-dlya-ukrayini-gruziyi-ta-moldovi>.

23. Зеленський В. В. Виступ Президента України під час зустрічі з лідерами держав – членами ЄС та асоційованих країн-партнерів / вебсайт Офіційного інтернет-представництва Президента України. Брюссель, 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviz-zustrich-z-liderami-derzhav-chleni-72061>.

24. Лебедюк В. Вишеградська четвірка: від ідеї до успішного проекту. / *Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й*

Україні: вибрані аспекти. Острог: НУ "Острозька академія", 2020. С. 16–35. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8333>.

25. Кулеба Д. І. Виступ Міністра закордонних справ України під час 4-ї Міжнародної конференції з питань реформ в Україні / вебсайт Міністерства закордонних справ України. Вільнюс, 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/news/ministri-kuleba-landsbergis-ta-rau-pidpisali-novi-dokumenti-lyublynskiy-trikutnik>.

26. Русова О. С. Внесок країн "Веймарського трикутника" у систему європейської безпеки. / *Studia politologica Ucraino – Polona*. Житомир ; Київ ; Краків, 2014. Вип. 4. С. 39–45. URL: <https://bit.ly/3n9nVye>.

27. Кулеба Д. І. Виступ Міністра закордонних справ України першого засідання нового формату двостороннього діалогу між Україною та Туреччиною "Квадрига" / єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. Туреччина, 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-kvadriga-vidkrivaye-novu-storinku-ne-lishe-u-vidnosinah-ukrayini-ta-turechchini-i-u-rozvitku-regionu-zagalom>.

28. Кулеба Д. І. Звернення Міністра закордонних справ України до Верховної Ради України / вебсайт Міністерства закордонних справ України. Київ, 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zvernennya-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi>.

29. Зеленський В. В. Онлайн виступ Президента України на загальних дебатах 75-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН / вебсайт Офіційного інтернет-представництва Президента України. Київ, 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-volodimir-zelenskogo-na-zagalnih-63889>.

30. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>.

31. Кулеба Д. І. Виступ Міністра закордонних справ України на першому Українському центральноевропейському форумі / вебсайт Міністерства закордонних справ України. Київ, 2021. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-ukrayina-povernulasya-do-centralnoyi-yevropi>.

32. Марусич Т. Співробітництво Ради Європи та ООН у сфері захисту прав людини. / *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. / засн. Інст. міжн. відн. Київ. нац. унів. ім. Т. Шевченка; гол. ред. В. В. Копійка. Київ: Інститут міжнародних відносин КМУ ім. Т. Шевченка, 1996. Вип. 96 (Частина II)/2011. С. 122–125. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/804/759>.

33. Буртолон О. О. Політика Віктора Орбана щодо консолідації влади в Угорщині за період 2010–2018 років. / *Регіональні студії*: наук. журн. / засн. ДВНЗ "Ужгородський національний університет"; гол. ред. Є. І. Гайданка. Ужгород: Гельветика, 2014. Вип. 18/2019. С. 73–77. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/18/14.pdf>.

34. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

35. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Бігняка. Херсон: Гельветика, 2019. 168 с.

36. Ландсбергіс Г. Ексклюзивне інтерв'ю міністра закордонних справ Литви Радіо Свобода / Радіо свобода. Київ, 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/interview-with-gabrielius-landsbergis/31124108.html>.

37. Кулеба Д. І. Коментар Міністра закордонних справ України під час брифінгу з віцепрезидентом та головою Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії Ігнаціо Кассіо. / *Нове Время*. Київ, 2021. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/bayratari-nadonbasi-mzs-ukrajini-vidpovilo-na-zayavi-nimechchini-ta-franciji-50192387.html>.

38. Таран А. Прес-реліз за результатами засідання Дев'ятого засідання Стратегічної ради високого рівня між Україною і Туречкою Республікою / офіційний вебпортал Міністерства оборони України. Стамбул, 2021. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2021/04/10/korvet-bpla-bayraktar-boepripasi-proekti-v-aviacijnij-galuzi-ta-perspektivi-chlenstva-ukrayini-v-nato-ministri-oboroni-ukrayini-ta-tureczkoi-respubliki-obgovorili-napryami-spivrobitnicstva/>.

39. Міжнародне право: навч. посіб. / за ред. М. В. Буромського. Київ: Юрник Інтер, 2006. 336 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk744109.pdf>.

40. Небеська М. С., Проданець Н. М. Значення положень Хартії основних прав Європейського Союзу для модернізації закріплених у Конституції України прав і свобод людини. / *Південноукраїнський правничий часопис*: наук. журн. / засн. Одес. держ. унів. вн. спр.; голов. ред. С. О. Кузніченко. Одеса: Одес. держ. ун-т внутрішніх справ, 2018. Вип. 1. С. 11–13. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/1/5.pdf>.

41. Бандас Д. Захист прав людини в Європейському Союзі. / *Економіка України в умовах глобалізації і регіоналізації* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та молод. вчених [м. Тернопіль, 3–4 квіт. 2014 р.] / редкол. : С. В. Гродський, Ю. П. Гуменюк, М. А. Живко [та ін.]; відп. за вип. Є. В. Савельєв. Тернопіль: THEU, 2014. С. 154–158. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/17190/1/154-158.pdf>.

42. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволодинний стандарт. / *Вісник Національної академії правових наук України*: наук. фак. вид. / засн. през. Акад. прав. наук;

голов. ред. В. Я. Тацій. Харків: Основа, 1993. Вип. 3/2013. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2013_3_5.

43. Довідник НАТО / Центр інформації та документації НАТО. Бельгія: НАТО, 2001. 593 с. URL: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook/2001/pdf/001-033.pdf>.

44. Операції НАТО: наук. просв. вид. / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України ; Науково-дослідницький центр правової інформатики Академії правових наук України. Київ: Знання, 2007. 24 с. ISBN 978-966-618-249-7

45. Смирнова К. В. Роль Європейського Союзу у процесі реформування європейської системи захисту прав людини. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ "ОЮА". Одеса: Фенікс, 2012. С. 166-177. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9625>.

46. Мартинов А. М'яка сила як політичний інструмент Європейського Союзу (1990-ті 20-ті рр. XXI ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*: міжвід. збір. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. Вип. 29. С. 113–129. URL: <https://bit.ly/3G6HnDo>.

47. Фесенко М. Феномен Вишеградської групи в Європейському політичному процесі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*: період. наук. вид. / засн. Київ. нац. унів. ім. Т. Шевченка; відп. ред. Л. В. Губерський. Київ: Київський університет, Вип. 47-48/2018. С. 13-18. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/viewFile/3577/3252>.

48. Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року" : Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>.

Надійшла до редколегії 06.11.21

V. Mitsik, Dr of Science (Law), Prof.,
S. Horovenko, Master Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINE'S ENGAGEMENT IN THE ESTABLISHMENT OF A NEW REGIONAL SECURITY FRAMEWORK IN HUMAN RIGHTS

It is known that the principle of sovereign equality and reciprocity of States underlies contemporary international relations. All UN member states are equal in legal status and obliged to co-operate with one another. At the same time, the role of each state on the world stage directly depends on its efficient geopolitical interactions and the willingness to engage in win-win cooperation.

The article analyzes the increasing Ukrainian cooperation practices since 2020 through the establishment of the subregional alliances to pursue the newly approved foreign policy strategy. The associations are promoted concerning building a new international security architecture in human rights.

The article deals with updated governmental strategic documents aimed at enhanced engagement of Ukraine in regional cooperation. The report also considers theoretical grounds for creating subregional human rights protection mechanisms within the European regional systems and includes the comparative analysis of the most effective subregional associations since the late 1990s.

Human rights are a unifying factor in global relations of the last century. Therefore, the study has found that Ukraine's strategy to revive old and create new formats of subregional cooperation, such as the Lublin Triangle, the Association Trio, the Quadriga, and, of course, the Crimea Platform, brings back to the international community agenda issues related to the human rights protection, as well help achieve essential important geopolitical goals of Ukraine.

Such activities allow Ukraine, in the short-term perspective, to receive additional vaccines from COVID-19 and modern weapons to strengthen the Defense Force to deter the Russian military aggression in eastern Ukraine. At the same time, in the medium term, the defined strategy will help Ukraine to become a full member of the EU and NATO. And in the long run – to implement the policy of reintegration and deoccupation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol and its peaceful return to Ukraine within internationally recognized borders.

Eventually, such subregional alliances improve the structure of human rights protection within the Universal human rights protection system and European regional mechanisms, strengthen Ukraine's position in international negotiations and consolidate Ukraine's role in international relations as Europe's Eastern Gate.

Keywords: regional security, international cooperation, human rights, regional alliances, foreign affairs, regional systems for the protection of human rights, the European and Euro-Atlantic integration, armed conflict, sub-regionalization.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 2 (54)

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,9. Наклад 300. Зам. № 221-10343.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № МВ2.
Підписано до друку **17.01.22**

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02